

ВІСТНИК

МІСЯЧНИК ЛІТЕРАТУРИ, МИС-
ТЕЦТВА, НАУКИ І ГРОМАД-
СЬКОГО ЖИТТЯ.

ЗМІСТ:

Олена Теліга: Подорожній	481	М. Т.: Золотий вік	552
В. Постригач: З цикло „День“	482	Г. Зіммель: Як утримуються	
Е. Маланюк: Візія	483	форми суспільні	553
Р. Кедро: Мойсей	484	Р. Завадович: Народження візій	573
Р. Завадович: Досвітне	492	В. Кубійович: Українська люд-	
М. Бажанський: Шпiон	493	ність в Польщі	574
К. Мансфiльд: (пер. Г. Чика-		Н. — к.: Без присвяти	584
ленко) Філіжанка чаю	494	А. Ленчик: Франко проти Дра-	
М. Хвильовий: Вальдшнепи	501	гоманова	585
Киднir: Трактор і кінь	533	Дм. Донцов: М. Хвильовий:	591
В. Кедровський: Погроми на		Я. Правобережць: Ватрування	
Україні	535	душ	609
О. Ольжич: Поезії	546	М. Л.: З пресового фiльму	611
І. Гончаренко: Літературні пе-		Бібліографія:	619
люстки	549		

РІЧНИК І.
КНИЖКА 7—8.

ТОМ ІІІ.
ЛИПЕНЬ—СЕРПЕНЬ.

1933

„НОВИЙ ЧАС“

найбільш поширений і найдешевший щоденник виходить щодня рано і коштує тільки 15 гр.

Місячна передплата — всього 2 зол. 50 гр.
„Новий Час“ приносить кожного дня відомості з усіх ділянок життя, кількістю інформації дорівнює чужій щоденній пресі

інформує всіх — про все.

Хто отже читає „НОВИЙ ЧАС“ — той знає все.

А платять за те денно 15 грошів

або місячно — 2 золоті 50 гр.

За кордоном річно 6 дол. амер.

Адреса: **„НОВИЙ ЧАС“** ЛЬВІВ, вул. Боїмів ч. 4.

Телефони: 30-13 і 106-13.

Не гайте ні одної хвилини та сейчас замовляйте „Новий Час“.

„Українська Школа“

орган Товариства Учителів середніх і вищих шкіл „Учительська Громада“ у Львові.

Замовляти: Книгарня „Рідної Школи“ у Львові, вул. Сикстуська 20 ч. Передплата річна 5 зол., поодинокі ч. 50 сот.

Студенський Шлях

виходить, як місячник в 1—2 арк. друку. Річна передплата 7'20, з поштою 8'00 зл. п., адреса Львів, Супінського 21.

„Самостійна Думка“

Одинокий український національно-громадський та літературно-науковий щомісячний журнал на українських землях в Румунії. Річна передплата у Польщі 16 золотих пол. Передплату можна скласти в Центральнім Кооперат. Банку у Львові

ПАНСІОН

„ІЗІЛЛЯ МОЯ“

Гребенів біля Скольного.

В горах над Опором, в смерекових лісах. Поручаються кімнати з цілоденним удержанням від 4—6 зл. денно. Здоровий і смачний харч. (кухня удома). Ідеальний відпочинок. Близькі інформації: Гребенів „Вілля Моя“ або Львів, Чарнецького 3 м. 6.

III
П 12531/1933

Р. 4 кн. 7-8

Олена Теліга

Подорожній

Ти — тільки випадковий подорожній
На запашнім, завітчанім шляху.

Л. Могилянська

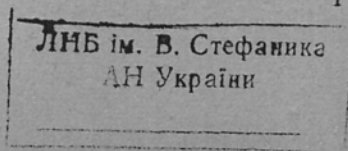
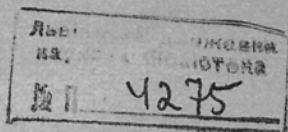
I.

Відпочинеш і підеш знову.
Щож, заходь до мого дому,
Щоб вином моїм рубіновим
Затопити дорожню втому.
Гостре щастя, раптовним блиском
Мою душу до дна пропалить:
Не чужий ти, а свій і близький,
Цеж на тебе я так чекала!
В день звичайний розквітне свято,
Мов бузок запашний у січні,
І кохання, легке й крилате,
Я запрагну змінить у вічність.

—
Ти відходиш вже? Щож, не плачу.
Не сумуй і ти, подорожній!
Хтось незнаний нам шлях призначив
І покинуть його не можна.
Біль зламаю, а сльози витру.
В зимну ніч, на твої дороги
Тільки сміх мій весняним вітром
Буде бігти — тобі навіздбгін.

II.

Догорає, попеліє дивне щастя...
Зажурився день — замріяний і млистий,
А думки мої, натхнені та квітчасті,
Опадають вересневим, жовтим листям...
Ось пішов собі звичайний подорожній.
Більш нічого. Навіть плакати не смію.
Тільки в душу безборонну і порожню
Сум летить непереможним, чорним змієм.
Прийдуть люди — не чужі, не випадкові, —
Буду жити і сміятися, як досі,
Хоч життя мого весняну, світлу повінь
Надпила у перший раз — холодна осінь.

III.

Ох, чому ж це серце бється молотом,
 А уста мої — розквітла китиця?
 І чому це полум'ям і золотом
 Кожна річ в моїй кімнаті світиться?
 Повернувся, хоч тебе й не кликала!
 А слідом весна моя заблукана.
 І згорають у вогні великому
 Всі закони, що були розлукою.
 Знову осінь утікає злякано
 Під травневою рясною зливою:
 Перший раз сьогодні я заплакана,
 Не сміюся, бо така щаслива я!
 Залишайся! Щастя випю келихом,
 Однаково, чи своє, чи вкрадене!
 Буде шлях тобі без мене — скéлистим,
 А життя моє без тебе — зрадою.

Володимир Поstrигач

З циклю: **День.**

I. Ранок

Розпливається стомлено тьма,
 Бліднуть привиди ночі;
 Переддосвітня туга німа
 В даль напружено очі...

Гей! Всміхнеться пурпурою схід,
 Мов куц рожі розцвілий,
 І сполошеній ночі у слід
 Золоті тугнуть стріли.

Зов життя в нотках птичих пісень
 Задріжить срібним тоном;
 І в вітрах скучерявлений день
 Життерадісним дзвоном...

II. День

Стороздзвонений, пристрасний ритм
 І розбурхана туга зусиль;
 Пружність мязів і стогін копит
 І краплинами піт в сіру пиль...

Невтишимо бажання вперед
 Незрушним приказом: „пройти!..“
 І хотінням направлений лет
 У розкішні обійми мети.

І в дорозі ніякого „ні“
 Та з погордою думка: досить...
 Розгорілі змагання вогні
 Тільки ніч в хвилях тьми погасить...

Евген Маланюк

I. Крізь мертві будні

День не погляне, не промовить,
 Идучи військовим кроком в ніч.
 За сутінь западає овид
 І так, без дотиків і стріч,

Мій час причасний треває,
 Склада, життєпис сторінки...
 Чомуж жадоба серце крає
 І надять лаврові вінки?

І все ввижається майбутнє
 У сяйві війн, у гromі сурм,
 Коли крізь дні, крізь мертві будні
 Заграє пурпуровий штурм.

II. Візія

Все, що має статися, вже сталося.
 День тверезий. Праця зпід ярма,
 Чиж почую, як щоденний галас
 Перерве архангельська сурма?

...Обагриться небосхил криваво,
 Розчахнеться зимна височінь —
 І велике мовчання, як слава,
 Людське серце здійме на мечі.

Літаки закрутяться, мов листя,
 Башти захитаються й падуть...
 Деся від сходу, зпоза передмістя
 Білим сонцем встане Страшний Суд.

Він дихне холодним духом бурі
 І змете руїни, як сміття.
 ...Ані Божа Мати, ані Юрій
 Людського не захистять життя.

І душа — без стін і без одежі —
 Встане перед карою Руки.
 Тільки вітер в Книзі спостережень
 Перелистуватиме віки.

III. Весна Р. Б. МСМXXXIII.

Зимний квітень з снігом і вітрами:
 Ця весна замерла зеленцем.
 Захід, мов широкий отвір брами,
 Пломеніє кровю і кінцем,
 І заходить ніч. І тьма Батиєм
 Обляга непевний небосхил.
 Скільки діб ще офіруєш Ти їм?
 Скільки ще Ти додаси їм сил?
 Бачиш: дискутують, метушаться
 Під нестримним дотиком склепінь,
 Але з рук їм випадає праця,
 Сатана нашіптує — „загинь“.
 Так під белькіт і безглуздя джазу,
 Солодко заламуючись в діл,
 Поглинають пристрасть і відразу
 Гекатомби вже бездушних тіл.
 А понад збунтованим розтопом
 Безформенної речовини
 Фосфоричним привидам — Європа
 Протинає дим височини.

29. IV. 33.

Р. Кедро

Мойсей

Поганьблений і вигнаний з табору
 Ішов Мойсей у гори самітні
 Покинувши Ізраїль за собою,
 Свою державу, працю днів своїх.
 Полумінним гнівом йому чоло
 Палало і густії білі брови
 Були натягнені як пружні луки,
 Тверді уста стиснулися понуро,
 Та стать похилена, стареча в нього.
 Хотів ще раз поглянути на край
 Обіцяний, розважити своє
 Ціле життя, очистити сумління
 І здать Єгови справу з тягару,
 Котрий ціле життя носив незломно,
 Як і ялось покликаному Богом.
 Та озивався сумнів як гадюка.
 А на заході сонце червоніє,
 Лягаючи за гори й обливає
 Своєю кровю помертвілу землю.
 Та час пройде і щезне все і п'їтьма

Заляже землю зимним саваном
 І треба ждати аж нового сходу.
 Та ще тепер горить огненне сонце
 І голі скелі полум'ям проймає,
 Так як тоді, коли з гори Синаю
 Скрижалі він приніс Ізраїлю,
 Слова живого Бога, і найшов,
 Як весь народ тельцеві поклонявся.
 Тоді велів вбивати богохульних
 І тисячі лягло їх від меча,
 А нарід покорився і вернув
 До Бога правди і його пророка
 І сорок літ ішов за ним покірно
 Аж до порога Канаан-землі;
 Тепер-жеж він лиш вигнанець безсилий,
 Нікому не грізний, нікого вже
 Убити не спроможний, ледви сам
 Живим згідливо вигнаний з табору,
 Де володів колись життям і смертю.
 А може кара се йому за тую
 Пролиту кров, безправно, самовільно?
 А всеж се кров хулителів Єгови!
 Чомуж Єгова дав такий закон,
 Що вимагає кари крові й смерті?
 Чи ж може нищити творець невдатне діло?
 І чи ж творити може він невдатне?
 Чи ж Божому закону треба крові?
 А може се не він, а ворог Божий
 Псує йому завершені діла?
 І я сам може був лихим зняряддям
 В його руках і сатані служив
 І вірючи, що се закон Єгови,
 Свої бажання і пусті химери
 Я накидав народові імям
 Живого Бога? Може Сатана
 Підшептував мені зрадливо їх?
 Та чи ж не мав в руках його скрижалів,
 Чи ж я не слухав їх ціле життя?
 А може таблиці з гори Синаю
 Писав не Ягве, але Сатана?
 Ні, тут мій розум не найде шляху.
 О Ягве, озовися, просвіти
 Слугу твого словом всемогучим
 На склоні днів його. Не дай умерти
 Самому, без рідні, без побратимів
 І ще й без Тебе, на отсій пустині
 Угнувши сиву голову мені
 У порох земний сумнівом гірким,
 Що я ціле життя звернув на зло

І вигрівав гадюку коло серця
Тобі на гнів, мені на горе й ганьбу.
О просвіти, спокій слугу старого!

І з п'ятьми темної, що підіймалась
По схлонах гір, почувся дивний голос,
Що холодом пройняв старече серце.
Він мовив: А чи певний ти Мойсею,
Що якби був закон сповнився без решти
Й ніхто ніколи бунту не підняв,
Ані не прогрівився проти нього,
Тоді зійшлоб добро на нарід твій,
Як чисте світло без одної тіни?
Ходивби нарід в ховсталі закону,
Як в упряжі осли, веселі й ситі?
Мойсей підняв вгору тремтючі руки.
Аджеж Єгова так велів, гадюко! —
Та голос говорив: Ти знаєш, предки
Ізраїля пастушили в степах
Свобідно й буйно, як вітри пустині,
Як степові орли вільні і буйні.
Чиж не були вони тоді щасливі?
Аж ти прийшов з твоїми таблицями,
Приніс вагу і меч, крицевий лад
І наунав, картав, вбивав, пророчив,
Аж поки всі не поклонились
Твоєму богу і пішли з тобою
Куди провадив ти, бо знав лиш ти,
Які шляхи судилися народу.
Чи якби так вони і дальш покірно
Повинувалися твоїм словам,
Чи бувби їх ти не навчив вкінці
На мотузку твоїм ходити пильно,
На пам'ять бубнити святі закони
Тай кожний крок відмірювати ними —
І ту свою баранячу отару
Назвавби людом вибраним і Божим?
Мойсей схилив важенну голову
І думав. А потім промовив тихо:
Я мусів так робити; бо Ізраїль
Був як той жеребець, пустий, безжурний,
А довкруги чаїлись вороги.
І як булоби те племя дитинне
Та непокірне боронилося
Перед вовками гострозубими?
Булоби згинуло, як тихі вівці.
Я мусів крицевий закон Єгови
Вложити ніби ховстало тверде

На їх дитячі уми і держати
Кріпко в руках, задивлений у ціль,
Що мерехтіла перед моїм оком,
Не оглядаючись на тих безсилах,
Що по пісках пустині розгубились,
Народній шлях до сонця значучи
Така була Його незломна воля
І я корився; я не міг інакше.

І знов піднявся голос із глибин:
А всеж повинуючися тій волі
Ти буйнеє племя довів до того,
Що як ягнята жили у оборі,
Котру здвигнув ти їм по волі Божій.
І ще так сорок літ і всі вони
Забувши думати, хотіти, жити,
Травичку їлиб з рук твоїх ласкавих,
А ти лиш гласкавби ягнята смирні
На образ і подобу — твого Бога?
І сам оставби, сам один — людина.
Чи булиб стали ворогам грізніші?
Такої цілі ти не сподівався,
Як в молодості своїй підійнявся
Здобути світ, як ти кував з крижалі
І мріяв із рознузданих номадів
Скувати дужий вибраний народ.
Ще тільки трохи і якби не бунт
Їх проти Тебе, за котрий ти їм
Грозив прокляттям, пімстою Єгови,
Ти бувби їм усім убив їх волю,
Убив людину в них, і скалічилих
Лишив на ласку долі, поки инший,
Тобі подібний, не захопивби
В нову неволю і провадив далше,
Куди йому велівби Бог його, —
А всі вони пішлиб за ним покірно,
Бо вівці все підуть за пастухом.
Та стадо збунтувалось і прогнало
Геть із обори, пастуха, що думав:
Лиш я один вмію пасти їх.
Бо ти є найгрізніший ворог їм.

І знов підняв важкі слова:
А якжеж я інакше мав сповняти
Волю післявшого мене? Чи міг
Лишити всім свободну волю їх
І zarazом злучити їх у єдність
Покірну божій волі і законам,

В ізраїльську державу — не уймивши
Ані одному й крихти прав його?

А голос відповів: Се твій Єгова
У творчім розгоні велить усім,
Що їх собі до служби вибирає,
Свою незломну, безоглядну волю
До зимного, бездушного ладу
Насильно накидати всім живим,
Аж поки не притопче і сліду
Їх самовільности, що є життям.
Бо де йому межа? І де тобі?
Все дальше й дальше поширяєш владу,
В щораз тайніші закутки їх душ
Вдираєшся уперто й самовладно
І видираєш їм свободну волю,
Гнетеш сумління, сковуєш уми
Мертвим повторюванням правд мертвих
І буриш радість власного життя —
Аж та юрба, присуджена на глину
Твоїм великим намірам і ділам,
Не вибухне грізним і мстивим бунтом
І дужим порухом зразу не збурить
Вязниці та її великих творців.
Вона не знає мурів ні законів.
І відповів Мойсей гнівливим словом:
То мав я їх залишити в спокою,
Щоб як худоба жили в темноті
І серед найгидкіших злочинів
Тай замарніли у своїм болоті?
Я, що держав в руках скрижалі Бога
І голос чув у серці: ось твій нарід?
Ні, того я не міг, не смів зробити.

А злобний відповів йому глумливо:
Бо творча сила й свобода бурлила
У твоїй крові. Ти був молодий
І заблаглося світ новий творити
Тай зараз Бог подав тобі скрижалі.
Та чи ті бідні, темні і незнані
Не мають права теж творити світ
Собі, як їм велить їх власне серце,
А не пророк Мойсей із своїм богом?

І закричав Мойсей: По тричі ні!
Творити вільно тільки на добро,
Щось величнє, пройняте духом Божим,
Цінне й перетриваюче віки.
А щож коли громада довершила?
Як ті малі, засклеплені у собі,

Вузькі, з мілкими душами й серцями,
 Піднялись малиб до вершин Єгови
 І бути знаряддям в Його руках?
 Їх діло, се рознуздана сваволя,
 Вони лиш бурити уміють добре.
 Ах та юрба, плитка, безлична, злобна,
 Страшна в своїй безмежній тупості,
 У задоволенні своїм болотом,
 В охоті взяти вищих попід ноги
 І викачавши, наситити заздрість
 І безсоромну злобу підлоти,
 Зрівнятися з усіми у багнюці.
 О, добре я пізнав їх! І вони
 Створилиби щось вартісне й цінне?
 По тричі ні! Я мусів так робити,
 Як дух шептав мені усе життя.

Озвався знову злобний до Мойсея:
 Як гордість зранена пече тебе!
 Але Мойсей не слухав: Так я мусів!
 Усе життя яж присвятив на те,
 Щоб викорінити гідке насильство,
 Глумливу злобу сильних над слабими,
 Їх звірську самоволю, що кричить
 До неба пімсти й серце наповняє
 Палючим соромом за всіх людей;
 Щоби працюючий втішався плодом
 Своєї праці й годував родину,
 Щоб не було малих дітей голодних;
 Щоб той, що має, відступав зі свого
 І братові голодному у міру
 Його потреби і своєї змоги;
 Щоб заступалися одні за других
 І не було брехні, неправди й ложі;
 Щоб жінки чоловік не зневажав.
 Користуючися своєю міццю;
 Щоб батько дітям не лиш владу мав
 Над ними, але і любив і серце;
 Щоби заслуженим давали честь
 І слухали провідників народніх;
 Щоби старцям безсилим не забракло
 Заслуженої страви і спочинку;
 Щоб сироти опущені не мерли;
 Щоби й худоба теж зазнала ласки
 І мала теж своє скотяче право;
 Щоби закон карав провинників
 І злочин був в погорді у народа;
 Щоб справедливість володіла всім!
 О, я бажав Ізраїль підійняти

З низин упадку, бруду і гріха
 У світло Боже, радість вибраних,
 Обличчя людське викувати в кожному
 Найнужденнішій внуку Авраама,
 Племя плюгаве і скотоподібне
 Перетворити на подобу — Божу!

І рамена Мойсеєві опали
 Безсило вділ. А голос відповів:
 Та видно надоїло їм те все
 І ось вони тебе взяли й прогнали.
 Бо за одно добро ти відбирав
 Їм друге — може більше й цінніше? —
 Свобідну волю жити по своєму.
 І чи не уживав ти і насилля,
 Хоч викоренити його було
 Твоїм великим, першим бажанням?
 Так гріх убити ти хотів гріхом.
 І чи в насиллі ти не перейшов
 Останніх меж конечних для закону,
 Чи не топтав по душах і сумліннях
 І кожний крок призначував і мірив?
 А ще чого булиби доказали
 Твої наслідники, узявши повноту
 Твоїї влади, без твого ума?
 Чи не булиби як боги народу,
 Не надужилиб найгрізніших прав,
 Не стерлиби усяку людську гідність
 У порох злоби, рабства й підлоти?
 Увесь народ замкнулиб мов у клітку
 Своїх дивачних прав, звичаїв, примх,
 А ти сіявби їм — пророк насилля,
 Зорею на їх темнім небозводі.

І відказав Мойсей: Я на добро
 Ужив насилля. Хто сліпого брата
 Оставивби серед шляху самого,
 А хата не далеко, тільки би
 Ще крок ступити, руку простягнути
 І ціль далеких мандрівок і довгих
 Шукань осягнена твоя на віки.
 Чи ж народа сліпого не годиться
 Хочби й насиллям вести на добро?
 І щож товпа робилаб без насилля?
 Гріхи, безправства, злочини, розбої,
 Убійства, злоба, сльози, кров і біль,
 Палюча кривда слабших і безсилим,
 Потоптані усі святі закони
 Любови, правди й справедливости,

Ось плоди необмеженої волі!
Щоби її скувати в ланцюги
Я ще і нині взявби меч насили.

І відповів йому понурий голос:
А та товпа погорджена тобою,
Заступником закону і ладу,
Підняла бунт, щоби оборонити
Перед тобоюж інший, свій закон.
А скільки ти убив, стоптав, покривдив?
Пощо, нащо: для мрії та химери?
А скільки ти рабами поробив
Твоєї неуговканої волі?
А щастя дрібноти ти скільки збурих?
А ті будучі повелителі,
Що вже твоїм протоптаним шляхом
Збираються сміліш, певніше йти,
Зарозумілі, горді, безсумлінні,
Не заведуть ще пекла беззаконня,
Не згірше, як погорджена юрба,
Тільки зручніше, краще, достойніше,
Бо під покровом бога і закону?
На них які ти викуєш ланци?
А безчисленній стоптаній голоті
Якими скарбами ти заплаатиш
За власну думку, за свободний віддих,
За право радуватись блеском сонця?
Ти потворе! — і смієш говорити
Про лад, закон, про Божу справедливість.
Ти є сліпий, як і твоя товпа:
Усе життя ішов і нарід вів,
А сам не знаєш звідки і куди,
Безсила іграшко в руках Єгови.

Творець Єгова! Чиж я теж не творю?
Він щедро розсіває міць свою,
Та світло губиться в пустих просторах
І треба опору йому і цілі.
Він хоче все змінити, будувати
І дати всьому непорушну постать,
Останню, звершену в усіх дробинах.
Та глина всього творива його
Засохла, розпадається у порошок,
Або розходиться глинка й безформна,
Як тільки відійме він творчі руки.
Бо глина того різьбаря жива,
А він життя із неї видавивби
Й захланно загорнувби все собі,
А поза ним оставби тільки порошок

В бездушних постатях мертвих думок.
 Той бунт підношу я і ставлю опір
 Неситому, а він гнете мене
 І боремось безмежними часами.
 Так повстають і падають світи
 Як іграшки рамен могутніх наших.
 Без того не булоби і тебе
 З цілим твоїм Ізраїлем безцінним.
 А ти піднявся проти мене брати
 Єгови в оборону й сподівався,
 Що переважиш світову вагу?
 Сліпий пророче, хлопчику нелітній,
 Чи ти хоч крихту зрозумів мене?
 Та вже скінчилися твої змагання.
 І втихло; тільки небеса іскрились.
 Мойсей підняв до зір старечі очі:
 Я убивав в твоє ім'я і ось
 Я вигнаний, сліпий і самотній,
 А ти мене покинув? Де ти є?
 Твої скрижалі тягарем страшним
 Упали на мої старії плечі;
 Нащо ти дав мені ті таблиці?
 Та ви лиш боретеся між собою,
 А доля світа вам обом байдужа.
 Не вірю вам! —

Замовк. І загреміли
 Слова Єгови: Сумнівом твоїм
 На себе присуд видав ти. У землю
 Обіцяну не вступиш, але вмирати
 Тут на порозі, самотній нужденний,
 Як прогнаний собака на безлюдді! —
 І світ померк Мойсесеві на завжди.

1933.

Р. Завадович.

Досвітнє

Як досвітнє розпалюється зарево,
 Запоре дишлем віз об горизонт,
 Приблідла ніч відходить сонним маревом
 Від мережок заплучених вікон.
 Немов з безодні сіро-каламутної
 Яркий встає землі горелієф —
 Ще мент — рожеві крила обнімуть її,
 А споза гір огненний скочить гриф.
 Гей ви, що тінями, як скелями обючені,
 Чому муляє вас темряви сум?
 Колиб не ночі гебанові кучері,
 Чи хто пізнавби досвітню красу?

Шпіон

Ще ніколи Іванові таке не траплялося, щоби та краса корова так ричала, коли він виходив зі стайні, як сьогодні. Правда! Він все доглядав її більше, як інших, ба, навіть зайвий кусок хліба, який оставав йому з вечері, він їй віддавав. Зате вона щадила його старі кости і на пасовиську паслася все поблизько него і він не бігав за нею як за іншими, коли вони забігали на чуже поле.

Та й пес, що все вірнотоваришив йому на пасовиську, почав чогось на нього гавкати, чого досі ніколи не робив.

Іван був забобонний вправді і іншим разом бувби ніде не виходив, але приморозки, які чимраз більше посилювалися, змушували його піти до міста і купити якісь постоли та кожущину, бо таки і до церкби в неділю не було вже в чім показатися.

А до того ще й його пан, де він від малого служив, дозволив йому піти до міста, лише наказував йому, аби його при купні не ошукали, бо знав, що Іван був найбільше забитий в розумі з його двораків.

Через цілу дорогу йшов він сумний.

Не помічав нікого, ані знайомих мужиків, що переходили попри нього та поздоровляли, ані війська, яке тою дорогою перемашерувало на фронт проти москалів. — Все те його не інтересувало.

Він чув лише нераз, як інші в дворі говорили, що москалі, де прийдуть, там вирізують всіх людей, а наші австріяки з ними воюють. Що наші тепер зайшли вже далеко в Росію, що вже невдовзі настане мир.

Іван мав на те одну відповідь: нехай, мовляв, б'ються, коли мають здорові голови і звичайно в такі балачки він ніколи не встрявав, бо мусів пазити худоби і на них не розумівся.

Його переслідувала цілу дорогу краса корова:

— Чого вона так ричала? Він чейже дав їй їсти і напоїв.

— Або чого той псисько так гавкав — він все так радісно скавав, коли його тільки бачив.

І не счувся, як опинився в місті.

Ходив від skleпу до skleпу, вибирав, оглядав і торгувався, але не міг нічого купити, бо грошей вистарчало йому ледві на постоли.

Зайшов ще до одного skleпу, де думав, що таки виторгує так, що купить і постоли і кожух.

Він знав, що в Лейби танше, як деінде і це було останньою його надією.

— Беріть десятку за все, я даю добре!

- Та ти хіба здурів, чи на збитки береш мене?
 — А ти гадаєш, що я краду гроші, так як ти жиде?
 — Мене самого більше коштує.
 — І ти таки не возьмеш десятки?

— ...

- Чи дати тобі ще лева?
 — Купи собі за того лева, Іване, волокни до постолів.

— ...

— Чекай, прийдуть москалі на твою голову, жиде, та закладуть тобі волокни на шию!

І вийшов безнадійно зі склепу, не думаючи вже про купно постолів ані кожушини та крутився ще по місті без жадної думки і цілі...

Аж почув за собою якийсь тажкий хід і брязкіт оруж-
 жа. Оглянувся, а за ним стояв Лейба і військовий жандарм.

— То ти купував постолі?

— Цей сам, пане, був тепер у мене!

Заки встиг щонебудь сказати, як на руках почув зимні
 ланцюжки і вже мандрував разом з жандармом до ратуша.

Все, що його питали, нічого не розумів, лише чув, як
 один грубий вояк ходив по кімнаті та кричав: „шпiон!“
 і показував Іванові на шию...

Другого дня міський поліцей вибубнював по цілiм мі-
 сті і взивав людей, щоби пополудні повиходили на громад-
 ську толоку, де будуть вішати небезпечного шпiона, якого
 вдалося австрійським властям щасливо зловити.

А далі взивав, що хто знавби ще за таких шпiонів,
 щоби негайно дав знати до команди на ратуші...

Катерина Мансфілд

(*Katherine Mansfield*)

Філіжанка чаю

(A cup of tea)

Про Розмері Фел не сказалиб, що вона гарна. Ні, її не
 можна було назвати гарною. Гарненькою?.. Може, якщо
 розібрати по частинам... Але на що бути таким жорстоким
 і розбирати когось по частинам?.. Вона була молода, блис-
 куча, дуже модерна, надзвичайно елегантна, неймовірно очи-
 тана й в курсі найновіших з нових книжок. А прийняття
 в неї були чарівною комбінацією людей з найкращого то-
 вариства та... артистів, — чудернацьких типів, яких вона
 сама вишукувала; деякі з них були просто страшні, але біль-
 шість — цілком презентабельні й забавні.

Розмері була два роки заміжем і мала гарненького
 хлопчика. Чоловік у неї був ідеальний. Вони були багаті,

не тільки заможні, але справді багаті. Як Розмері собі щось купувала, то їхала до Парижа, так, як кожна інша пані у Лондоні їхала на Бондстріт. Як вона купувала квіти, авто її спинялось перед найкращим квітярем на Ріджентстріт і Розмері, увійшовши до середини, розглядалась довкола отим своїм замріяним, трохи екзотичним поглядом, і казала:

— Дайте мені оші і оті, і ті... Дайте чотири пучки отих. І оту вазу рож. Так, усі рожі з тієї вази. Ні, бозу не треба. Ненавижу боз, не має ніякої форми!

Власник ввічливо вклонився і приймав боз геть із очей, начеб то так і справді було, що боз не мав ніякої форми.

— Дайте ще оті тульпани. Так, червоні й білі.

Як виходила, слідом за нею до авто несли оберемок у білому папері завбільшки з опецькувате дитинча.

Одного зимового пополудня Розмері зайшла до антикваря на Керзонстріт, щоб вибрати якусь дрібничку. Вона дуже любила цю крамницю. Раз, що там ніколи не було інших покупців, а до того — сам антиквар так їй завжди був радий, не знав на яку ступити перед нею. Улесливість, звичайно. Та, всетаки, було приємно.

— Бачите, пані, — казав він мягким, повним пошани голосом, — я так люблю свої річі. Краще я нічого не продам, ніж віддати їх комусь, хто їх не розуміє, хто не має того тонкого почуття, яке так рідко можна здібати.

Сьогодні він показав їй малу бомбонерку. Умисне для неї її сховав, нікому іншому ще не показував. Прегарна річ з кольорової емалі; на вічкові мініатюрна сцена: двоє закоханих сиділи обнявшись під деревом; на дереві висів капелюх пані, завбільшки в червону пелюстку герані, від нього маяли зелені бинди. Над деревом плила рожева хмарка. Розмері здійняла рукавички. Вона завжди здіймала рукавички, як розглядала такі річі. Бомбонерка була їй до вподоби. Навіть дуже. Вона постановила неодмінно її купити. Відкриваючи й закриваючи вічко, повертаючи на всі боки гарненьку річ в руках, вона не могла не бачити, що бомбонерка виглядала ще кращою в її гарних, випещених руках.

— Дуже гарна річ, — сказала Розмері нарешті. — Що вона коштує?

На хвилину антиквар, здавалось, не чув запитання:

— Двацять вісім гіней, — долетіло нарешті до неї, мов зітхання.

Розмері й оком не моргнула. Поклавши бомбонерку, вона зашчібала рукавички. „Двацять вісім гіней“. Навіть і багатій людині... Очі її блукали по крамниці, спинились на старовинному чайнику, що, як квочка, розсівся на шафі, над головою в антиквара. Поволі вона сказала:

— Затримайте тим часом для мене. Я...

Але антиквар уже вклонявся, не дожидаючи кінця ре-

чення, немов саме затримання для неї було невимовним щастям, більше чого не можна було сподіватись.

Двері зачинилися за нею і Розмері опинилася на сходах, дивлючись на льондонське зимове пополудня. Палав дощ, а з дощем темрява, здавалось сяялась, мов сірий попіл. Від холодного, нечистого повітря лишався в роті гіркий смак. Засвічені на вулиці лампи мали сумний вигляд. Так само сумно блимало світло у вікнах напроти. Люди поспішались, позгинавшись під парасолями. Розмері якось стисло за серце. Вона пожаліла, що не взяла бомбонєрки відразу: всеж не так порожно й сумно здавалосья... Та онде стояло її авто. Швидше до нього й до дому! Буваютьже такі настрої! Їм тільки не треба потурати. В тій самій хвилині, як вона оце думала, коло самих сходів станула постать. тоненька, чорнява, бліда, стояла вся в тіні і голос, більше схожий на зітхання, чи на приглушений плач, ледве чутно промовив:

— Пані, я хочу вас щось спитати.

— Мене?

Розмері повернулась. Перед нею стояла невелика дівчина з величезними очима, дуже молода, молодша за неї саму, але дуже марна й змучена. Почервонілою від холоду рукою вона тримала коло шиї комір старого, мокрого плаща і тремтіла, немов оце саме вилізла з холодної води.

— П-пані, — ледві вимовила, — дайте мені кілька пені на філіжанку чаю.

В голосі було щось щире й цілком не жебрацьке.

— Філіжанку чаю? То у вас зовсім немає грошей? — спитала Розмері.

— Немає, пані, — була відповідь.

Розмері придивилась до дівчини крізь п'їтьму, вона також дивилася їй просто ввічі. Надзвичайно! Раптом усе здалось Розмері дивною пригодою. Так наче з роману Достоевського, отака зустріч поночі. А що, якби вона взяла дівчину додому? А що, якби зробити щось таке, про що звичайно читаєш у книжках, або бачиш у театрі? Що тоді сталосяб? Це булаб надзвичайна пригода. Їй уже вчувалося, як вона оповідатиме потім, на велике здивування своїх знайомих: „Я й взяла її з собою додому“. Розмері зробила кілька кроків наперед і сказала до тої невиразної постаті поруч:

— Ходім до мене на чай.

Дівчина злякано відступила. Навіть на той час перестала тремтіти. Розмері простягла руку й торкнула її за плече.

— Авжеж, — сказала вона, усміхаючись, — чому ні? Ходім. Онде моє авто, поїдемо до мене додому й напемось чаю.

— Ви... ви не жартуєте, пані, — сказала дівчина і в голосі в неї чути було біль.

— Та ні! — скрикнула Розмері, — зовсім ні! Я прошу вас, ходім!

Дівчина не зводила з неї очей.

— Ви... ви не повезете мене до поліції? — спитала вона затинаячись.

— До поліції?! — Розмері засміялась. — Чогоб я везла вас до поліції? Ні, я тільки хочу, щоби ви загірлись і хочу почути від вас, якщо схочете оповісти мені про себе.

Голодного не тяжко переконати. Льокай відчинив дверці від авта і за хвилину вони вже котились крізь темряву.

— От і добре! — сказала Розмері весело. Вона почувала себе задоволеною, дивлячись на свою маленьку положену. Була повна добрих намірів. О! більше самих намірів! Вона постановила собі показати цій бідній дівчині, що на світі часом трапляється чудо, — що добрі феї ще існують, — що в багатих буває добре серце, що всі жінки — сестри. Вона повернулась до дівчини й імпульсивно сказала:

— Не бійтесяж! Зрештою, чогоб вам не випити у мене чаю? Миж обидві жінки. Якщо я більше мала щастя в житті, то виж можете сподіватись..

На її щастя в ту хвилину авто спинилося, бо вона не знала, як те речення скінчити. Льокай подзвонив, двері відчинились і граціозним, захищаючим рухом руки, Розмері провела дівчину в сіни. Тепло, м'яке світло, запашне повітря, — все те, до чого вона так звикла, що навіть не помічала їх, — як приємно було спостерігати їх вражіння на гостю!

— Ходім нагору! — сказала Розмері, яка нетерпеливилася почати ролю доброї феї, — ходім у мою кімнату.

Вона хотіла заощадити їй здивовані погляди слуг. Постановила навіть, ідучи по сходах, що не дзвонитиме Жанні, своїй французькій покоївці, а роздягнеться сама.

— От і добре! — знов сказала Розмері, як вони ввійшли до великої та гарної спальні. У ватрані палав вогонь і відблискував на чудових лякованих меблях, ясножовтих та блакитних килимах, на парчевих подушках на канапі й на кріслах.

Дівчина спинилась на порозі, вона, здавалося, нічого не бачила перед собою. Розмері не звернула на те уваги.

— Ходіть, сідайте тут! — сказала вона, присуваючи до вогню велике крісло, — сідайте отут, в оце крісло. Сідайте й грійтесь, виж змерзли.

— Я не смію, пані, — сказала дівчина, відступаючи назад.

— Прошу вас, — настоювала Розмері, підходячи до неї. — Та не бійтесь, будь ласка, сідайте. Я роздягнуся, а тоді ми перейдемо в другу кімнату і напемось чаю. Та чого ви боїтесь?

І лагідно вона майже пхнула малу хистку постать в м'яке крісло.

Та сіла без ніякої відповіді. Сіла так, як її посадили, опустивши руки, розхиливши уста. По правді сказати, виглядала не дуже інтелігентно. Та Розмері не хотіла того думати. Схилившись над нею спитала:

— Може скинете капелюх? Він зовсім мокрий.

У відповідь зітхнуло щось, мов: „Добре, пані“, і мокрий капелюх знято з голови.

— Дайте, я вам поможу зняти й плащ, — сказала Розмері.

Дівчина встала. Одною рукою трималась за крісло. Стояла нерухомо й дала Розмері стягти з себе плащ. Тій здалося це нелегким, бо дівчина ніяким рухом не помагала, навпаки, її хистка постать утруднювала завдання. Щож з тим мокрим плащем робити? Розмері впустила його додолу, так само й капелюх. Простягла руку, щоб узяти зі столика цигарку, як дівчина, дуже швидко, але ледве чутно й якось чудно, промовила:

— Вибачте, пані, я, здається, зараз зомлію. Дайте мені чого небудь!

— Господи, як я не догадалась!

Розмері кинулась до дзвінка.

— Чаю, швидше чаю! І коняку, швидше!

Служниця вже зникла, як гостя майже крикнула:

— Ні! Я не хочу коняку! Я не п'ю. Я чаю прошу, пані. І вона розплакалась.

Хвилина здалась Розмері страшною й разом захоплюючою. Вона стала навколішки коло крісла.

— Не плачте, не плачте, бідненька, — просила вона, — не плачте.

— Дала їй свою мережану хусточку. Зворушена була безмірно. Рукою обняла ту за худі, мов дитячі, плечі.

Та нарешті забула страх, забула все, крім свідомости, що вони обидві жінки і вибухнула:

— Я не можу так далі! Не можу, не можу! Я наложу на себе руки... я...

— Заспокойтесь. Не плачте. Я поможу вам. Бачите, як добре, що ви зустріли мене. Напемось чаю і тоді ви мені розкажете. Я щось придумаю. Обіцяю вам. Тільки не плачте.

Та заспокоїлась, саме якраз впору так, що як внесли чай, то Розмері вже стояла на ногах. Присунула столик з чаєм до вогню, підкладала гостії всі сандвічі, увесь хліб з маслом, доливала філіжанку чаєм, сметанкою, підкладала цукру. Усі кажуть, що цукор такий пожиточний. Сама нічого не їла, запалила цигарку і тактовно дивилася на бік, щоби не сполохати гостії.

Наслідок від чаю був справді надзвичайний. Коли відсунено чайний столик, у кріслі була зовсім інша людина:

тоненька, тендітна, з буйним, розкуйовдженим чорним волоссям, темночервоними малими устами та величезними, блискучими чорними очима. Відхилившись у великому кріслі, розімліла й щаслива, дивилась у палаючий вогонь. Розмер запалила нову цигарку. Час був починати розпитувати:

— Коли ви в останнє їли? — спитала вона, нахилившись.

В ту саму хвилину клямка в дверях повернулася:

— Розмері, можна до тебе? — Це був Пилип.

— Розуміється.

Він увійшов.

— О, вибачте! — сказав і спинився, дивлячись на гостю.

— Нічого, нічого, — сказала Розмері осьміхаючись, — це моя знайома, міс...

— Сміт, пані, — сказала не поворохнувшись відхилена в кріслі постать. Вона цілком заспокоїлась.

— Сміт, — повторила Розмері, — ми маємо дещо разом обміркувати.

— Авжеж, — сказав Пилип. — Розуміється.

Погляд його впав на плащ і капелюх, що лежали долі. Він підійшов до вогню, тактовно не помічаючи річей на підлозі.

— Страшна погода на дворі, — сказав він. Підчас цього мав час оглянути відхилену в кріслі постать, її черевки, руки...

— Правда, страшна! — підхопила Розмері.

Пилип усміхнувся своєю чарівною посмішкою.

— Я йшов до тебе про щось спитати, — сказав він.

— Вийди на хвилину до бібліотеки, міс Сміт вибачить тобі, правдаж?

Та тільки підвела на нього свої великі очі, бо Розмері за неї відповіла: „Розуміється.“ І вони вийшли удвох з кімнати.

— Слухай, — сказав Пилип, як вони були самі, — хто вона? Що це має значити?

Розмері засміялась, сперлась спиною на двері, і сказала:

— Я знайшла її на Керзонстріт. Даю слово, що знайшла. Вона попросила в мене на філіжанку чаю, я й взяла її додому.

Але що, на милість Бога, ти з нею робитимеш? — скрикнув Пилип.

— Заопікуюсь нею, сказала Розмері швидко. — Поможу їй влаштувати життя. Я ще сама не знаю, як саме, ми ще не говорили. Але я хочу показати їй... Дати відчути...

— Але, любя моя, ти не здаєш собі звіту, — сказав Пилип. — Цеж божевілля! Цеж неможливо перевести!

— Я знала, що ти таке казатимеш, — відповіла Роз-

мері. — Але чому ні? Як мені так хочеться? Хіба цього не досить? Я постановила...

— Бачиш, — сказав Пилип поволі, втинаючи кінчик цигара, — вона така гарна...

— Гарна?! — Розмері так здивувалася, що аж почервоніла. — Тобі здається? Я... я зовсім того не зауважила...

— Господи Боже! — Пилип засвітив сірник. — Вона просто красуня. Раджу тобі придивитись краще. Я остовпів, як оце ввійшов у твою кімнату. Про мене... Але мені здається, ти робиш велику помилку. Вибач мені, якщо я здаюсь тобі цинічним і таке інше... У всякім разі дай мені знати, якщо міс Сміт залишиться з нами на вечерю, щоб я міг гідно підготуватись.

— Які дурниці ти плетеш! — сказала Розмері і вийшла з бібліотеки. Але не вернулася відразу в спальню, а пішла в свій кабінет і сіла перед бюроком.

„Гарна! Просто красуня! Остовпів!“ Серце в неї важко колотилось у грудях. Вона посунула до себе чекову книжку. Але ні, чек буде, розуміється, ні до чого! Висунула шуфляду і вийняла п'ять фунтових білетів, подивилась на них, поклатла два назад, затисла три в руці і пішла в спальню.

Минуло з півгодини, Пилип був ще в бібліотеці, як Розмері увійшла.

— Я хотіла тобі сказати, — і вона знов оперлась спиною на двері і дивилась на нього своїм екзотичним поглядом, — що міс Сміт не зосталась з нами на вечерю.

Пилип поклав газету:

— О! Через що? Хіба запрошена вже деінде?

Розмері підійшла і сіла йому на коліна.

— Вона просила відпустити її. Я дала їй трохи грошей. Не моглаж я затримувати її проти її бажання, — дала вона.

Розмері саме зачесалась, трохи підвела очі, вложила на шию перли. Рукою вона доторкнула Пилипової щоки.

— Чи я тобі подобаюсь? — спитала вона, і голос її, м'який і допитливий схвилював його.

— Навіть дуже, — сказав він, обнімаючи її.

— Поцілуй мене!

Павза.

Розмері замріяно сказала:

— Я бачила сьогодні прегарну бомбонєрку. Коштує двадцять вісім гінєй. Можна мені її купити?

Пилип гойдав її на коліні:

— Можеш, ти марнотратко моя, — сказав він.

Але Розмері хотіла власне щось інше спитати:

— Пилип, — прошептала вона, схиливши голову йому на плече, — скажи мені, чи я гарна?

Вальдшнепи

Нижче друкуємо I-у і єдину, що дісталася до Галичини частину цього „націоналістичного роману“, як його називають в некролозі Хвильового — большевицькі харківські „Вісти“ (14. V.). Закінчення „Вальдшнепів“ на жадання Рос. Ком. Партії, автор спалив. Частину, передруковану тут з „Вопліве“ довелося скоротити, щоб умістити в журналі роману „Вістника“. Мова лишилася без зміни, лише замінено на українські деякі російські слова („тупик“, „здрасуйте“ і т. п.).

Р е д а к ц і я.

...Товариш Вовчик підвівся, взяв на зуби зелений абрикос і крізь цей абрикос кинув незадоволено:

— Знаєш, друже, я не сказавби, що ти поводишся з дружиною по товариському.

— Ти так гадаєш? — одвертим глуфом розтягнув Карамазов.

— Що значить „гадаю“ — спалахнув Вовчик. — Це факт. Так, це факт, шановний добродію!.. І ви від нього не можете відмовитись.

Треба було чекати, що лінгвіст тутже підкреслить своє незадоволення французькою чи англійською фразою: так завжди було з ним, коли він починав гніватись. На цей раз його попередив Карамазов.

— Donnez moi votre pouls? — сказав він, іронічно простягаючи руку.

— Я прошу тебе не жартувати! — мало не скрикнув товариш Вовчик. — Я вимагаю поставитись до мене серіозно. Скажи мені, ти любиш Ганну?

— От тобі й раз! А тобі яке діло? Чи може ти її хочеш полюбити? Коли так, то хай буде тобі відомо: я її ненавиджу.

— Ненавидиш? Чомуж ти тоді живеш із нею? І... взагалі, яке ти маєш право дурити її?

Дмитрій Карамазов взяв зі стола папіроси й запалив сірник. Обличчя йому раптом збігло, і він став раз-у-раз поширювати очі.

— А ти як думаєш: яке це право?

— Покинь, будь ласка, жартувати! — заверещав товариш Вовчик. — Я з тобою серіозно говорю!

— І я з тобою серіозно говорю! — Карамазов зупинився, підвівся з канапи і сказав надірваним голосом: — Але я бачу, що ти всетаки не розумієш, за що я її ненавиджу. Так зрозумій же: я її ненавиджу за те, що вона тиха й лагідна, за те, що в неї лагідні очі, за те, що вона безвольна, за те, що вона — нарешті — нездібна вбити людини. Розумієш тепер?

Лінгвіст здивовано подивився на приятеля. Він зовсім не чекав такого рішучого й несподіваного повороту в розмові й, розгубившись, спитав наївно:

— А навіщо їй убивати людину?

— Це, Вовчику, дуже складна історія, — хворобливо всміхнувся Дмитрій, — і я боюсь, що ти її не зрозумієш. Ти, звичайно, вчена людина, але, як мені відомо, на фільольогічному факультеті таких питань не чіпали.

— Що ти хочеш цим сказати? — тоном ображеного промовив лінгвіст.

— Буквально нічого!.. А втім, я хочу сказати от що: людину, Вовчику, дуже нелегко вбити!.. Ти ще ніколи не вбивав.., не на війні, а так, у звичайному побуті? Ну, от! А я вбивав, і знаю. Це дуже складна процедура. І саме тому складна, що робиш це цілком свідомо, згори знаючи, що не вбити ніяк не можна.

— ...З якого це часу ти почав так думати? — спитав він.

— Саме з того часу, коли я весело подивився на майбутнє, коли в мені знову з страшною силою заговорила воля до перемоги, коли я знову почав безумно ненавидіти своїх обмежених сучасників.

— Ти говориш зовсім як пророк, — іронічно кинув товариш Вовчик.

Карамазов холодно подивився на лінгвіста і сказав:

— А ти думав, що я й справді звичайна людина? Ах, який ти наївний, друже! Отже, поспішай виправити свою помилку, бо Дмитрій Карамазов воістину пророк. Справжній пророк, і тільки через нього ти знайдеш сенс у цьому земному житті.

Дмитрій раптом зупинився. За якихось кілька хвилин він пожовтів. Рот йому перекривився, і нижня губа дрожала.

— Але Дмитрій Карамазов — сказав лінгвіст, — все-таки великий фразер і проспівав собі добрий панегірик.

...Розмова зайшла в сліпу вулицю, і друзі її припинили. Вони говорили на різних мовах, і тому продовжувати суперечку було зовсім недоцільно. Навіть недоцільно було й починати її, бо уважний спостерігач мігби зарані сказати, що вони ніколи ні до чого не договоряться. Знав це й Карамазов і навіть тішився з цього, бо більш серйозна розмова безперечно відбилаб від нього й Вовчка — десятого чи то дванадцятого з його недовговічних друзів. Він і зв'язався так міцно з лінгвістом тільки завдяки дитячим здібностям того приймати світ цілком безпосередньо.

Познайомились вони три роки тому на міському стенді, і з того часу кожного літа їздить кудись на полювання. Вони використовують свою місячну відпустку в серпні місяці, і тільки зрідка, як от у цьому році, дістають можливість побувати на Славуті і в липні.

— Кого ти там визираєш? — спитав лінгвіст, коли Кармазов підійшов до вікна.

— Якби тобі сказати, — раптом вимушено усміхнувся той. — Мені здалося, що десь тут недалеко пройшла Аглая. Товариш Вовчик підкинув свої білі брови.

— Яка це Аглая? — спитав він. — Чи не думаєш ти грати роль божевільного?

— Покищо важко сказати, мій дорогий Вовчику.. Це так звуть одну з тих дам, що ти з ними познайомився на пароплаві.

— Так, ти, виходить, уже знайомий з ними? Ну, і щож?..

— Ну, і слухай. Саме в цей час чоловік тьоті Кляви дрімає, а дами мандрують до базару повз наш будинок.

— Ця поінформованість мене рішуче зворушує, — з захопленням сказав лінгвіст. — Йй-Богу, з тебе вийшовби не зовсім поганий льовелєс... І це, до речі, багато краще твоєї філософії.

Кармазов підійшов до вікна. Спека раптом почала спадати, і з ріки прилетів свіжий вітерець. Якось химерно запахи абрикоси: запах був ніжний і нагадував чомусь старий Прованс і старомодні кабріолети. Тоді й дійсність враз перетворилась на стилізовані ніжно-голубі тони.

— Добре! — сказав Дмитрій і легко зітхнув. — Тільки от що скажи мені, Вовчику: якби ти подивився на мене, колиб я покинув Ганну й зійшовся з однією з цих дам... саме з Аглаєю?

— Хіба ти вже встиг так далеко зайти?

— За якісь два тижні я взагалі нікуди не міг зайти. Я питаю тебе, такби мовити... на всякий випадок.

Товариш Вовчик так голосно й так несподівано зареготав, що навіть його ловерак підскочив.

— От чудак! — скрикнув він. — Навіщо тобі робити це, коли ти можеш і не кидаючи Ганну... ну, якби сказати делікатніш... Ну, словом, використати її... цю дівчину. Мені здається й ця дівчина, коли вона не дура, погодиться на це.

— А як Ганна? Вона на твій погляд теж погодиться?

Лінгвіст не помічав, що Кармазов говорить з ним несеріозно, й тому так відповів:

— Цього я тобі не можу сказати. Хто її знає — жіноча душа, як то кажуть, темрява... Але їй, мені здається, й не треба цього говорити.

— Цеб-то рекомендуєш дурити її?

— А хочби й так!.. На мій погляд, тут нічого нема страшного і образливого для неї.

Кармазов підійшов до свого співбесідника і взяв його за плече.

— Тек-с, — кинув він. — Не сказавби я, мій вчений друже, що ти вмєш льогічно мислити. В попередній роз-

мові ти обурювався на мене, що я хочу якось там дурити Ганну, а тепер сам рекомендуєш зраджувати її.

Товариш Вовчик нічого не встиг відповісти, момент у кімнату ввійшла Ганна і сказала, що лінгвіста хтось кличе. Карамазов підійшов до коша з абрикосами, мовчки взяв один абрикос і, зиркнувши на дружину, перевів свій погляд на згоріло-голубе небо. Він одразу догадався, хто викликає його друга. І дійсно: біля хвіртки товариш Вовчик побачив двох дачників, що нахабно познайомились із ним на річному пароплаві. Власне, тут були не всі: батька (чи як його?) не було. Була тьотя Клява і Аглая.

—:—

— Добрий день, тьотю Кляво! Добрий день, Аглає!

Товариш Вовчик вклонився так галлятно, ніби він і справді був славетним льовелясом.

— Доброго здоров'я, топ апі, — сказала тьотя Клява й, недовго думаючи, упевненим і рішучим рухом узяла його під руку.

Та жінчина, що її лінгвіст назвав Аглаєю, покищо не думала фаміліярничати з Вовчиком і тільки запропонувала йому відіпняти та використати одну з запашних троянд, що висіли на її груді. Товариш Вовчик зробив це з задоволенням, і вони поволі пішли згорілою і порожньою вулицею заштатнього містечка.

— Ви сюди надовго приїхали? — спитала тьотя Клява.

— Товариш Вовчик говорив нам, — сказала Аглая. — Він теж приїхав на два місяці.

— Так, — підтвердив лінгвіст. — Ви не помиляєтесь. Але...

Він хотів щось спитати й, не спитавши, замовк. Власне, він не знав, як спитати, його здивувала тьотя Клява — вона говорила з ним так розв'язно, ніби вона знала його, що найменше, з дитячих літ.

— А як ви думаєте, — сказала тьотя Клява. — Чому то Дмитрій в останні роки такий нервовий став?

— Цеб-то який... роки? — Вовчик хотів поцікавитись, який Дмитрій, як вона встигла так добре знати найінтимніше життя Карамазова, відкідкіля вона, нарешті, знає про ці „роки“, але фаміліярний тон його співбесідниці остаточно збив лінгвіста з пантелику, і він рішуче заплутався.

— Ви не „косноязычний“? — поцікавилась тьотя Клява.

Аглая зареготала. Товариш Вовчик почервонів і став запевняти, що „нічого подібного“. Він просто не чекав такої симпатичної поінформованості в справах дому Карамазових.

— Тоді може ви знаєте, — сказала тьотя Клява, — як думає провести Дімі (вона так і сказала „Дімі“) ці два місяці? Цеб-то — біля Ганиної спідниці, чи біля Аглаї?

Це запитання переходило вже всякі можливі межі, але

товариш Вовчик на цей раз не збентежився. Він рішив, що коли тьотя Клява так фиміліярничас з домом Карамазових, то вона, очевидно, одержала відповідне право на це від самого Дмитрія. Він сказав, що відповідати на це запитання не буде й рекомендує спитати його друга.

— Такби й давно! — з полегшанням зітхнувши, сказала тьотя Клява. — Хіба ви не бачите, що нас двоє, а ви один... Тільки глядіть, не приведіть сюди й Ганни.

— Ви хочете щоб я зараз... негайно привів Дмитрія? — спитав недогадливий лінгвіст.

— Ах, боже мій, — сказала Аглая. — *C'est un grand malheur de n'avoir pas été bien élevé.*

— Воістину! Велике нещастя не бути добре вихованим, — підтвердила і тьотя Клява.

Тоді товариш Вовчик кинувся з усіх ніг до хвіртки, і дами самі залишилися під провінційальними акаціями.

— От що, — сказала тьотя Клява, — Вовчика я беру собі, твоїм тепер назавжди лишиться Дмитрій.

— Я не заперечую, — кинула Аглая й розкусила своїми прекрасними зубами листок з акації.

Вже майже зовсім стемніло. Витикались зорі. З недалекого моря пішов теплий вітер. Аглая виводила на піску своєю голубою парасолькою якісь гієрогліфи, тьотя Клява дивилась у торбинку, власне в дзеркало, що було в торбинці, і пудрувалась мініатюрним пушком.

— Дозвольте взнати, скільки вам років? — усміхнулась сама собі тьотя Клява.

— Очевидно не більш двадцяти семи, — сказала Аглая.

— Ти вгадала, мені двадцять сім. І як пікантно, що я вже тьотя і що в мене така доросла племінниця... Тобі здається, двадцять три?

— І ти вгадала!

Тьотя Клява поправила спеціальним олівцем брову й зашвістала арію з „Баядери“. Потім дами ще перекидались легкими фразами і раз-у-раз позирали в той бік, куди пішов Вовчик.

Були вони в рожевих серпанкових сукнях, стягнутих у талії поясками, і мали в руках голубі парасольки. Тьотя Клява виглядала багато безтурботніше, в її світло-сірому погляді зовсім нема того ледве-вловимого зайчика впертості й рішучості, що зрідка плигає в мигдалевих очах Аглаї, але зате станом тьотя Клява трохи солідніша.

Аглая вийняла з торбинки маленьку папіроску, запалила її й спитала:

— Ти сказала Жені (справа йшла про чоловіка тьоті Кляви), що ми раніш першої не прийдемо?

— Звичайно, сказала... Я від нього взагалі нічого не ховаю.

— І всетаки не ревнує? — усміхнулась Аглая.

— І всетаки... не знаю. Чорт їх розбере цих мужчин: на обличчі одне, а на серці може щось інше.

Потім тьотя Клява зробила рухом парасольки диск, піймала поглядом срібно-синій слід метеору й промовила:

— Ти, Аго, не думай, що Женя взагалі нездібний переживати душевні драми. У наш вік, кажуть, навіть корова вміє зітхати.

— Ти, тьотю Кляво, не помиляєшся. Мій Дмитрій підтверджує це на кожному кроці. Я дуже шкодую, що ти не чуєш наших розмов. Аглая так упевнено й безапеляційно сказала „мій Дмитрій“, що навіть тьотя Клява всміхнулась.

— А ти, Аго, рішуча людина, — зазначила вона: — ще не встигла як слід познайомитись із ним, а вже рекомендуєш його, як власного чоловіка... Якже з Ганною? Ти багато довідалася про неї?

— Ти, тьотю Кляво, надзвичайно наївна... У наш вік на два тижні не тільки сходяться, але й розходяться. А втім — досить! — і Аглая махнула парасолькою в той бік, де вже вирисовувалась постать Карамазова.

Вовчик лише за якусь хвилину вискочив на вулицю наздогнав свого друга. Спершу дами бачили тільки Дмитрія. Він ішов до них своїми нервовими кроками, і постать його то вибігала, то знову ховалась за стовбуром молодого клену, що стояв на дорозі. Тоді десь ударила гармонія, й зорі висипали на куці бульвари заштатного містечка. Десь гоготала республіканська молодь. Тоді і на протилежних кварталах ударила гармонія.

Товариш Вовчик уже наздогнав Дмитрія, і вони підходили до веселих (так, принаймні, одразу ж визначив лінгвіст) і симпатичних дам.

— Ну... — зупиняючись, почав лінгвіст і розвів руками.

Тьотя Клява давно вже схарактеризувала собі Вовчика, як трохи мамуловату людину, і тому, не довго думаючи, взяла його під руку. Вона сказала, що рекомендувати Карамазова не треба, бо вони мають приємність вже багато вечорів гуляти з ним... І потім, вона дуже зрадіє, коли Вовчик буде для неї таким цікавим співбесідником, яким став для її племінниці Дмитрій. За кілька хвилин процесія (так сказала Аглая) йшла в такому порядку: попереду тьотя Клява з Вовчиком, позаду Аглая з Дмитрієм. Дистанція між першою і другою парою була приблизно на півтора крока. Тьотя Клява закинула на шию Вовчика свою голубу парасольку й розпитувала, хто він, що він, як він. Словом, вимагала, щоби лінгвіст у деталях розповів їй про своє минуле, сучасне й майбутнє. Аглая цього не потребувала від свого кавалера: такі розмови були з ним два тижні тому. Вона відіпняла з своєї груди останню троянду й держала її на обличчі Дмитрія. Вона питала його, як

пахне троянда, чи подобається йому цей запах, чи не краще пахне резеда. Коли вони перерізали провінційний ринок і увійшли в коло піднавісних вогників, Аглая запевняла Дмитрія, що тут їй пахне Фльобером і навіть старо-французьким життям... Карамазов, звичайно, знає поета Вільона?.. І потім він не може не любити гоголівської фантастики. Аглая певна, що можна геніяльно стилізувати нашу сучасність.

Дмитрій говорив щось не до речі. Тоді Аглая поклала на його уста свою запашну долоню і сказала:

— Який ти чудак, Дімі! Справжній провінціал!

— Ти вже з Дмитрієм на „ти“? — повертаючись, кинула тьотя Клява. — З тебе, Аго, вийшовби прекрасний кавалерист.

Тьотя Клява так дзвінко зареготала, що провінціяльна парочка (здається, колишній „столоначальник“ і пристаркувата дочка місцевого кавалера червоного прапору), що йшла їм назустріч, поспішно одлетіла вбік і дала дорогу веселій компанії.

Тоді почав реготати й товариш Вовчик. Він так безумно розреготався, що мусів кинути руку дами, сісти на землю й зупинити компанію. Колиж його стали допитувати, в чому справа, він тільки й міг вимовити: „провінціал“.

— Ну... добре! Ну... провінціал!.. але деж тут сіль?

Тоді, нарешті, товариш Вовчик сказав, що для Карамазова це — найобразливіше слово, і що він і уявити не може, яке обурення викликало воно в грудях його ущіплого друга.

— І зовсім нічого нема тут смішного! — різко шпурнула Аглая і взяла Дмитрія під руку.

Тьотя Клява теж найшла, що смішного тут дуже мало й найшла навіть потрібним (очевидно, на правах тьоті) прочитати лінгвістові невеличку нотацію. Вовчика, як і треба було сподіватися, страшенно збентежив такий несподіваний фінал і він хотів навіть прохати пробачення за свою некоректність. Тоді тьотя Клява поправила йому краватку фаміліярним жестом, міцно притиснулась до нього і зробила дистанцію на три кроки.

— Ти, Дімі, може й справді образився на мене? — спитала Аглая.

— Нічого подібного! — всміхнувся Карамазов. — Я тільки не зрозумів... тебе.

Він з якимось надзвичайним задоволенням сказав „тебе“: ця химерна дівчина, що так скоро перейшла з ним на „ти“, якось враз заволоділа ним... Надто вже розумні й пристрасні були ці мигдалеві очі, й надто вже привабливо коливались ці молоді груди, щоб він міг прийняти її, як звичайну жінчину. Сьогодні навіть повстало в нім

якесь неясне передчуття й солодкий біль, і сьогодні він хотівби ходити з нею цілу ніч.

— Чого ти не зрозумів? — спитала Аглая. — Чому я тебе назвала провінціялом?

— Так!

— Цеж, мій милий, ясно. Я ще тоді, на пароплаві (пам'ятаєш нашу суперечку?), я вже тоді подумала, що ти провінціял. Це по всьому видно: й по рухах й по поведженні з передовою жінкою... як зі мною от... Чому ти так чудно вимовив „тебе“? Чи може ти хотів сказати „вас“? Вас іст дас? Ну? А потім ти й формально провінціял... Хіба ти живеш не в провінції?

— Я, як тобі відомо, живу в столичному місті! — усміхнувся Карамазов.

— Де це? — зареготала Аглая: — Чи не в тому, що на Лопані?

Ця дівчина (очевидно, з якогось Миргороду) так неохайно говорила про лопанський центр, що Вовчик, почувши цю розмову, зупинився і спитав:

— А дозвольте довідатись, в яких ви краях мешкаєте? Чи не в Умані?

— Вас це серіозно цікавить? Коли так, то прошу: моє столичне місто і моя країна — хай буде вам відомо — далеко відділя.

— Франція? Італія? Еспанія?

— Московія, моє серденько! — сказала Аглая й притиснулася до свого супутника.

Московія? Ну, це вже Аглая неправду говорить! Дмитрій підтверджує? Тоді він і йому не вірить. І справді: якіж вони московки? — Ні, це нісенітниця! Словом, хай це підтвердить тьотя Клява, і тільки тоді він може повірити. Словом, коли Аглая й справді серіозно говорить — Вовчик остаточно розгубиться.

Нарешті говорить тьотя Клява й говорить теж саме. Вони таки московки й навіть корінні, бо змалку живуть у Москві. Вулиця така - то, номер такий - то, трамвай де-вять. Коли потрібний телефон, то можна й це сказати. Чоловік тьоті Кляви (ви його знаєте — мужчина в золотому пенсне) працює в профсоюзі. Аглая — сирітка (знає такий зворушливий кінофільм про часи французької революції), і вона мешкає у тьоті Кляви. Вона на останньому курсі Московської консерваторії.

— Але відкіляж ви так добре знаєте нашу мову? — здивовано спитав лінгвіст.

Ах, боже мій! Щож тут дивного? Вони далеко не перший раз зупиняються відпочивати на прекрасних степах України, й чомуж їм не знати такої музичної мови (тьотя Клява так і сказала — „музичної“). Аглая, наприклад, дуже любить Україну, й, коли хоче, навіть оригі-

нально. А втім, тьотя Клява далі не буде говорити, в деталях його може поінформувати Аглая і, можливо, Дмитрій, власне під впливом своєї племінниці вона й зробилась такою цікавою московкою.

— Прекрасно! — з хрустом давив свої пальці товариш Вовчик і, нарешті, цілком серйозно звернувся до Карамазова: — Знаєш, Дмитрій, їхні портрети обов'язково треба вмістити в одному з наших журналів.

— Як виїмкові екземпляри?

— Покинь жартувати — махнув рукою лінгвіст. — Для російської публіки, для... якби це сказати... для заохочення...

— Так, значить, ти кінчаєш нову поему? — спитала Аглая, коли вони знову залишилися удвох.

Карамазов зупунився і зробив незадоволене обличчя.

— Я тобі, здається не один раз говорив, що я працюю в економічному органі. Мене цікавить тепер питання про зниження цін.

— Ти хочеш сказати, що з питання про зниження цін не можна зробити поеми?

— Я хочу сказати, що з Тарасами Шевченками я нічого не маю спільного...

— Коли тільки це, то я рада, — промовила Аглая, замислюючись. — Саме таких людей і бракує вашій нації. Мені здалося, що ти не так хотів сказати. Ти розумієш мене? Я гадаю, що без великого ентузіазму не може бути справжніх економістів.

— Цілком справедливо! — погодився Карамазов. — Кіл очевидно вибивають колом, „закобзарену“ психіку можна виховати тільки, такби мовити, загайяватизованим „Капіталом“.

— Це не в брову, а в око! — з захопленням сказала Аглая. — Без якогось Лонгфело і справді вам не зробити своїх економістів і політиків. От я тільки думаю, що Маркса ти зовсім даремно притягаєш сюди.

— Це справа переконання, — незадоволено сказав Дмитрій.

— Не думаю. Бо Маркс є зовсім чужерідний елемент для вашої країни. А тобі відомо, що коли до водня додати кисня, то горяче тіло не встигає навіть приторкнутись до цієї мішанини — одразу ж виникає вибух і... вода. А втім, не сперечаймося. Мене цікавить друге питання. Говорячи про Тараса Шевченка, ти мав на увазі віршомазів взагалі чи саме його, божка вашої нації?

— Я мав на увазі й віршомазів взагалі і його зосібна.

— За щож ти Шевченка так ненавидиш?

...Дурачки думають, що колиб не було Шевченка, то не було б України, а я от гадаю, що на чорта вона здалася така, якою ми її бачимо аж досі... Бо в сьогодніш-

ньому вигляді з своїми ідіотськими українізаціями в соціальних процесах вона виконує тільки роль гальма.

— Прекрасне визначення! — з захопленням сказала Аглая і тут же чомусь іронічно усміхнулась. — Але...

— Але, мабуть, пора нам залишити цю розмову, — кинув Дмитрій: йому по-перше, не подобалась Аглаїна похвала. І потім він раптом зловив себе на дешевій патетиці.

Тоді Аглая обірвала тему й запропонувала наздогнати тьотю Кляву й лінгвіста, що дуже далеко зайшли вперед. Вона запропонувала побігти навипередки й передала Карамазову свою торбинку та парасольку. Але потім бігти не захотіла й сказала йому, щоб він витяг з торбини її замшеву рукавичку. Вона порадила йому положити рукавичку на нижчу частину його обличчя й, коли він зробив це, спитала, чим вона пахне.

— Чим вона пахне?... Очевидно, жіночим тілом.

— Прекрасно!.. і цей запах тобі, мабуть, подобається?

— Якби тобі сказати, — промовив Карамазов, — можливо подобається, а певніше — ні.

Аглая не повірила. Вона взяла його голову й, роблячи надзвичайно великими свої і без того великі очі, стала ними гласкати свого супутника.

— Брехуне! — сказала вона. — Ти неправду говориш. Я знаю, що тобі цей запах подобається. Тому що... тобі не подобається... Ганна.

— Ти про мою дружину?

— Так. Чому ти досі не познайомив мене з нею? Чому ти мовчиш?

Чому він мовчить? Він, звичайно, зробить це. Він на нарешті познайомить Аглаю з Ганною.

Але він думає, що вона все таки якась чудна дівчина, й потім думає, що дружина мала рацію назвати її нетактовною. Цеж негарно так поспішати в його інтимні закутки. Невже цього Аглая не розуміє?.. І потім відкіля це вона дізналась, що йому не подобається Ганна? Словом, Карамазов знову незадоволений, і тому він так нервово запалив сірника.

Вона одразу ж зрозуміла його й поспішила перейти на іншу тему. В цей момент вони підходили до кручі.

—:—

— Давай ще трохи відпочинемо, — порадила Аглая, лягаючи на траву. — Можна й наших попередити.

Вона крикнула своїй компаньйонці, щоб та взяла з неї приклад і теж посиділа десь там зі своїм кавалером. Тьотя Клява й Вовчик погодились і зупинились на тому ж таки високому березі, кроків на двадцять далі. Тоді Аглая підсунулась ближче до кручі й сказала:

— Наш новий знайомий поділяє твої погляди?.. Я говорю про товариша Вовчика.

— Які ти погляди маєш на увазі? — спитав Карамазов.

— Ясно які, що ти з ними зазнайомив мене на пароплаві в нашу першу зустріч і потім майже кожного вечора чіпаєш їх.

— Ти говориш про ідею відродження моєї нації?

— Так. Я говорю про національну романтику.

Карамазов покривився: мовляв, він нічого не має спільного з тим, про що говорить вона, це він їй уже декілька разів говорив, і значить треба бути більш обережним із такими термінами.

— Ми говоримо на різних мовах, — сказав він. — Ідея відродження моєї нації — ще раз повторюю — нічого не має спільного з національною романтикою.

Аглая усміхнулась і положила на свої коліна голубу Парасольку.

— Хай буде по-твойому, — сказала вона. — Так як же з Вовчиком?

— Мій друг не тільки не поділяє цих поглядів, але й взагалі далеко стоїть від усякої політики.

— І всетаки ти такий шматок мяса можеш вважати за свого друга?

— А чому ж ні? Хіба в ньому не може бути гарних людських початків?

— Мясом завжди залишається м'ясо, — енергійно сказала Аглая. — І в м'ясі ніяких людських початків не може бути.

Вона так уважно подивилась на свого кавалера, ніби хотіла загипнотизувати його.

— Це теж справедливо, — сказав Карамазов. — Але з Вовчиком я всетаки не можу не дружити.

— Шкода! — кинула Аглая й взяла резонерський тон. — Треба бути послідовним навіть у дрібницях. Здається Толстой говорив колись, що найважче полюбити ближніх. Я думаю, що багато важче їх же таки зненавидіти справжньою ненавистю. Тільки тут можна показати не абияку волю і, коли хочеш, відвагу. Ти їх, здається, високо ставиш?

— Ти гадаєш, що мені бракує волі і я не можу бути відважним?

Дмитрій сказав це якимось непевним голосом, наче він і сам не довіряв собі.

— Ти маєш волю і ти відважний! — упевнено й навіть з деяким захопленням відзначила Аглая. — Саме за це ти так скоро подобався мені... Подобався, звичайно, як людина.

Розмова перервалась. Вона вже дивилась у землю й ховала від нього свої очі. Він мовчав тому, що в нім у цей момент зажевірла внутрішня боротьба: з одного боку, йому підлегло її захоплення ним, як відважною

й вольовою людиною, з другого він не зовсім вірив їй (відкіля вона знає, що він саме така людина? Чи не з кількох розмов із ним?). І потім його раптом якось образила її самоупевненість і цей батьківський тон. Нарешті він заспокоївся й сказав:

— А ти, знаєш, цілком правильно спостерігла: я говорю про ближніх. Мені це твердження дуже подобається. Здається мій „однофамілець“ — Альоша Карамазов — ставив якось там наголос на любов до дальніх. А я от теж думаю, що цей наголос треба перенести на ненависть до ближніх.

— І ти гадаєш, що найбільша загадка саме тут ховається?

— Тільки тут і більше ніде! — з деяким хвилюванням сказав Карамазов. — От хоч убий мене! — а не можу їх зненавидіти справжньою ненавистю. У кожного з ближніх — навіть найбільших моїх ворогів — буває така, знаєш, людська усмішка й таке, знаєш, миле й гарне обличчя, наче на тебе прекрасна богоматір дивиться. Я кажу й підкреслюю у кожного, бо навіть у суворох і злих з природи людей я бачу цю усмішку й це обличчя.

— Може ти перебільшуєш? Невже таки в кожного?

— Клянусь тобі! Богоматір всюди й на кожному кроці. Це якийсь жах, а іноді навіть руки падають у знемозі. Не можна зустрічатися з людьми. Щоб творити якесь діло й боротись, треба надягати маску мізантропа і в ній ховати, перш за все, очі... Очі, знаєш, найлютіший ворог усякого поступу, бо очима бачиш богоматір і саме в очах ховається богоматір.Раніш ідея майже зовсім засліплювала мене, і для мене не було ближніх.

Аглая взяла руку Карамазова й положила її на свою долоню.

— Так от, — сказала вона. — Є дві ненависті: справжня й твоя, недоношена. Перша — велика ненависть, і вона творить життя. Ця ненависть не знає ближніх. Друга, недоношена, є тільки тінь від першої. Перша від розуму й від серця, друга — тільки від розуму... Як ти гадаєш, можна бути відважною і вольовою людиною тільки від розуму?

— Ти вже почала сумніватись у мені? — спитав Дмитрій, усміхаючись вимушеною усмішкою.

— Нічого подібного! — знову впевнено зазначила Аглая. — Ти маєш волю і ти відважний..... Я також думаю, що твоя недоношена ненависть уже є справжня ненависть і ти здібний зненавидіти своїх ближніх... Ти розповідав мені, як колись, у часи громадянської війни, ти розстріляв когось із ближніх біля якогось монастиря..

— Так тож, — вирвалось несподівано Карамазову, — в ім'я великої ідеї.

— А хіба тепер без ідеї залишився? Хіба тебе не захоплює сьогодні хочби таж ідея відродження твоєї нації?

— Звичайно захоплює, — непевним голосом сказав він. — Але...

— Без усяких „але“, — рішуче одрубала Аглая. — Щось одне: або це ідея або це нова примара. Вона мусить тебе також захопити.....

.....— Хто його знає, — надтріснутим голосом сказав Карамазов. — Можливо я й помиляюсь.

Він раптом відчув, як ним запановує якась страшна туга. Він уже не бачить перед собою ні Аглаї, ні Дніпра, ні прекрасної південної ночі. Він уже забув, як він високо ставить себе за відвагу й волю, і відчуває себе тепер страшенно нікчемною людиною.....

.....Аглая, очевидно, уважно стежила за своїм супутником і тому поспішила йому на допомогу.

— Ти, друже, безперечно помиляєшся, — сказала вона. — Ти глибоко помиляєшся.....

Ти помиляєшся, коли думаєш, що тебе довго буде тривожити неупевненість. Це — коротке, тимчасове явище й воно скоро зникне.

Вона підвелась, знову сіла на траву і його примусила сісти біля неї.

— Так-то, мій хлопчику! Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі неупевнености, — сказала вона й положила свою руку на його голову.

Вже стояла глибока південна ніч. На Славуті кожної хвилини прокидались якісь неясні звуки. Десять резів пароплав, і далеко на півдні пливли його привабливі вогні. Раз-у-раз фаркали й падали аероліти і тривожили очі загадковим світлом свого ярко-срібного горіння.

— Так, — раптом промовив Дмитрій. — Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі неупевнености. І ти правду говориш, що я вже її поборов. Я не можу не побороти, бо майбутнє за моєю молодого надією і за моєю молодого клясою.

Він узяв її руку й міцно стиснув. Жива людина знову прокидалась у ній, і він ще раз перетворювався. Він навіть не помітив, як Аглая іронічно посміхнулась, коли він майбутнє своєї нації зв'язував з „якоюсь там“ клясою.

— Я іноді буквально задихаюсь од щастя, — говорив він далі, скидаючи з кручі камінці й зовсім не зауважуючи, що його розмові бракує елементарної послідовности. — Темні сторони нашої дійсности тоді зовсім зникають із моїх очей, і я починаю рости і виростаю у велетня. Бо й справді: в суспільстві не може бути такої ситуації, коли неможлива боротьба. Колиж це так, то... як усе таки весело жити „на етом світє, господа“... Ти не можеш і уявити, як я полюбив це заялозене слово — поступ. Поступ — цеж по суті

якор спасіння. Цеж вихід із того становища, що в нього зайшла революція.

— Але ти говориш зовсім, як учень першої групи, — сказала Аглая.

— Цілком справедливо! — гаряче підхопив Дмитрій. — Я і є учень першої групи й маю мужність визнати це. Така вже льогіка подій: хто хоче жити в наші дні, той обов'язково мусить починати з абетки...

— І витягувати з архіву старі гасла?

— А хочби й так. Хіба революційні гасла сьогоднішнього дня, завтра не можуть стати реакційними? Хіба ми не маємо прикладів? І навпаки: хіба кличі 1917 року, сьогодні не стали фарисейством і матеріалом для спекуляції? Це не значить, що ми збанкрутували, а це значить, що треба бути діалектиком. Сьогодні масу можна повести тільки під тим стягом, що на ньому буде чітко написано — „поступ“.

— Ледві тільки вона піде за тобою, бо маса не терпить абстракції. А поступ — це для неї тільки абстракція.

— Цілком погоджуюсь, — сказав Карамазов. — Але я далеко стою від вульгарного тлумачення маси. Революцію маса творить через свою інтелігенцію, бо всякий масовий вибух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантони, Леніни чи Троцькі.

— З тебе вийшовби не зовсім поганий агітатор-поступовець, кинула Аглая і демонстративно засвистіла якусь шансонетку.

— Ти мені робиш багато чести своєю заявою.

— Nullement, — промовила дівчина. — On ne voit pas tous les jours un malade comme vous êtes.

— Ти мене вважаєш за хворого? — образився Дмитрій.

— Боже борони, — сказала Аглая. — Мені тільки неприємно, що твоїй розмові бракує льогіки. З одного боку ти висловлюєш безперечно розумні думки, а з другого — плутаєшся в Ленінах, у клясах, тощо.

— Ну от, знову стара історія, — незадоволено промовив Карамазов. Чи не думаєш ти вплинути на мою ідеологію? Коли так, то ти даремно витрачаєш сили. Взяти хочби теж відродження моєї нації. Я його інакше не можу мислити, як засіб, не як мету, як чинник, що допомагає мені розв'язати основну, соціальну проблему. Відродження моєї нації це є шлях до чіткої диференціації в нашому суспільстві й, значить, крок до соціалізму. Інакше на це відродження я дивитись не мав охоти.

— Значить, із твого відродження ні чорта й не вийде! — грубо кинула Аглая і, зробивши з долоні рупора, покликала тьотю Кляву.....

— А Вовчик не зовсім поганий співбесідник, — під-

ходячи, сказала тьотя Клява. — І виявляється ...зовсім не комунар.

— Дозвольте, — заметушився лінгвіст. — Хіба ви не знаєте, що Дмитрій член компартії?

— Не турбуйтеся! — сказала Аглая... — Знаємо... і думаємо, що він не буде гніватись на тьотю Кляву за отвертість.

Цебто ти хочеш сказати, — промовив Карамазов, — що тьотя Клява мене образила?

— Ми хочемо сказати, — кинула Аглая, — що комуністи, хоч і не погані люди, але в більшості страшенно нудні... Ну, словом, світорозуміння їхнє — можна напевно твердити — не сягає далі Чемберлена з моноклем і черговою партячейки... Правда, цікавляться ще китайськими справами.

Карамазову пересмикнуло обличчя. Його карючило, що ці випадкові позапартійні дачниці так неохайно ставляться до його партії. Будучи, такби мовити, вічним опозиціонером, він у тойже час був своєрідним фанатиком комунізму й, звичайно, не міг спокійно реагувати на це зовсім невинувдане нахабство.

Але розмову вже скінчили й умовлялись, де можна буде зустрітись завтра. Вже фльоберівські дами зникли в темряві абрикосового дворику, і товариш Вовчик щось захоплено розповідає про тьотю Кляву. Тоді Дмитрій раптом згадує Ганну і вже не відчуває до неї тієї злости, що її пізнав увечері. Йому навіть трохи заболіло серце і він сказав:

— Ти, Вовчику, будь ласка, не говори Ганні, де й з ким ми блукали сьогодні.

— Чому це? — спитав лінгвіст. Він уже забув вечірню розмову, коли сам радив приятелеві ховати від Ганни свої зустрічі з Аглаєю.

— Я так хочу! — сказав Карамазов. — Ти це мушиш зробити для мене.

Товариш Вовчик здивовано подивився на Дмитрія, декілька разів здвигнувши плечима.

— Згоду я даю, — сказав він. — Але от що, друже: як це так трапилось, що московські дами зробились українками?

— Це питання і мене дуже цікавить...

— А втім, — промовив він, — я не про це, я хочу про твою фортуна. Тобі страшенно везе, і я, їй-Богу, заздрю. Аглая й справді не дівчина, а прямо запашна сунічка. Смак зовсім непоганий...

...Коли вони сходили на свій ганок, у північній частині заштатного містечка вже кричали ранні провінціальні півні.

—:—

На другий день вони знову зустрілись: тепер вони зу-

стрічались кожного вечора. На шостий день на дачне літнисько раптом вдарила грозовиця. Хмари заволокли все небо, і цілий день ішов краплистий дощ. По вулицях стояли великі калюжі, й надвичайно розмило деревляні хідники. Тьотя Клява переслала до Карамазових дівчину з запискою й просила друзів сьогодні не виходити. Лінгвіст перечитав листа й, передаючи його Дмитрію, кинув:

— Я гадаю, що дівчата мають саме так вирішити. Ти як на це дивишся?..

Він ніяк не розуміє, чому це йому трохи заскеміло серце. Невже тому, що він сьогодні не побачиться з Аглаєю? Він же зустрівся з нею вчора й кожного дня зустрічається. Він, нарешті, побачиться з нею завтра й ще багато разів буде з нею бачитись. Якже розуміти цей несподіваний біль?

В коридорі раптом заговорили, і в кімнату ввійшла Ганна.

— Ну, що ми, хлопці, будемо сьогодні обідати? — спитала вона.

— Очевидно, котлетки й пюре з сметаною, — поспішно відповів Дмитрій.

Ганна уважно подивилась на чоловіка: вона не знала, жартує він, чи й справді серіозно говорить.

— Чого ти витріщила на мене очі? — сказав Карамазов. — Яж тобі говорю: котлетки й пюре з сметаною.

— А я тобі говорю, — промовила Ганна, — що ти, Дімі, сьогодні в поганому настрої і починаєш негарно жартувати зі мною.

— А я от говорю, — сказав Вовчик, кидаючи на ліжко свою рушницю, — що ви й сьогодні—я бачу—полаєтесь... Це чорт зна що — не новий побут, а якась карикатура на нього.

Карамазов вимушено всміхнувся й простягнув свою руку лінгвістові.

— Дякую, друже, за щиру правду і прошу пробачення, — сказав він. — Дякуй і ти, моя мила Ганнусю... Хіба тобі не приємно вислухати це від безпартійної сволочи?

— Ти, будь ласка, не лайся, — пробормотів товариш Вовчик.

— Невже ти образився?.. Коли так, то другий раз прошу пробачення і заявляю: я пожартував.

— Я знаю, що ти пожартував. Але всетаки: чому у тебе таке зле обличчя?

— Я, бачиш, Вовчику, котлеток захотів і пюре з сметаною.

Ганна зірвалася з свого місця і підійшла до стола.

— Дімі! — сказала вона з розпукою. — Ну, навіщо це? Навіщо ти робиш наше життя безконечною мукою?

— Ах, боже мій, яка трагедія! — поглузував Дмитрій.

Тоді товариш Вовчик підбіг до свого приятеля й замахав руками.

— Слухай, друже... — ледве вимовив він від хвилювання. — Я... я думаю, що ти не комуніст, а деспот! І я... таки донесу на тебе в... контрольну комісію.

Карамазов зареготав. Він так неприємно зареготав, що лінгвіст навіть збентежився і подивився навкруги себе здивованими очима.

— Ти думаєш на мене доносити в контрольну комісію? — спитав Дмитрій. — Прекрасно! Тільки будь, друже, справедливою людиною і зразу донось на мільон комуністів. Донось нарешті на всі сто п'ятдесят міліонів будівників соціалізму, донось на самого себе, бо й ти такийже хам, як я...

— Дімі, сказала Ганна, — ти себе не поважаєш і не поважаєш ту партію, що до неї належиш. Не забувай, що товариш Вовчик всетаки позапартійний.

— Ти гадаєш, що такі питання треба ставити на комячейці?

— Саме це я й хочу сказати, Дімі. Тільки це.

Карамазов раптом втихомирився. Чи то спокійний тон дружини вплинув на нього, чи щось інше.

— Я ще раз прошу у вас пробачення, — сказав він. — Я й справді трохи погарячився.

— Значить, ти визнаєш, що Ганна має рацію стримувати тебе?

Дмитрій нічого не відповів. Він несподівано застиг в одній позі серед кімнати й так стояв кілька хвилин. Ганні навіть прийшла думка, що він захворів. Вона підійшла до чоловіка й взяла його за руку.

— Дімі, чогож ти мовчиш?.. Що з тобою, Дімі?

— Нічого особливого, Ганнусю, — спокійно й серйозно промовив Карамазов, — Я думаю зараз про наше фарисейство, і думаю: чому? Чому ми не соромимось говорити про пюре й котлетки? Чому ми нарешті не соромимось проїдати тут народні гроші... саме в той час, коли навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться?.. Чому ми нарешті боїмось виносити гірку правду на люди (хоч люди й без нас її знають) і ховаємо по своїх комячейках?

— Ну, ця вже сльоза й ця карамелька зовсім не до діла, — сказав лінгвіст...

— І я думаю, — кинула Ганна, — що ти сьогодні йдеш проти самого себе. Хіба це не ти так відстоюєш гасло: „сильному дорогу“?

—:—

Цілий день, а потім цілу ніч Дмитрію не давав спокою образ дівчини в рожевій сукні з голубою парасолькою, дівчини, що так скоро назвала його „милим“, що так цікаво

говорила про старофранцузьке життя („ти знаєш поета Більона?“), що відчула в наших нічних базарних завулках безсмертного Фльобера, що, нарешті, в час його душевної кризи явилась до нього такою цікавою співбесідницею...

— Ти подивись на ці обличчя, що обминають нас, — сказав лінгвіст, посилаючи до ніг свого сестера. — Зверни увагу, як вони дивляться: Їй Богу, як—ворог. От психологія! Коли приїхав на відпочинок, то обов'язково пан.

— Вони, очевидно, мають рацію так думати.

— Так по-твойому, треба знищити всі будинки відпочинку?

— По-мойому треба залишити цю тему, бо все одно ми з порожніх фраз не виберемось. Коли ці дикуни не хочуть вбачати в тобі трудової людини й не хочуть розуміти, що ця людина має право за якийсь рік чи то два роки відпочивати один місяць, то твоє обурення проти них є цілком законне явище. Але, з другого боку, цілком законно вони обурюються проти тебе, бо, по-перше, ти не один, а таких, як ти, тисячі, по-друге, не всі ці тисячі уміють коректно поводитись із цими людьми й, по-третє, ми й справді в порівнанні з ними—пани.

— Словом, і тут сліпа вулиця? — сказав товариш Вовчик.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Те хочу сказати, що ти й справді трагічна постать. Всюди ввижається тобі сама безвихідність.

— Очевидно, така вже вдача моя, — сказав Дмитрій і широко позіхнув.

Вони підходили до річки. На пристані метушилися портовики і щось вигружали з підвод. Пароплава ще не було, не було й вітерця, так, що ріка стояла, як дзеркало. Ранок був виїмковий: після дощів ночі стали холодніти, і холодок нічний затримувався на воді, аж поки сходило сонце.

— Ну, вже скоро почнемо полювати, — сказав товариш Вовчик і від задоволення крякнув.

Карамазов одв'язав свій каюк, і вони, відпливши сажнів три від берега, кинулись у воду.

І тодіж хтось недалеко зареготав. Карамазов подивився і побачив у купальних костюмах Аглаю і тьотю Кляву. Вони стояли на річній пляжі й готувались лізти в воду.

— Добрий день, мої голубятка! — закричав товариш Вовчак.

— Здоров був, голубе, — відповідала йому криком тьотя Клява.

Дмитрій відчув, що йому стало важко дихати. Він наздогнав свій каюк і вліз у нього. Цілу ніч Аглая не давала йому спокою, цілу ніч він мріяв про зустріч із нею (наче він не бачився із нею сто років), і от на ранок він раптом зустрічає її в купальному костюмі... Йому захотілось заре-

тотати й так дико, як, очевидно, реготала, первісна людина. Йому навіть прийшла думка підплисти до фльоберівських дам і жартуючи схопити в свої обійми Аглаю.

— А ну, покажи, як ти пливаш? — закричала Аглая, звертаючись до Карамазова, й так випинаючи груди, ніби вона збиралась летіти до нього.

— Ah, mon Dieu! que dites vous là, — крикнув товариш Вовчик,

— І ти тут, mon ami? І ти? Que vous êtes aimable de venir me surprendre ainsi.

— Але компенсація, мадмуазель. J'espere que vous me ferez l'amitié de diner avec moi.

— C'est une grave question qui demande reflexion.

— Будь ласка, подумайте. Бо я до обіду дістав прекрасного вина...

—:—

Звести Аглаю з Ганною вдалось тільки на четвертий день після розмови на річній пляжі. Це трапилось увечері біля хвіртки, саме на тому місці, відкіля фльоберівські дами починали чергову гулянку з своїми кавалерами. Зустріч була холодна, і це особливо відчула Ганна.

— Чого це ви так цураєтесь громади? — спитала Аглая, беручи під руку дружину Карамазова.

— Відкіля це ви взяли? — в свою чергу підвела брови Ганна.

— От тобі і маєш! Скільки вже часу живемо тут, а вас жадного разу не бачили на вулиці. Хіба це не замкнутість?

— Ганна страшенно індивідуалістка, — пожартував товариш Вовчик,

Тьотя Клява ні з того ні з сього засміялась дрібненьким і негарним смішком.

— А я от думаю, що тут зовсім инша причина, — сказала Аглая. — Ти, Дімі, як думаєш?

Карамазов здригнувся. Він зовсім не чекав, що Аглая буде так фаміліярно поводитись з ним у присутності Ганни.

— Я вас прослухав, — червоніючи сказав він. — Про що ви там?

— Цебто я?

— Ну так, ви!

— Ти подумай, тьотю Кляво, — засміялась Аглая. — Він уже до мене звертається на „ви“.

Утворилось ніякове становище. Таке ніякове, що навіть товариш Вовчик відчув це.

— Ви Дмитрія не зрозуміли, — раптом спокійним голосом сказала Ганна. — Він під цим „ви“ мав на увазі й вас і мене.

— Ти, Дімі, підтверджуєш це? — спитала Аглая і уважно, навіть з деякою пошаною, подивилась на Ганну.

— Звичайно, — зрушив плечима Дмитрій і вийняв папіросницю.

Він уже взяв себе в руки, й обличчя його було спокійне.

— Так от що, — сказала Аглая. — Чи не тому ви так рідко виходите на вулицю, що не хочете зустрічатись з міщанками?.. Такби мовити, тікаєте від „обивательського“ оточення. Я не помиляюсь?

— Я тільки не знаю, кого ви маєте за міщан? — спокійно спитала Ганна.

— Кого я маю? Ну хочби саму себе, тьотю Кляву й так далі.

— Я вас так мало знаю, що вважати вас за міщан покищо не ризкую.

— Ну, а як пізнаєте—тоді ризикнете?

Ганна взяла свою косу й положила її на груди. Вона помовчала декілька секунд і нарешті сказала:

— Тут і ризикувати нічого. Коли ви міщанки, то значить міщанки... Але я сподіваюсь, що маю справу в людьми іншого гатунку.

Тьотя Клява по-вояцьки скинула свою голубу парасольку на плече і вдарила правою рукою „в лашок“.

— „Рад стараться, ваше-ство!“ — чітко сказала вона, звертаючись до товариша Вовчика.

Знову утворилось ніякове становище. Ганна, звичайно, зрозуміла, що тьотя Клява глузує з неї, але тепер вона вже не зуміла розрядити напружену атмосферу й мовчки дивилась у бік.

— Покинемо ці розмови, — сказав товариш Вовчик.

— Навіщо це робити? — промовила Аглая. — Ця тема дуже цікава.. Ти, Дімі, як гадаєш?

Карамазов нічого не відповів на це запитання і раптом зробив кілька кроків у бік.

— Почекайте мене, будь ласка, хвилини дві. Я зараз буду тут.

— Цеж ти куди забираєшся втекти? — не без іронії спитала Аглая.

— Нікуди я не думаю тікати, — грубо кинув Карамазов. — Я йду в буфет води напиться.

— А чому ти думаєш, що ми води не хочемо? Правда, Ганно?

— Так, і я хочу води, — сказала Карамазова.

— Ну, так тоді ходіть всі, — незадоволено кинув Дмитрій.

Вони вже стояли посеред базару, недалеко від „буфету найкращих фіялок І. Л. Карасика“. Саме в цей буфет і рушили вони.

— Я думаю, — сказала Аглая, сходячи на ганок, —

що шановний І. Л. Карасик почаствує нас не тільки фіялкою, але й святою водою?

— Про що ви говорите, баришня? — спитав крамар, люб'язно усміхаючись.

— Я говорю про святу воду, цебто про горілку.

— Ви, очевидно гадаєте, що я, крім фіялки, продаю ще й горілку „зпід поли“? — ображено сказав І. Л. Карасик.

— Я не тільки гадаю, але й певна, що це так.

Крамар із задоволенням подивився на своїх гостей і раптом заметушився біля столиків.

— Ну, коли ви такі певні, то хай буде по-вашому... Якож вам горілки треба і скільки ви її подужаєте?

Компанія зареготала: мовляв, такби й давно. І нічого куражитись. Хіба вони не знають, що І. Л. Карасик симпатична людина, і, як усяка симпатична людина, вміє кожному прислужитись.

— Ми серйозно будемо пити горілку? — спитав Карамазов (він хотів сказати „ти серйозно думаєш пити“, і якось не міг цього вимовити в присутності Ганни).

— Звичайно, серйозно! — сказала Аглая. — Чому ж не пити? Хіба ти не пропонував мені влаштувати п'янку?

Карамазов почервонів і звів свої брови. Цей цинізм, що ним бравувала сьогодні Аглая, його вже починав нервувати. Він усім тілом зробив різкий рух і одійшов до дальнього столика. За ним пішла й тьотя Клява з Вовчиком. Лінгвіст теж був незадоволений.

— Дімі—страшенний чудак, — геворила Аглая, взявши за руку Ганну, і так говорила, ніби нічого не трапилось. — Вранці, знаєте, ледве скандалу не підняв, що я не хочу з ним п'ячити... А тепер сам чомусь одмовляється.

Ганна холодно подивилась на Аглаю.

— Я тільки не розумію, для чого це ви мені говорите, — сказала вона.

— Як для чого? Для того, щоб ви випили зі мною, бо мені дуже хочеться випити.

— А мені, на жаль, не хочеться. Ходім краще на свіже повітря.

— Ви зовсім не пете?.. Чи може тільки тепер одмовляєтесь?

— Чому ж не пю? — вимушено всміхнулась Ганна. — Іноді і я пю, але сьогодні я не хочу. Я гадаю, що й ви не маєте великого бажання: в таку духоту не пють горілки.

Аглая взяла Карамазову за руку і з співчуттям подивилась на неї.

— Що духота, то це ви правдиво говорите, — сказала вона. — Але не в однійже духоті справа; я думаю, що вам усе таки важко—вам, комуністам.

— Чому ж нам важко?.. Ви зовсім даремно співчуваєте..

— Невже вам можна пити горілку? — робленим здивуванням спитала Аглая.

— Звичайно, можна. Хіба ви не чули?.. Але, якто кажуть, у міру.

— Словом, золота серединка? Ну щож і це добре. Отже, зробіть ласку і випийте зі мною „в міру“...

Карамазов зиркнув на Аглаю, зробив рішучий крок до крамаря.

— Чи нема у вас якогось кабінету, де можнаб було посидіти? — спитав він.

— Як так нема! — ні з того ні з сього образився І.Л. Карасик.

— Такби й давно! — сказала Аглая і, здається, пятий раз узяла Ганну за руку. — Чудачок цей Дімі, страшенно незрівноважена натура... Ви вже давно з ним живете?

Підійшла до Ганни й тьотя Клява і теж узяла її за руку.

— Ви мені, їй богу, подобається, — сказала вона. — Я завжди гнівалась на Дмитрія, що він так з вами поводиться.

— Я вас не розумію! — кинула Ганна збентежено подивилась на товариша Вовчика; вона раптом відчула себе зацькованим звірком.

— Ну, якже так, — промовила тьотя Клява. — Хіба це гарне поводження, коли він тільки сьогодні спромігся вивести вас на люди?

— Тут Дмитрій ні при чому. Я сама нікуди не хотіла виходити.

— Сама? Ну це инша справа. Товаришка Ганна, очевидно відпочиває, фунти, такби мовити, набирає. Це — зовсім непогано.

Вони вже сиділи в кабінеті, і біля них метушився крамар. Карамазов перетворився. Коли за якісь півгодини він був похмурий, то тепер на його обличчі звесь час грала весела усмішка, і він щедро розкидав дотепи та сентенції...

— Ну, і хтож буде пити? — безпорадно махнув рукою лінгвіст, коли крамар наповнив келихи.

— Хіба ти не думаєш? — сказала Аглая. — Ну так тоді давайте втрьох... Ви, Ганно, теж, звичайно, не будете?

— Не буду.

— Добре... Якийже нам тост придумати?.. *Avancez un peu*, — знову звернулась вона до Ганни.

— Я погано розумію французьку мову.

— Вона каже, — неохайно і з почуттям власної гідності кинула тьотя Клява, — щоб ви трохи посунулись

— *Mille pardons* за французьку мову. Але, *messieurs*. *laissez moi seulement m'installer*.

Аглая раптом перекинула келих і випила свою горілку. Випила й тьотя Клява та Карамазов.

— А тепер можна й тост придумати — сказала Аглая після другого келиху. Я випила, товариство, за відважних і за вольових людей. Чуєте? Я випила за безумство хоробрих! Але не за те безумство, що виродилось у сорентівського міщанина Пешкова, *) — я випила за те безумство, що привело трогльодита до стану вишуканої європейської людини. Я випила за те, що не знає сліпих вулиць і горить вічним огнем стремління в невідомі краї. Я випила за безумство конквістадорів... Ви мене, Ганно, розумієте? Дозвольте вам представиться. Я — нова людина нашого часу. Я — одна з тих молодих людей, що як гриби виростають біля ваших комачейок і яких ви не помічаєте. Дмитрій Карамазов, ти знаєш, хто перед тобою сидить? О, ти не знаєш, як сказавби Гоголь, хто сидить перел тобою. Це сидить твій антипод. Але ви мене, всетаки, я бачу, не розумієте. Ах, друзі дорогі... Випіємо ще за безумство.

Аглая знову перекинула келих. Обличчя її розчервонилось, і очі блищали химерним блеском. Карамазов із захоплення дивився на дівчину.

— І ще я хочу сказати, друзі мої, що хоч це й дивно, а породив мене ніхто інший, як ваша яйця. Це моя рідна мама... Ну, от уявіть собі. Росте десь, в якомусь, скажемо, „вузі“ дівчина. Дівчина, як то кажуть, кров із молоком. Від природи її покликано до кипучої діяльності—не тієї, що комсомолить у пустопорожнє.., ну, скажемо, якоюсь нудною доповіддю чи то „собачим завулком“, а тієї, що, скажемо, Перовська. І от кличе її яйця і каже: „так от що, свідома юнко, будеш ти у нас кандидаткою у комсомол. . . Твоє яке походження“?. А на чорта мені це походження?

— Мабуть твоє походження всетаки темненьке, — сказав товариш Вовчик.

— А ви, Ганно, як думаєте? темненьке моє походження?

— Я думаю, що мені вже пора додому — сказала Ганна й підвелась із стільця.

— Ні, почекайте! Я ще не скінчила. — Аглая грубо взяла за руку Ганну й посадила її. — Так от. Щож мені робити? Ви розумієте — мене від природи покликано до кипучої діяльності, і я хочу творити життя. Не так, як його творите ви, Ганно, і не так, як ти, Дмитрій Карамазов (вона знову випила келих горілки), а так, як її творили хоробрі на протязі тисячі років. Ви, звичайно, скажете, що я проповідую ідеологію нової буржуазії—хай буде по вашому. Але й буде по-моєму, бо ми—я й тисячі Аглай у спідницях та штанах — не можемо далі жити без повітря.

*) Правдиве ім'я М. Горького, що Соренто волів від СССР. — Ред.

— Вам мабуть дуже душно! — раптом зіронізувала Ганна.

— Parbleu, j'étouffe. Je vous prie de baisser la glace, pour nous donner un peu d'air.

— Я вам уже говорила, що я погано розумію французьку мову.

— Вона говорить, — зі злістю тьотя Клява, — що вона задихається і просить вас відчинити вікно.

— А, це зовсім інша справа, — знову зіронізувала Ганна.

Карамазов раптом зірвався з місця і підійшов до дружини.

— Ти, Ганно, очевидно, хочеш додому? — різко сказав він. — Так я можу провести тебе.

— Я зовсім не п'яна й тепер уже додому не збираюсь, — спокійно промовила Ганна.

— Так я збираюсь! — кинув Карамазов. — Ходім!

Тьотя Клява й Вовчик теж підвелись. Підвелася й Аглая.

— Я передчувала, що з цієї зустрічі нічого гарного не вийде, — сказала тьотя Клява.

— А щож мусіло вийти? — наївно спитав лінгвіст.

Дама легенько посіпала його за ніс і подала свою руку до поцілунку. Вона нарешті заспокоїлась і сказала йому, щоб він завтра приходив до них із Карамазовим: мовляв, чому не проїхатись у місто. Товариш Вовчик погодився. Тоді тьотя Клява взяла під руку Карамазова і зробила і йому такуж пропозицію.

Дмитрій теж погодився і, скинувши на плече тьоті Кляві парасольку, пропустив уперед Аглаю й Ганну: і та і друга цілу дорогу йшли мовчки.

— А всетаки весело жити „на етом світє, господа“, — сказала Аглая. — Це здається твої, Дімі, слова?

Карамазов мовчав. Він замислився. Він думав про те, про що недавно говорила Аглая, і мислі йому наздоганяли одна одну. Він і справді стикнувся з цікавою дівчиною. І йому тепер уперто лізло в голову, що зустріч може скінчитися маленькою драмою і що в цій драмі головними особами будуть, очевидно, троє: він, Аглая та Ганна.

—:—

Коли приятелі підійшли на другий день до того будинку, де кватирували дачниці, їх зустріла Аглая незадоволеним обличчям і сказала, що кавалерам зовсім не личить спізнюватись на цілих півгодини. Словом, тьотя Клява розгнівалася і поїхала сама. Аглая, звичайно, на них уже не гнівається і просить їх зайти в кімнату. До речі, вони познайомляться і з Женею (мужчина в золотому пенсне). У нього зараз страшенно болить якийсь зуб... очевидно зуб кастрованої мудрости...

— Прощу! — сказала Аглая й відчинила двері. — Заходьте, панове-товариство!

На друзів війнуло вишуканою перфумерією. Пахла пудра, пахли перфуми, і здавалось, що кожний закуток і кожна річ цього помешкання набралась приємного запаху. На туалетному столі стояло кілька ваз із квітами, на вікнах лежали французькі романи. Товариш Вовчик зняв було розмову про вчорашній вечір. Але Аглая, очевидно, не має охоти говорити про це.

— Мені здається, що я вчора такаж була, як і завжди, — сказала вона.

— Безперечно! — поспішив погодитись лінгвіст і, положивши на вікно якийсь старомодний французький роман, що його встиг уже переглянути, сказав:

— Ну, а деж ваш мужчина в золотому пенсне?

— А от зараз ми його покличемо, — сказала Аглая.

— Євгеній Валентиновичу! А ну-бо йдіть сюди.

За дверима, що в другу кімнату, хтось заметушився, і, нарешті, мужчина в золотому пенсне з'явився на порозі.

— Євгеній Валентинович, одрекомендувала його Аглая.

— Чоловік тьоті Кляви.

Нова людина мовчки стиснула руки друзям і почала бігати по кімнаті, весь час тримаючись за хворий зуб.

Товариш Вовчик захотів висловити своє співчуття мужчині в золотому пенсне.

— Вам, мабуть, дуже болить зуб? — спитав він. — Я знаю, як болить зуб, це щось жахливе.

— Мугу! — відповів Євгеній Валентинович і знову схопився рукою за щок. — Мугу...

Товариш Вовчик іще більше заметушився. Він прекрасно розумів, що треба негайно побачити ескуляпа, і компанія тут не причому. Він хапає свій капелюх, одчиняє двері й пропускає в них у порив гарячого вітру — мужчину в золотому пенсне. Євгеній Валентинович бере в руку свою руду борідку й мало не вибігає. Таким чином у кімнаті порожніє, і ввій залишаються Дмитрій та Аглая.

— Ну, слава Богу, — кинула дівчина й з полекшою зітхнула. Так обрид зі своїм зубом, що хоч тікай у Москву.

Карамазов нічого не сказав. Йому раптом трівожно забилося серце. До вчорашнього дня він почував себе далеко спокійніше. Він завжди говорив з Аглаєю, як із звичайним розумним товаришем.

Тепер не те. Він раптом відчув її присутність у цьому містечку, такби мовити фізіологічно, і це почуття почалось не вчора, а певніше — в той вечір, коли йому з нею не вдалось зустрітись, коли він так мучився цілу ніч. Навіть і не в той вечір — це почалось із першої зустрічі з нею на пароплаві тисячами невидимих психологічних ниток він зв'язувався з нею до вчорашнього дня і вчорашній день був

тільки льогічним і неминучим висновком. Хіба випадково вона вчора ввесь вечір намагалась одрекомендувати себе? Хіба випадково він почув цю апольогію безумства хоробрих на фоні ранішньої зустрічі, тієї зустрічі, коли вона стояла на пляжі в потоках сонця і демонструвала йому своє рубенсівське тіло? Нічого випадкового нема, всякий випадок зв'язано з тою чи іншою основою і обумовлюється він певними причинами, і коли причини були, то інакше й трапитись не могло. І згадуючи її вчорашню розмову про безумство хоробрих, йому до болю захотілось бути такимже безумним. Йому захотілось схопити її в обійми й закричати побідним криком дикого переможця. Перед ним на мить промайнули сумні очі його Ганни, і він більше нічого не бачив...

—:—

В кімнаті темніє тією денною темнотою, коли, й заплющивши очі, відчуваєш ясний безхмарний день і згоріло-порожні вулиці заштатного містечка. Крізь одну віконницю лізе вогняна лапа південного сонця й, черкнувши по вазах із трояндами, легко лягає на стіну.

Аглая поправила декольте своєї рожевої сукні й скинула на Карамазова очі.

— Дмитрій, іди-но ближче до мене, — сказала вона. — Ти хочеш абрикосової води?

— Дякую! — кинув Карамазов і зупинився біля дівчини.

— Не хочеш?.. Ну, тоді я сама випю.

Вона підійшла до глечика й з ним сіла на своє попереднє місце. Ковтаючи невеликими ковтками жовтаву воду, вона говорила йому щось про Євгенія Валєнтиновича й раптом поцікавилась його родинними справами. Словом, вона хоче ще дещо довідатися про нього й особливо її цікавлять факти, такби мовити, глибоко інтимного характеру. Ну, от, знову припустім: Якїж, нарешті, в нього взаємовідношення з дружиною?

Доки Аглая подавала запитання, такби мовити, „взагалі“, Карамазов готовий був їй відповідати. Але коли вона фаміліярно заговорила про Ганну, йому неприємно стиснуло серце... Звичайно, він уже не любить, він сьогодні навіть ненавидить Ганну. Але з нею зв'язані такі гарні хвилини, що він не може не поважати її якоюсь своєрідною повагою. У всякому разі, він рішуче одмовляється згадувати сьогодні її імя в присутності Аглаї, так принаймні диктують йому норми елементарної етики.

— Може Ганни ми не будемо чіпати? — спитав Карамазов.

Аглая зрушила праве плече й сказала:

— Ти переконаний в цьому?.. Ну, щож, добре! Я її не буду чіпати...

Дмитрію прийшла думка, що Аглая зрозуміла причину

його небажання говорити про Ганну, і йому стало ніяково.

— Ти дуже хочеш знати, як я ставлюсь до Ганни? — спитав він.

Аглая бистрим рухом розправила на колінах свою рожеву сукню, подивилась кудись у бік, помовчала трохи й раптом сказала тихим, але рішучим і впертим голосом:

— Я це дуже хочу знати.

— Ну, так от: із своєю дружиною я вже давно в натягнутих відношеннях. Приблизно років три.

— Як розуміти тебе: ти вже розлюбив її, чи щось інше треба мати на увазі?

— Бачиш, — сказав Карамазов, — мені важко зясувати це. Сказати, що я її розлюбив, — не можна. Але й сказати, що я її люблю, теж не можна.

Аглая підвелася з стільця, пішла до канапи й запалила папіроску.

— Ти хочеш сказати, — промовила вона, — що ти її ніколи не любив?

— Цього я не хочу говорити, бо це зовсім не так; я її сильно любив. Справа тут багато складніша. Тут... якби це сказати...

Він змовк і усміхнувся; йому й самому смішно стало, як важко вияснити цю родинну історію.

— Ну, що ж далі? — засміялась Аглая. — Як же далі, мій глупенький хлопчику?

Карамазова раптом знервувала її фаміліярність, і він різко сказав:

— Далі я одмовляюсь говорити.

— Який ти чудний, Дімі, — і Аглая подивилась на нього сумними очима, — і яка ти, мій дурнику, усетаки нещасна людина. Так, я зрозуміла тебе ще в нашу першу зустріч.

Дмитрій засміявся: йому страшенно подобається ця самоупевненість. Хто це їй наговорив такого абсурду про нього?.. Проте, він на неї не ображається. Вона може говорити ще і в цьому ж таки дусі.

— Я, звичайно, можу говорити, — спокійно сказала Аглая. — Але ти мусиш покинути своє самолюбство й теж не бути таким самоупевненим. Словом, постановимо так, що коса наскочила на камінь. Сильна людина на таку ж сильну... Хоч правду казати, я в тобі нічого не бачу ні від коси, ні від каміня.

Остання її фраза гострим болем відгукнулася в його серці. Він нічого не має ні від коси, ні від каміня? Він — той, кого вона недавно вважала за сильну вольову людину. Вона жартує, чи правду говорить? Карамазов розгубився і, як ображений хлопчисько, стояв перед Аглаєю: — Що це значить?

— Це значить, — сказала Аглая, — що не треба ображати людину, коли вона цього не заслужила — це раз. По-друге, цим мені хочеться сказати, що я тебе знаю не гірше, ніж ти сам себе знаєш.

— Шож ти знаєш про мене? — майже з розпачем спитав Дмитрій і тутже відчув, що йому серце замерло. — Тиж, здається, вважала мене за сильну людину?

— На жаль так, як сам ти себе вважав, — промовила вона.

Аглая бачила, як Карамазова вражали її слова, але на цей раз вона, очевидно, свідомо робила їх злими. Що її штовхало глузувати з нього? Жіноча помста за його обережне відношення до Ганни чи щось інше? Вусякому разі вона на цей раз дала собі волю. Вона на цей раз наговорила йому стільки неприємного, скільки від неї він ще ніколи не чув.

— Ти, Дмитрій Карамазов, — говорила вона, — страшенно самоупевнена людина, але в тойже час ти ніколи не довіряєш своїм силам... Цієї нової характеристики ти від мене, мабуть, не сподівався почути? Правда? Ти, Дмитрій Карамазов, любиш згадувати відвагу й волю, і ти безперечно відважний і маєш сильну волю. Але в тойже час ти, Дмитрій Карамазов, великий боягуз і страшенно безвольна людина. Ти, Дмитрій Карамазов, вклоняєшся перед культурою, і ти безперечно культурна людина. Але в тойже час ти, Дмитрій Карамазов, страшений невіглас. Словом, ти Дмитрій Карамазов, недоносок трицятих років... бо й самі ці роки історик схарактеризує тою же самою назвою... Ти, я гадаю, не ображаєшся на мене за цю характеристику?

Йому ображаться, звичайно, нічого, хоч — правду кажучи — характеристика такаж жорстока, як і несподівана. Але він усетаки не розуміє, навіщо вона? Чому це їй прийшло в голову саме сьогодні говорити йому такі „компліменти“? Він ніяк не може цього втямити.

— Ти не розумієш? — сказала Аглая. — Шкода! А справа дуже проста. Милий мій, невже ти не розумієш, що я маю бажання покинути гру в темну?

— Тепер не розумію, що ти хочеш сказати цією „грою в темну“? — промовив Карамазов і відчув, як йому знову повертається колишній настрій. Він бадьоро подивився на неї і навіть спитав її, чи не знає вона, що це з ним? Що це трапилось із ним в отій секунді?

— Я знаю, мій милий, — сказала Аглая, спостерігши зміну настрою у свого співбесідника. Але повернімся все-таки до твоїх родинних справ. Скажім так: коли ти зійшовся з Ганною? Ну, коротенько.

— Коли я зійшовся з Ганною?

Аглая не помилялась. Карамазов постановив зробити екскурс у минуле. Настрій зробив своє діло, й він несподі-

вано навіть для самого себе почав. Він почав із того, що зустрівся із своєю дружиною в обложеному місті, коли воно з тугою дивилось на північ. Тоді стояв глибокий холодний вересень. Червона гвардія відступала й, відступаючи, ледви стримувала полки переможця. Снились далекі дні минулого: й городовий на розі, й голий осінній парк, і якась музика в кіно—нудна й невесела. Він прийшов у чека. В той час там готувались до втечі. На підлозі валялись стоси папірців, ганчірок і білизни. Він зупинився біля дверей і дивився на панночки, що рились у барахлі, напихаючи ним свої саквояжі. Саме тоді до нього й підійшла Ганна (він потім довідався, що це Ганна). Вона з тугою здавила свою голову й притиснулася до дверей. Тоді він вийняв із кобури браунінга й підійшов до тієї скрині, де вовтузились барахольщики. Він стрелив одній панночці в карк. Тогож дня чека розстріляла ще кількох мародерів і тогож дня Ганна зійшлася з Дмитрієм.

— Це і все? — сказала Аглая, коли Карамазов зупинивсь. — Ти скінчив свою історію?

— Мабуть усе! — кинув Дмитрій, знову відчувши якусь ніяковість („і справді, навіщо ця зайва отвертість?“).

— Коли все, то мені й цього досить... Я від тебе більше нічого не потребую.

— Ну, так якже: люблю я свою дружину, чи ні? — вимушено усміхнувся Карамазов.

— Про це ти почуєш за якісь два-три тижні, — цілком серйозно сказала Аглая. — А покищо перейдім і справді на іншу тему.

Вона взяла його голову й положила її на свої коліна. Карамазов здригнувся; приїсний запах перфум і троянд туманив йому мозок. Біла лапа південного сонця різала очі й денна кімнатна тиша викликала млюсть. Дмитрій майже несподівано для себе почав обережно гладити Аглаїне коліно й можливо тому, що вона ніяк не реагувала на це, він за кілька хвилин схопив в обійми її ноги й, тихо скрикнувши, впився зубами в її м'яке тіло.

— Що з тобою? — суворо скасала Аглая і з силою відштовхнула його від себе. — Що з тобою, Дімі?

Карамазов підвівся. Він блукав збентеженими очима по стелі й здавалось, що він от-от кинеється на підлогу й забється в нападі епілепсії.

— Що з тобою, Дмитрій? — промовила Аглая вже пестливим голосом. — Як ти зважився на такий вчинок?.. І до того з жінкою, що з нею так недавно познайомився? Знаєш, я не чекала від тебе такої хоробрости!... Чогож ти мовчиш?..

Аглая поправила свою рожеву сукию, підвелася з канапи й сказала:

— А що буде, як я розповім про це Ганні? Ну?

Дмитрій не відповідав. Тоді Аглая підійшла до нього і взяла його обличчя в свої руки:

— Ну, нічого, — сказала вона. — Я на тебе не ображаюсь. Більше того — скажу отверто — мені навіть приємно було... Я переконалась, що ти є такий палкий, яким намалювала тебе моя уява. Чуєш?.. Я не ображаюсь!..

Він нічого не відповідав і мовчки дивився кудись у простір. Він почував себе дуже ніяково. Так пройшло кілька секунд. Але от раптом він зареготав сильним і цілком природним реготом.

— Знаєш, що, — промовив він. — Дозволь мені поцілувати твою голову.

Аглая з зацікавленням подивилась на нього. Вона знову взяла в долоні його обличчя й промовила пестливим, майже матерним голосом;

— Поцілувати мені голову?.. І цього не треба робити.....

Аглая підійшла до глечика з абрикосовою водою і зробила з нього кілька ковтків. Якось химерно вона виглядала зараз, і Карамазов відчув у ній щось надзвичайне рідне. Йому здалось, що саме її він загубив колись, і вона тепер прийшла до нього, така бажана, як ніхто і як ніщо. Карамазов дивився в її очі, стежив за її рухами, і йому вважалось, що ці очі й ці рухи він бачив чи то уві сні, чи то на яву. Але, коли це було на яву, то це було тисячу років тому. Йому навіть прийшла думка, що він, Карамазов, жив в якійсь іншій плоті ще далеко до Данте, що його перед хвилиною згадала Аглая.

— Чого це так довго нема наших від лікаря? — раптом сказала дівчина. — Як ти думаєш, Дімі?

— Очевидно, зуб виривають.....

З дальнього дому відпочинку вдарили в дзвін: мабуть скликали до другого сніданку. Біла лапа південного сонця полізла вище й поширилась.

У кімнаті стало ще душніше.

— Ну, Дмитрій, — сказав Аглая, — ти йшовби додому: я зараз думаю надягати купальний костюм.

Карамазов узяв капелюш і мовчки пішов до дверей.

— Я гадаю, що ми зустрінемось увечері? — сказала йому вслід Аглая...

— о —

Він так ніколи не чекав вечірньої години, як того душевного дня. І цілком нормальна людина не може уявити, як він мучився, коли Аглая не вийшла з дому.

Але вона не виходила й на другий та на третій день — у п'ятницю....

У голубому небі прорізались срібні зорі, і з ріки зайчиком плигав тендітний і легкий вітерець. Коли товариш Вовчик, перекинувши через тин свого сетера, пішов до гамака. Там уже сиділа Аглая.

— Ну, так що ти хотів мені сказати? — зустріла вона його запитанням.

— Я, власне, нічого не думав говорити, — несміливо почав лінгвіст, сідаючи на траву. — Мені наказала тьотя Клява порадитись із тобою з приводу Дмитрія.

— Я тебе слухаю.

Товариш Вовчик замявся. І справді: що він скаже Аглаї? Може і їй він скаже не до речі — і тоді нова неприємність. Але не можна й мовчати: коли й далі Дмитрій буде викидати таких коників, то полювання — пиши пропало! І лінгвіст, плутаючись, починає говорити. І кінчає він тим, що Аглая мусить побачитись із Карамазовим.

— Ти так гадаєш? — спитала дівчина й серйозним поглядом подивилась на свого співбесідника.

— Коли правду говорити, я нічого не гадаю. А мені здається, що Дмитрій захворів, і ти можеш допомогти йому.. хочби тим, що будеш зустрічатись із ним.

— На твій погляд він не закохався в мені, а просто захворів?

— Нічого я в цих справах не розумію, — занервував товариш Вовчик. — Але думаю — так.

— А я от думаю инакше, — самовпевнено сказала Аглая. — Я думаю, що він і захворів і закохався. Але захворів саме тому, що закохався в мені. Коли хочеш, я докажу це тобі хоч завтра. Завтра зустрінусь — і ніякої хвороби не буде. Ти віриш?

— Нічого мені доказувати, — нервово кинув лінгвіст, — бо я тобі все одно не повірю....

— По-перше, — спокійно почала Аглая, — я беру від тебе слово, що про нашу розмову Дмитрій нічого не буде знати. По-друге, я одразу ж заявляю тобі, що я Карамазова краще тебе знаю. Знаю тому, що Карамазових сьогодні тисячі. Дмитрій Карамазов, хай буде тобі відомо, — тип. Це я підмітила вже з першої нашої з ним зустрічі, коли мені довелося розмовляти з ним. Що це за тип, я вже говорила самому Дмитрію, і тепер мені залишається тільки дещо додати. Ти хочеш слухати?

— Прошу! — стоїчно промовив товариш Вовчик: спокійна Аглаїна самоупевненість уже примушувала його ставитись до неї з деякою повагою.

— Ну, от. Зачнім по черзі. Скільки, скажемо, років Карамазову? Мабуть трицять три — трицять п'ять? Так?.. Я це знала. Це саме та людина, що вискочивши з сіреньких гімназійних штанців, одразу ж ускочила в епоху війни й революції. Отже по-перше, Карамазов недоук. Далі: він опозиціонер? Так?.. Я й це знала. Карамазови не можуть бути не опозиціонерами, бо дії вони прийняли крізь призму своєї романтичної уяви про світ. Вони не можуть

заспокоїтись бо їм в колісці написано трівожити громадську думку.

— Ну, це ти вже чула від самого Дмитрія, — сказав товариш Вовчик, згадуючи характеристику новітньої карамазовщини, як перманентного руху, що її дав сам Карамазов.

— Нічого я від нього не чула, — сухо, промовила Аглая і продовжувала. — Отже, маємо безперечно здібного недоука з романтичним складом натури. Значить, маємо те, що прийнято називати щирою людиною і що можна підкупити щирістю й використати на всі сто відсотків. Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей. Але як мусів себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване „соціалістичне“ оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що його комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі „собирателя землі руської“ і спускається, так би мовити, на гальмах до інтересів хитренького міщанина-середнячка. Це вже занадто, бо на погляд Карамазова цей середнячок завжди стоїть і стояв грізною примарою на путях до світового прогресу, і, значить, на його погляд, до справжнього соціалізму.

— Але це до нашої справи, здається, не має ніякого відношення? — обережно вставив товариш Вовчик.

— Чи не боїшся ти, що нас хтось підслухає? — заглузувала Аглая. Тоді я буду мовчати.

— Будь ласка, здвигнув плечима лінгвіст. — Чого мені боятися, коли я цілком радянська людина і всі це добре знають. Що я не люблю політики, це зовсім інша справа.

— Ти, здається, не любиш і філософії?

— Це все одно.

— Ну так тоді я продовжую, бо це якраз і йде до справи. Словом, Дмитрій Карамазов і Дмитрії Карамазови прийшли до жахливої для них думки: немає виходу. Зі своєю партією рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, але й тих соціальних ідеалів, що за них вони так романтично йшли на смерть, це буде, нарешті, зрада самих себе. Але й не рвати теж не можна. Словом, вони зупинились на якомусь ідіотському роздоріжжі. І от Карамазови почали філософувати й шукати виходу з зачарованого кола. Але й тут їм не пощастило, бо вони шукали парикмахерської перпетуум мобіле: шукали такого становища, коли й вівці залишаються цілі й вовки не відчувають голоду. Коротко кажучи, ці недоуки остаточно заплутались і, таким чином, прийшли до душевної кризи. Ці Карамазови забули, що вони Карамазенки, що їм бракує доброго па-

стиря. Вони (часто розумні й талановиті) нездідні бути оформителями й творцями нових ідеологій, бо їм бракує широкої індивідуальної ініціативи й навіть відповідних термінів, щоб утворити програму свого нового світогляду. Це запальні Дицгени, що їх використовують Маркси та Енгельси, але це не Маркси й Енгельси. Карамазов, завдяки романтичному складу своєї вдачі й завдяки, мабуть, революції, хоче таки розв'язувати проблеми універсального значіння, але він їх розв'язує в хаосі своєї ідеологічної кризи, в хаосі своїх недоношених уявлень про картину світа, і тому послідовно мусить прийти до розбитого корита.

— І всетаки я не розумію, до чого ти це говориш? — знову вставив товариш Вовчик.

— Зараз буде ясно, — сказала Аглая й запалила нову папіроску.

— Отже, я говорила про Карамазова, як про певний тип нашого часу. Дмитрій теж належить до цього типу. Але, як відомо, правил немає без винятків, і не всі Карамазови придуть до жовтого дому. Дмитрій випадково найшов собі хвіртку в другорядній, на його погляд, ідеї відродження його молоді нації, і ця хвіртка може спасти його. Йому тільки потрібний добрий пастир, і такого пастиря він уже відчув у мені. Я ще з ним мало розмовляла на цю тему, але вже один той факт, що я з першої зустрічі почала активно й цілком щиро підтримувати його захоплення новими ідеями, — один цей факт не міг положити глибокої відбитки на його вразливу душу, і він закохався в мене. Закохався, як у новім пастирі. Він так закохався, як може закохатись тільки нестриманий романтик. Я це вже перевірила на трьох днях розлуки. Отже, замість старої хвороби, є нова хвороба, але це вже хвороба остаточного видужання.

...Вовчик підвівся вже і йде до паркану,

... Він повертається до гамака й раптом бачить у ньому Аглаю. Вона тепер маячить там невиразною силуеткою...

„Що думає ця чудна дівчина?“ — приходить йому в голову.

Кидиур

Трактор і кінь

Новенький трактор, „Інтер“ на ім'я,

Побачивши колхозного коня,

Що з голоду куняв за тином,

Сказав йому: „Здоров, шакапино!

А чом така неказана печаль

В твоїх очах, запалих аж до серця?

За ким бануєш ти? На кого маєш жаль?

Від чого висхли так твої круті реберця?

Нема сінця? Нема... А той смачний овес

Вже мабуть ані в сні солодкому не сниться?

Тому й куняєш ти, голодний, наче пес,

І світиш ребрами, як бабська магільниця.

Гай, гай, товаришу! Минулись куркулі
 І в неворіть віків доба коняча сплила...
 Тепер вже пролетар господар на ріллі
 І трактор, а не кінь, його тягло і сила.
 Минулося твоє, аж бамкнуло за ним!
 Збагнув таки народ, що ти гальмо культури,
 Що ти, зацундраний, з отим хвостом дурним
 Смішний анахронізм у часі диктатури.
 Куняй, куняй! Ще пару, другу днів
 Помрієш, наймите куркульський, про панів,
 Полаєш до смаку прокляту диктатуру,
 А потім шкуродер ізлупить з тебе шкуру
 І викине тебе на жир голодним псам,
 Якщо трудящий люд тебе не строщить сам“.

На бесіду таку відмовив кінь понурий:

„Я бачу, Інтере, ти гострий на язик.
 Воно й не дивина у часі диктатури.
 До того навіть кінь уже радянський звук.
 Одначе, запал твій не буде тут хосенний
 І вся снага твоя намарно пропаде,
 Бо навіть не збагнеш, звідкіль, коли і де
 Спаде на тебе враз каліцтво неспасенне.
 Прибув ти, наче князь, до нашого села
 З червоним прапором на гордому прочолку,
 Юрба дівчат сільських квітки тобі несла,
 А галатин сільський гулюкав щось без толку.
 Та мабуть завтра ще, нім станеш на ріллі,
 Попахкаєш раз-два і дух тобі забеться.
 І навіть пролетар, не тільки куркулі,
 Засвище з одчаю і гірко засміється.
 І враз на сором твій збіжиться весь їх рід,
 Облапають тебе, обмацають докладно,
 На плоских животах полізуть попід-спід
 І будуть звідтіля стогнати безпорадно.
 І клястимуть тебе від щирої душі
 І дід старий і син, і навіть внук-пахолок,
 В червоний прапор твій, у збірні леміші,
 В колеса, в шруби, в снасть, в защільники і в толук!
 Бо всі твої майстри — партач на партачі,
 А як були мистці, то вже не мали сили,
 Бо кожен з голоду лиш думав про харчі,
 І Божий світ йому й життя було немиле.
 Й змайстровано тебе, заступнику коня,
 Не з добрим почуттям любови та кохання,
 А з нехиттю раба, наосліп, навмання,
 У безумі страху, в гарячці соц-змагання“.

За кілька днів по тім здійснилися слова
 І трактора-хвалька і вбогої шкапини:
 В рові лежав кістяк, валялась голова,
 А в полі бовванів страшний штурпак машини...

В. Кедровський,

Б. Головний Державний
Інспектор Армії УНР.
(Нью-Йорк)

Погроми на Україні

(уривок з праці „1919 рік“)

Погроми, хтоб їх не робив є таке огидне й жорстоке явище, що йому не може бути ніякого виправдання. Але, як і кожне явище, погроми мають свої причини.

Одною з основних причин погромів на Україні є тяжка спадщина царату, це те, що лишила нам царська Росія зі свого панування на Україні. Вона, щоб панувати над народами Росії, завжди старалася одну національність справляти проти другої, а на Україні такою національністю були жиди, з якими українські народні маси мали свої історичні порахунки. Справедливі ці порахунки, чи ні, це інша справа, але фактом є, що вони були. Ці порахунки тягнулися ще з XVI—XVIII. вв., коли земельні власники призначали своїх відпоручників довіреними на козацьких землях. Такими відпоручниками в ті часи дуже часто бували й жиди, або жиди були орандаторами. Між тим саме панство ставилося з погордою до жидів, як до нижчої раси, а це передавалося також і в народні маси.

От проти тих „підпанків“ звертався страшний народний гнів й над ними переводилася страшна розправа. Не було при тій розправі нікому пощади, не зважаючи на національне походження, хоч серед „підпанків“ траплялися крім жидів і православні Українці.

Тут не було якоїсь расової нетерпимости українського народу до жидів чи релігійної ворожнечі, але була звичайна станова боротьба.

Та пройшли ті часи, прийшла система панщини російського царату. Зайди, а в тім числі й жиди почали більше збиратися в містах та місточках і в інших торговельно-промислових центрах. Український нарід та національні меншини, знайшлися знову в різних соціально-станових та господарських таборах. Українці лишилися в селах хліборобами, а інші зробилися промисловцями, гандлярами й почали творити клясу, яка підтримувала царський лад зі всіми його соціально-економічними нерівностями, які поставили селянина в становище кляси найбільше визискуваної, найбільше зубожілої й фактично цілковито безправної. Це, звичайно, викликало знову певну боротьбу між селом та містом з його торговельно-промисловим елементом. А тому, що в порівнанні до інших національних меншин, жидів на Вкраїні було найбільше, то й огірчення в масах проти них відчувалося більше, як проти інших.

Вся система устрою російської держави, з її поліційною церквою, була направлена на те, щоб зробити для українських народніх мас „своїми людьми“ всіх агентів тієї влади, чи тих які знаходяться на посадах державних, чи тих, що стали підпорою російського панування на українських землях, що ізза своєї „малоросійської шатості“ зрадили свій нарід і почали прислужуватися Москві. А між тим російській владі требаж було вказати на якогось винуватця тяжкого політично-економічного стану українського народу, то царська Росія такими „козлами відпущення“ зробила жидів, ведучи проти них певну систему державного терору й агітації серед обездолених мас. До того ще своєю „чертою оседлості“, межою поза якою не могли поселятися жида з України, Росія штучно обмежила їх розселення та скупчила великі маси жидівства на невеликій частині України й тим створила в уяві мас „жидівське засілля“.

Та не зважаючи на заходи офіційних і добровільних чинників, українські селянські маси не піддавалися погромній агітації.

* * *

Коли прийшла революція 1917 року, то чорносотенні „патріоти“ не зрозуміли відразу її глибини й значіння, а тому сподівалися її задусити знову як революцію 1906 року, потопивши всі „свободи“ в жидівській крові. Тому Центральна Рада з перших - же кроків свого життя стрінулася з цією погромною агітацією й видала протипогромну відозву „До Української Людності“, в якій закликала нарід не піддаватися страшній чорносотенній провокації. Відозва ця з'явилася в кінці березня 1917 року.

На Україні, та й у Росії, по революції 1917 року анархія й розклад почали зростати скорим темпом. Почало все більше траплятися ганебних випадків різних ексцесів, як пограбовання спіртових складів, крамниць та різних державних складів, з метою звичайної поживи.

На Україні перебувало тоді багато дезорганізованих частин російської армії, яка з кожним днем все більше розкладалася та котилася в провалля анархії. Нарешті прийшло до того, що більше чотирьох мільйонів здеморалізованої російської солдатески бешкетувало на Україні, а невеликі острівці організованого українського війська були безсильними серед цього розбурханого моря анархії, грабунків та всякого роду безчинства. Адміністративні апарати або ще не були організовані українською владою, або в більшості знаходилися в руках тимчасового російського уряду.

Оті маси бувшої царської армії, з якими не могло справитися ні тимчасове всеросійське правительство, ні російська демократично-революційна влада, ні відповідальні соціялістично-демократичні верстви російської інтелігенції на Україні, звичайно, не могли бути впорядковані чужою

для них українською владою, чи знайтися під впливом українських політичних та національних діячів. Та й сама українська влада в 1917 році майже весь рік боролася з російською владою Керенського на Україні, а тому вона не мала повної своєї сили й не могла всіма засобами та мірами боротися з анархією. Ця боротьба тимчасового правительства Росії за збереження своєї централістичної влади на Україні була водою на млин анархії на Україні. Вона обезсилювала, фактично й морально підривала авторитет та значіння української влади, а тому утворювала ґрунт для ще більшого поширення анархії на Україні.

* * *

Коли жидівські погроми є огидним і страшним, жорстоким явищем, яке не має жадного виправдання, то треба признати, що також і погром інших національностей та цілих народів мусить таксамо оцінюватися. Тут треба пригадувати й не забувати, що на Україні були не тільки жидівські погроми, але й не в меншій мірі також українські погроми. Українське мирне населення навіть пропорційно своєму числу понесло за часи революції ще більші втрати, ніж жидівське, й українська влада та українські провідники й армія не могли його врятувати від цих погромів, а їм не можна закинути в цьому браку волі, бажання та рішучих заходів.

Перший організований погром в широкому розмірі на Україні перевів російський Другий Гвардейський корпус, який на Поділлі випалив та пограбував сімнадцять українських сіл. До того російська занархізовна армія громила й грабувала різні українські державні склади, грабувала й насилувала масово українське населення по всіх закутках України, а поза Україною в деяких українських колоніях Сибіру, Поволожа й навіть Туркестанського краю, чи наприклад на Кавказі, де на річці Мугані стався погром українських кольтоністів і втікачі від звірств московських мас опинилися на Україні. Пізніше весь час провадився організований погром українського населення на Україні з різними добровольчими арміями та червоною армією. В анархії революційних подій та в боротьбі Україн із її держано-національними ворогами також і українське населення терпіло страшні погроми й нарешті зазнало тяжкий розгром.

Отже, починаючи з часів тимчасового російського правительства російська армія на Україні провадила погром українського населення, а разом з тим і жидівського. Тому, що це сталося на Україні, жида свій погром цілковито зарахували на конто української влади та українського населення.

Анархія на Україні в ті часи, коли українська влада ще лише старалася, переборюючи різні труднощі формаль-

ного й фактичного характеру, взяти владу в свої руки, все поширювалася та зростала. Тому вже 29 вересня 1917 року російське правительство на засіданні під головуванням Коновалова констатувало, що по всій Росії анархія зростає, а на Україні, де масово мешкає жидівське населення, до неї прилучаються жидівські погроми. В протоколі засідання уряду говориться: „Анархія росте. В цілому ряді міст відбулися заворушення й погроми на ґрунті головне продовольчої непорядкованости. Ці заворушення часто, особливо на півдні, прибирають антижидівський характер. Замітну роль в керуванні заворушеннями в деяких місцях відіграють діячі „Союза Русских Людей“, котрі розповсюджують летючки зі закликом до жидівських погромів та відмови монархічного порядку“...

Оті бувші члени монархічних організацій були мабуть ще в більшій мірі ворогами українства ніж жидівства. Вони також уперто й завзято боролися з українським національним рухом, навіть переодягаючись в червону большевицьку тогу, щоби в комуністичних лавах боротися з ненависними їм сепаратистами.

А ще раніше відбувся в Петербурзі в кінці червня місяця перший всеросійський зїзд совітів, який занявся справою поширення погромної агітації на всьому терені Росії. Він зприводу цього ухвалив таку постанову:

„1. Віковічне безправство жидів у Росії й антисемітське нацькування проти них, що було одним з головних засобів царизму в його боротьбі за владу, набрало особливо дикого характеру в часі війни, — все це встигло впустити їдь ненависти, ворожнечі й недовіря до жидів у широкі народні маси.

„2. Не маючи сили добитися повороту старого ладу в отвертій боротьбі, контр-революція прагне використати ці темні забобони мас, відтягнути їх від дійсних причин кризи, який переживає країна. Контр-революція прагне дати вихід стихійному незадоволенню мас і глухому обуренню в них, у протижидівському напрямку.

„3. Ця протижидівська агітація, що часто маскується радикальними кличами, уявляє собою страшну загрозу й для жидівського народу й для всього революційного руху в краю, бо вона загрожує потопити в братній крові все діло визволення народу й покрити революційний народній рух незмиваємим соромом“...

Це знову чергове свідоцтво компетентного російського революційного органу про дежерела погромної агітації. Нарешті вже в вересні, на передодні большевицького перевороту, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет Совітів ухвалив таку постанову:

„У різних місцевостях Росії натовпи озвірілих, темних, часто затуманених спіртом людей, якими керують й яких

нацьковують темні особи, бувші поліцаї та кримінальні злочинці, громлять, грабують, насилують та вбивають. Цей погромницький рух, що широкою хвилею розлився по Росії, таїть в собі велику небезпеку для всієї справи революції, приводячи до повної анархії й остаточного розкладу держави та до кривавих сутичок, звірячих насильств над мирними й нівчим неповинними мешканцями“...

Як бачимо коріння жидівських погромів знаходяться далеко поза межами українського національного руху. Були часи, коли навіть большевицька влада не могла з ними справитися й на її території відбулися численні жидівські погроми, уряджені не лише темними масами, але й регулярними частинами червоної армії. А комуністичну владу в антисемітизмі, чи в недостатчі твердості при покаранні тих, що їй не коряться не можна запідозрівати.

Отжеж висовуючи обвинувачення проти української влади та українського народу в погромах треба не забувати, що ні влада, ні нарід не змогли оборонити й свого права на власну державу. Вони впали жертвою непереможних для них обставин. Але тут повстає питання, чи бороласяж українська влада та українське свідоме громадянство проти анархії та проти погромів зокрема?

Ось на це питання я хочу дати відповідь в дальших своїх замітках.

* * *

Як ми вже бачили з поданої вище протипогромної відозви Української Центральної Ради їй вже з перших кроків своєї діяльності довелося зайнятися справою погромів та погромної агітації на Україні. З того часу було видавали відозви і накази не лише Центральна Рада та центральні органи влади, але й місцеві українські представники влади та місцеві організації. Я тут їх не можу подати всіх, бо не маю при собі в архіві й це буде чиймсь завданням зібрати всі в цій справі можливі документи та звести їх до купи. Історія жидівських погромів на Україні мусить бути написана не лише одною стороною, жидами, але також і стороною українською.

Як тільки почала ширитися анархія на Україні, а разом з нею й погромницька агітація та окремі протижидівські ексцеси, то ця справа була взята під пильну увагу всіх українських відповідальних чинників. В армії проти анархії та антисемітської пропаганди боролися українські військові організації й представники української влади. Та нажаль ця боротьба ускладнялася тим, що жиди, які знаходилися в російській армії, виступали проти українізації частин армії, самі не йшли в територіяльні українські частини, бойкотуючи їх. Доводиться чути закиди зі сторони жидів, що Українці не допускали їх до українізованих частин. Може

й були такі місцеві прояви, але це зовсім не лежало в політиці та системі українізації армії. Нігде й ніколи жадним наказом чи розпорядженням чи постановою відповідальних українських чинників не було обмежене право жидів, чи яких інших народностей, вступати до українських частин. Лише деякі народности України самі себе відмежували глухою стіною від українських частин та ще крім того ухвалювали різні резолюції та постанови, то як члени загально-російських організацій, то як спеціальних своїх національних, проти українізації армії. Навіть в Центральній Раді, видатніші представники жидівства такі, як Рафес та інші виступили проти „українізації штика“, а тому, звичайно, жидівство не вступало до українізованих частин, а пізніше воно не пішло й до українських частин, які вже остаточно сформувалися після розвалу російської армії.

Перший параграф статуту української народної армії, який був затверджений Центральною Радою 17 грудня 1917 року говорить:

„1. Кожний громадянин української народної республіки повинен захищати свій рідний край, життя й добробут його мешканців від нападу ворогів“.

Тут, як бачимо, говориться про „громадян української республіки“, а не про українців лише. Та нажалі такими громадянами себе вважали лише українці, бо жадна народність за винятком окремих випадків, в ті часи в лави українського вояцтва не стала. Зокрема жиди хотіли зорганізувати свої національні військові частини, або в крайньому разі хоч бойові дружини. Зі сторони української влади вони стрінули були в цьому повну піддержку, але знайшлися серед самих жидів противники цього проєкту, чому справа затягнулася так довго, поки на Україну перший раз прийшли червоні орди й поклали кінець всяким проєктам.

Вже починаючи з липня місяця, коли анархія все більше розливалася в бувшій Росії й на Україні, все частіше та частіше доводилося виражати українські частини для припинення різних ексцесів та погромів. Деякі частини, як наприклад на Чернігівщині курінь Тараса Шевченка, прекрасна бойова частина, загинув в частих перекидках та маршах з одного місця до другого для боротьби з анархією та погромами. Думаю, що в архівах Військового Генерального Комітету, а потім Військового Міністерства, коли вони ще десь зберіглися можна знайти в цій справі багато матеріалів, з яких видно ті заходи, що робила військова влада, бо фактично тоді вона одинока ще мала в своїх руках організовану силу таку-сяку, що боротися з анархією та погромами на Україні. Не покладаючись особливо на свою пам'ять, я тут наведу лише деякі факти, відомости про котрі зберіглися поміж моїми паперами.

На запит у Центральній Раді 28 листопада 1917 року про погроми, тодішній Генеральний військовий секретар Петлюра, дав такі пояснення:

„Погроми припадають на прифронтову смугу, де надзвичайно багато російських запасових військ. Вони часто роблять погроми. В запіллі їх (російських військ В. К.) так багато, що вони навіть не відповідають вимогам фронту. Розгрузка фронту від зайвих військових частин стрічала багато перепон бюрократичного порядку. (Зі сторони Російської влади В. К.) Але ця реформа скоро буде виконана: скоро військовий секретаріат також буде мати досить військової сили, при допомозі якої можна буде боротися з анархією“.

Взагалі вже тоді, коли точилися тяжкі бої з большевиками на півночі України, в нас не вистарчало військ для піддержки внутрішнього порядку, взагалі для служби в залогах, для охорони державного майна, різних складів і т. п., а тому все тяжче ставало боротися військом проти жидівських погромів та інших ексцесів. Навіть ще до наступу большевиків на Україну в нас не вистарчало своїх національних частин, щоби поставити їх в певній кількості залогами в різних місцях та для охорони залізниць, мостів і т. п. Чим далі тим більше анархія розросталася, наступ большевиків все більше вимагав свіжих сил, а їх не було звідки взяти на найпекучіші потреби.

В ті часи, коли ми робили судорожні зусилля взагалі збільшити й реорганізувати свою армію, українська влада була позбавлена можливости дати відповідну охорону мирному населенню, бо для цього треба було би вжити цілу нашу армію, яка мала сотки інших завдань. Тому, відповідаючи в Центральній Раді фракції сіоністів 19 грудня 1917 року, тодішній голова Генерального Секретаряту В. Винниченко говорив:

„Секретаріат зовсім не байдуже ставиться до погромів, але не скрізь можна їм вчасно запобігти, бо через большевицький заколот доводиться забирати найкраще військо з місць і посилати його на українсько-румунський фронт для оборони всієї України. Генеральний Секретаріат дбає, щоби запобігти загальному погрому, котрий може статися, коли на Україну прийдуть большевики. Всеж він і тепер виділяє військові частини для припинення погромів, як тільки може“.

Та властиво події 1917 року були лише пригравкою до тої страшної анархії, яка охопила Україну з приходом большевиків на неї в 1918 році та до тих страшних погромів, які кривавою хвилею прокотилися по всій Україні в 1919 році, коли громили не лише жидівське, але й українське населення України. Тепер я перейду тут до властивої теми цих спогадів, про боротьбу українського правительства та

організованої його влади з погромами на терені, який знаходився під зарядом уряду УНР в 1919 році.

* * *

Серію нових погромів почала в 1918 року червона московська армія, яка відходячи перед українськими та німецькими військами, громила по своєму путі жидівські містечка та жидівські райони в різних містах. В багатьох отих випадках большевицьке командування знало винувників погромів, але дивилося на них крізь пальці й не боролось з тим, щоби припинити погромні ексцеси, бо очевидно не вважало себе в силі це зробити в часи майже панічного відступу червоної армії з України. Особливо жорстокі погроми були в Новгород-Сіверську та в Глухові, де червоноармейці грабили, громили та вбивали не лише Жидів, але ще в більшій мірі Українців.

Взагалі тут треба мати на увазі, що несправедливо й необережно виділяти зі загальної анархії та страшних жорстоких ексцесів лише жидівські погроми. Їх треба розглядати в зв'язку зі загальною анархією та розкладом життя в Україні. Тоді стане ясним, що жидівські погроми, по мимо специфічного спадку з часів старої Росії, мали своє джерело також у тій анархії. Поруч з жидівськими погроми на Україні треба поставити також і українські погроми, переведені московськими червоноармейськими та добровольчими військами.

Крім того само поводження жидівських мас було негативне до українського руху. Жидівство в своїй масі бойкотувало український рух, бойкотувало українське військо, а натомість можна було стрінути багато жидів в лавах червоногвардійців та на становищах комісарів. Це все треба зрозуміти, коли говорити про погроми на Україні.

* * *

По Центральній Раді, в 1918 році, коли відбувалися погроми на Україні, то вони переводилися вже явно контрреволюційними російськими бандами, що в часи гетьманського урядування розповсюднилися по Україні в вигляді карних загонів, які катували й грабували українське селянство, попутно вряджуючи жидівські погроми. Ці погромні елементи російського чорносотенства, або ті, що попали під його вплив, також громили українські національні, партійні, громадські та культурні організації. Вони вбивали окремих українських діячів, масами арештовували й переслідували українське селянство та робітництво. Від них однаково терпіло українство й жидівство. Отже коли говорити про жидівські погроми в часи гетьманщини, то треба поруч з ними поставити й українські погроми та повний розгром українського національного життя в ті часи. Ці ото власне московські громили виселявали цілі україн-

ські села. Перед цими знущаннями їх над Українцями блідніють їх жидівські погроми, а тому годі ставити цей період погромів цілком на conto українського національного руху.

Пізніше, в часи Директорії, після повалення гетманату, коли на Україні була номінальна українська національна влада, вона не мала сили вгамувати море загальної анархії, в якій зрештою загинула сама й в якій загинула українська державність.

Обуритися на жидів українським масам, які з великим завзяттям та люттю боролися проти большевиків, що далися в знаки всьому українському народові, було легко, коли до всіх вище згаданих причин додати те, що пише І. Чериковер у своїй протиукраїнській, наскрізь тенденційній книжці: „Антисемітизм і погроми на Україні“. Ця книжка, може принести більше зла, ніж користи жидівству, діставшись у руки людей, які не можуть критично дивитися на різні факти, щоби зрозуміти їх причини й знайти правильне рішення для свого поступування, не піддаючись своєму чуттю.

У цій книжці на сторінці 110 він говорить таке: „Разлів большевізма захватіл українське населення, — захватіл он также і єврейське населення. Города і містечка України, где євреї составляли значительную часть, а местами громадное большинство, являлись главным опорным пунктом большевиков. Больше всего выделяли відних большевиков євреї в столиці України — Києві (Чудновській - комісар города, Крайцберг - комісар фінансов, Райхштайн - комісар преси, Шапіро - комісар при армії, Кулік і другіє) і в таких городах как Одеса, Єкатеринослав“.

До цього ще треба додати, що разом з Муравьовим, большевицьким командантом армії, що наступала на Київ і розстрілювали тисячами українську інтелігенцію та селянство, був комісар жид - студент Рошаль.

Мої спостереження над погромами ще з часів російської влади, а потім боротьба з ними в часи української влади, чи то на становищі заступника голови Всеукраїнського Військового Генерального Комітету, чи товариша військового міністра в часи Центральної влади, чи голови Губерніяльної Управи Союзу Просвіт Херсонщини в часи гетьманщини в 1918 році, дають мені право категорично заявляти, що в українських народніх, особливо селянських масах не було такого ворожого відношення до жидів, яке могло б їх повести на погроми.

* * *

Правительство й командування пляново викорінювали погромницько-анархічний елемент, який висмикуючись зпід догляду, ще пробував уряджувати протижидівські та інші анархічні виступи, а особливо старався добратися до цукроварень та до державних склепів, щоби пожитися

там. Брак адміністративно-поліційного апарату та воєнно-поліційного не дозволяв запобігти в усіх випадках різним анархічним ексцесам, але поволі вони все зменшувалися й вже коли реорганізована армія УНР перейшла на Поділля в початку червня місяця, то погромні ексцеси на її терені майже припинилися.

Правительству УНР. з матеріального боку коштували погроми дорого. Так наприклад з розпорядження міністра жидівських справ видано на допомогу потерпівшим при про-скурівському погромі 150.000 рублів (23 березня 1919 року), а потім 1,000.000 рублів (9 квітня 1919 року). Це складало 46.000 золотих рублів, а потім 12 квітня видано ще 1,000.000 карбованців міністру жидівських справ взагалі для потер-півших від погромів жидів. Отже на протязі кількох тиж-нів урядови УНР. довелося видати 86.000 золотих рублів, у тойже час, коли фінансовий стан державної каси був таким критичним, що вже не було защо утримувати армію та державні інституції.

Щоби покінчити з державною допомогою потерпівшим від погромів, яка була видана з розпорядження міністра жидівських справ, мушу тут подати, такі, відомі мені ви-дачі: 30 червня видано 5,730.000 карбованців (114.000 золо-тих рублів) і 29 жовтня 1919 року 20,000.000 гривень (100.000 золотих рублів). Довелося видадати це в ті часи, коли українська армія вмирала на полях бою голою й бо-сою, без медикаментів і харчів та без бойових припасів, коли вибухали окремі конфлікти в армії та уряді ізза браку коштів.

Не можна розглядати всі накази, відозви й боротьбу командування армії та уряду УНР. з погромами, як лише тактичний хід, як лише лицемірство, як роблять деякі за-садничі вороги українського національного руху та україн-ської державности, або особисті вороги кого небудь з ре-презентантів влади УНР., як наприклад невгамований своєю амбіцією В. Винниченко в своєму пашквілі на український визвольний рух — „Відродження Нації“. Керівники україн-ського національного руху не мали тоді сили справитися з тими завданнями, які спали на їх плечі, а тому й самі впали жертвою непереможних для них обставин.

Державна Інспектура мала основним своїм завданням боротьбу з погромами і всіми силами виконувала ці зав-дання. Кожний інспектор обов'язаний був у своїх тижневих звітах неодмінно давати відомости про антижидівські на-строї та агітацію не лише в його частинах, але й в тих районах, де частини переходили, або перебували. Обов'язком інспекторів було боротися всіма засобами проти погромної агітації. Я особливо вимагав від інспекторів особливої рі-шучості в боротьбі з погромним елементом, покладаючи за це особисту відвічальність на інспекторів.

Так саме на зїзді жидівських партій в Кам'янці Подільському я виступав зі закликом до жидівських діячів допомагати праці інспектури в боротьбі з погромами. Просив, що де починалася погромна агітація, негайно повідомляти про це найближчого державного інспектора, або безпосередньо головному інспектуру чи міністерство жидівських справ, з яким інспектура працювала в сталому й тісному контакті. Отже всіми шляхами інспектура, як агентура правительства шукала засобів, щоби остаточно припинити не лише погроми, але й саму погромну агітацію. Правительство й правительственні партії та свідоме українське громадянство робили всі можливі заходи, щоби знайти порозуміння з ширшими колами жидів, та викликати симпатії серед українського населення й війська до жидів, щоби цим вибити ґрунт зпід ніг ріжних погромницьких елементів.

У всіх повідомленнях, наказах та розпорядженнях правительства й командної влади завжди старанно обходилося все те, що моглоб викликати антижидівський настрій у війську та серед населення. Владою старанно ховалися такі факти, що українські частини захоплювали в полон підчас боїв з большевиками цілі жидівські спеціальні відділи, як було в боях під Баром, коли був захоплений жидівський відділ з посвідками комуністичного Бунду проскурівського району, які знайшлися в кожного вояка. В додаток до офіційного повідомлення та наказів правительства й командування й преса та служба урядової пропаганди робили все, щоби викликати симпатії серед українських мас до жидівства.

Була мета таким способом переломити настрої українських народних мас у користь жидівства. В українській армії за невеликими винятками жидів не було й вони рішучо ухилялися від мобілізації; в адміністративних апаратах, крім жидівського міністерства, їх також не було, хіба за виключенням двох-трьох партійно-громадських діячів. На поклик жидівських партій та жидівських організацій, щоби жидівство кооперувало в роботі з українцями та з урядом УНР, воно в більшій своїй масі зовсім не відгукнулося.

Уряд і командування армії використовували кожную нагоду, щоби зніквідувати погромницько-грабівницькі банди ріжних гатунків, але для цього треба було не лише нагоди, але й відповідних сил та відповідно організованих апаратів, які в тих часах кожноденної зміни не лише політичної та бойової ситуації, але й територіяльної не можна було створити.

Як трудно підтримувати порядок в армії, я наведу тут те, що говорить американський генерал Гарто про те, як він підтримував порядок між американськими військами, коли був начальником парижського району. Ось його слова: „Мені кажуть, що я був найбільше ненависним

офіцером в американській армії, бо я був начальником воєнної поліції в Парижі, саме перед миром і по нім. Мені закидають, що я був занадто точний, а я не думав, щоби я був досить точний. Ви не можете тримати жовнів, які тільки що скінчили війну, щоби вони не наробили бешкету, коли ви не будете суворим.

„В той час, коли я був командантом парижського району, я мав 27.000 жовнів між якими мусів підтримувати дисципліну, в Парижі. Для цієї роботи я мав 2.700 членів воєнної поліції, або одного на кожних десять жовнів. Ми зліквідували п'ять дуже поважних банд, а між ними й одну банду дезертирів, банду, що крала автомобілі; банду, котра грабувала залізнодорожні вагони постачання та кілька маловажних злодіїв й шахраїв. Всі ці банди були добре організовані й поки ми вичистили все, ми звільнили сорок офіцерів та посадили до в'язниці 368 жовнів, або послали їх до дому“ (Ді Нью-Йорк Сон, липень 8, 1930 р.).

Це є компетентна заява як важко боротися зі злочинами в армії навіть у таких обставинах, які були в Парижі, де прекрасно функціонувала французька цивільна та військова адміністрація зі всіма її апаратами. Ми на Україні в 1919 році в найліпші часи ледве чи мали всього 270 воєнних жандармів, які мали своїм обов'язком не лише боротися з військовими бандами, але й з цивільними. Отсе може бути відповіддю на те, чому правительство УНР та воєнне командування не могло запобігти погромницьким явищам, грабінжам та іншій анархії, яка панувала часами на терені УНР.

Українська національна честь та честь нашої армії вимагають, щоби в майбутньому на українських землях погромів, цього огидного явища, не повторювалося. Та самоукраїнство не в стані зрештою побороти цього явища, проте треба отверто сказати, коли ліпша і свідоміша частина жидівства не прийде до нього з допомогою коли жидівство зі своєї сторони не постарається усунути все те, що провокує темні елементи на виступи проти жидів та дає „фактичний“, „наочний“ матеріал для пропаганди проти жидів.

О. Ольжич

* * *

Бє три години на міській вежі
Вказівка зачеркнула повне коло.
Година вмерла. Але ти скажи:
Не прокляну кінцевости ніколи.

Погасне день і спопеліє ніч.
І охолоне повногруде літо.

Тиж — не бентежся, не затулюй віч,
Дивися мужньо, прямо і відкрито.

Хіба це зло, що умира любов,
Що юність кличе старість і скорботу?
Так радісно не знати слова „знов“!
Усе вперед, вперед без повороту!

Лише тобою мудрою дано
Цьому життю пінити та іскриться,
Кінцевосте! Незрівняне вино!
Бє три години. Проясніть-же лиця!

* * *

І вірити і прагнуть — не во тще.
Безсмертне — і величне і ясне то.
Ось лине хмара з літеплим дощем
І розверзається врочисте небо.

Господь багатий нас благословив
Дарами, що нікому не одняти:
Любов і творчість, туга і порив,
Одвага і вогонь самопосвяти.

Солодких грон і променистих вин —
Доволі на столах Його веселих.
Ідиж сміливо і бери один,
Твоєму серцю найхмільніший келих.

* * *

Хтось метнув неминучу стрілу.
Захиталось струнке оперіння.
І, не гаданий креслячи лук,
Під ногами тікає каміння.

Заступило веселкою зір.
Чисті барви — на диво веселі.
Замість неба і міста і гір —
Небувалі пливуть акварелі.

Ти, що мечеш всі стріли Один,
Тільки ласка — стріла Твоя злотна.
Замість жаху бездонних глибин —
Дать узріти барвисті полотна!..

Ів. Гончаренко

(Франція)

Літературні пелюстки

(Інтелектуальна еліта)

Існує багато річей на світі, яких наша „еліта“ не бачить, а відомо, що щось зрозуміти, це значить відчувати та вглядіти в свій час. Вона заколисує себе ілюзіями, що вистане мати будь-яку думку або думку; не добачує, що остання мусить бути одухотворена контактом річей і що справжній талант міститися в умінні затриматись на осередковій точці, де думка та чин споріднюються; що справжня воля полягає: уміти вдарити по головному нерві великим п'ястком. „Все залежить від людини. Вона може, коли цього хоче, відіграти дуже велику роль.“ Тепер я не маю наміру (каже Клемансо з приводу видання „Echo National“) вступати до бійки. Дам бійку, коли прийде година. Тоді я вдарю великим п'ястком“ (Gen. Mordacq. „Clemanceau au soir de sa vie“. Plon Paris, 1933). „Першою якостю політичного діяча, що прагне кермувати своєю країною, вважаю він характер“, бо тільки характер веде людей до зрозуміння життєвих явищ.

Колиж ми хочемо здійснити те, що „зрозуміти“, явище набирає карикатурного вигляду, рухливий потік життя випереджує наші думки, а заки ми опам'ятаємося, факти залишаються позаду нас. А все тому, що „об'єктивна“ та „абстрактна“ кількість стала в нашому уявленні виразником людини; тому що ми звикли зноситись при допомозі обмінної монети, надто вищербленої та стертої, яку носимо в кишеннях нашої мозку, та якій на ім'я є квантум.

Стали ми не собою, а часткою маси: соціалістами, комуністами, інтернаціоналістами, пацифістами і пр. Принцип абстрактної арифметики вкрався до приватного і публічного життя. Фердинанд Фрід, основоположник журналу „Die Tat“, голова Єнської школи расизму, автор праці „Кінець капіталізму“ (Ferdinand Fried, „La fin du capitalisme“ Grasset, Paris 1932) стверджує, що соціалізм спричинився до того, що особистість, внутрішня інтимна сталість, завдяки якій людина сіє навкруги себе почуття твердості та глибини, почала занепадати. Важними для нас стали не реальність життя, не особистість, характер, воля, а девіза — лібералізм, демократизм, егалітаризм, парламентаризм, все те, що випливає з рівності одного шеляга з другим. Повсталий з грошового обрахунку, цей квантитативний стан затуманив наші мозки, ми перетворились у пересічний тип людини, що нічого не винаходить, не

відшукує в своїй душі твердої формули життя, що ступає по землі безособовою ногою. Замість активно провадити життя, замість заглибитися з головою в працю та проблеми майбутнього, ми, захмарені московсько-жидівським талмудом, перетворюємось у „нового-чоловіка“, який відрізняється від старого браком особистості, бо його енергія, се енергія машини; відсутністю думки, бо інші думають за нього.

Ми перетворились, каже Р. Жоліве*) в буріданового осла. Скрізь де можнаб дещо штовхнути далі, виринає бар'єра пубрики, що любить пересічне, клішу. Скрізь флюктуація, типічна несталість, безнастанна диспозиція приймати компроміси. Щодня продаємо свою особистість, бо в суті річі не посідаємо жадної. Втративши характер, розглядаємо великі проблеми епохи мов купу паперових листків. Подібна еволюція в українській духовості є небезпечною, бо стала свідомою. Індивід, оглушений фразою рівності, осліплений ідеалами демократизму та лібералізму, перестав навіть собі уявляти, що його заковано в ланцюг неволі.

Треба бути сліпим, щоби не бачити того новітнього руху, що обіймає в наш час усі європейські нації, якого суть випливає з динаміки життя. Ніцше мав рацію, коли казав „мене зрозуміють після майбутньої великої європейської війни“. Він не помилився. Навіть республіканська Франція починає цікавитись ним: низка перекладних та оригінальних праць**) про нього, свідчить, що французька інтелектуальна еліта починає усвідомлювати собі вагу ніцшевих ідей. „Що ви зробили з людини? запитує Ф. Ніцше. Ви з гордістю говорите про свої „модерні ідеї“, демократичні завоювання, про свою чутливу філантропію, але все це закінчується заглушенням найвищих чеснот людини, найцінніших та найрідкішних типів, нарешті приходом світу пігмев“. Цей світ пігмев, голих душ, бачимо навколо себе, але „голе тіло може бути гарним, але ніколи гола душа“ каже сучасний, видатний французький романіст Жан Фаєр.

„Об'єктивному“ думанню ми мусимо протиставити нову філософію, яка не відокремлялася від життя; в якій думка заангажовалаб усе наше ество; мусимо відшукати новий тип людини, який потрапивби розв'язати жорстокі проблеми, якийби жив, який „підіймавби руку та клав стопу мовби існування було трагедією, в якій він повинен відігравати роль героя“ (Ф. Ніцше); який бувби справжньою пристрастю незвичайної душі, страшний голос якого виринавби

*) L'Europeen, лючень 1933.

**) 1. Ernest Bertram, „Nietzsche“. Editions Rieder Paris 1932 (пер в нім.) 2. Lou Andreas-Salome, „Nietzsche“ Grasset Paris 1932. 3. Stefan Zweig „Nietzsche“ Librairie Stock, Paris 1931. 4. Nietzsche, Lettres. Libr.-Stock, Paris 1931. 5. La vie de Frederic Nietzsche d'apres sa correspondance. Rieder Paris 1932. 6. Charles Andler, Nietzsche sa vie et sa pensee. Editions Bossard, Paris 1932

з основ розпучливої самотності; який внісби інтензивне підсоння пристрасної думки, де всяка проблема виростає в стані жорстокого напруження, який зробивби з життя патетичну, героїчну та небезпечну епопею пригод, відгравби рішучу роль у вічній праці творення людини людиною: який мігби вимовити „Я знаю мою долю. Настане час коли з моім іменем злучиться спогад чогось страшного, спогад кризи... Я не є людиною, я є динамітом“ (Ф. Нідше).

Мусить народитись новий тип людини, який свідомо заперечивби сучасний нігілізм та його знищив; ставби радісним вістунном нової Євангелії. Цей тип людини мусить виправити в собі хиби свого народу, бо в ньому закінчується нація. Цей тип людини мусить бути свідомістю та волею, бо він закінчує свідомо те, що нарід починає помацьки. Смішно булоб вимагати від кожної людини вчених митикувань, які повинні привести її до правди. Але хтож може схопити сутноту життя, як не інтелектуальна еліта, що затримала в собі культ морально-волевих цінностей? „Істина казав і. Тен у 1872 р. се велика Сила, що провадить людьми та світом, се Сила, що єдино є творчою та родючою. Сила, що підтримує суспільство, одушевлює волю, родить майбутнє, це — великодушне почування, любов до вітчизни, до дітей; бажання бути корисним, бажання сприяти якомусь творові, що живби поза нами“. Маси потребують чулого та переконуючого голосу, який вмовивби в них переконання, що „існує героїчний світ принаймні в царині можливостей, світ великих особистостей, кремезних характерів, що бридяться ховатися під покришкою суспільної гієрархії за книжними текстами.“

Всяка цивілізація творилась волевою елітою, що покорила слабі раси. „Це завжди було й буде“ каже Шарль Андлер. Володарі ситуації творять мораль войовничу ба навіть кріваву, яка стає зголом першим пнем лицарства. Це ми бачили у греків, кельтів, японців, у французькій, німецькій та англійській аристократіях. Ця еліта творючи мораль, творила й свою релігію, своїх богів. У греків Діонізії був богом, що представляв з себе внутрішню профузю, вони передали його нам у найкращих героїчних формах та апольонських образах. Уярмлена раса теж має свою мораль: мораль непорушности або — коли невільники починають бунтуватись — мораль рівности, егалітарних вимог. Але не до неї треба стреміти.

Наша псевдо-еліта гадає, що вистане одного розуму, щоб вийти переможцем в боротьбі за існування. Забуває вона, що завдання розуму полягає в схопленні постійного, означеного і докладного, в той час як життя є одмінним і рухливим. До життя можнаб пристосувати „*παντα ρει*“ грецького філософа: те що скоїлось, не повернеться ніколи назад. „Ми,“ каже Х. Бергсоа, гаразд відчуваємо, що жадна з категорій на-

шої думки не пристає точно до річей життя. Даремно ми штовхаємо живе в ту чи іншу рамку; рамки тріщать; вони занадто вузькі, грубі для того, що ми хочемо туди встромити". Велику акцію годі перейняти нашим розумом. Завжди якийсь первень висмикується з під нашої уваги.

Але коли інтелект не має цілковитого впливу на чин, проте приймає в нім не аби-яку участь. Опрацьовуючи наперед дані, він висвітлює їх, спредизовує, зменшує поле помилок та вводить якусь сталість у море невідомого. Коли інтелект постачає нам теоретичне, загальне, абстрактне знання, інтуїція, навпаки, вводить нас у ділянку практичних конкретних почувань. Без інтелекту не може бути мови про логічне вязання та ясний осуд, але без інтуїції не може бути глибокого переймання та творчого імпульсу. Інстинкт є здібність що лупить нас з природою та й поточна мова надає великої ваги інстинктові. Коли політик, діловик, воєн розуміються на справі, кажемо, що вони посідають „почуття реальності“, „талант“. Ніщо не в стані заступити в чині цього зусилля самої природи. Великі знавці військової справи усвідомлювали собі завжди значіння інстинкту. Александр Македонський називав його „своєю надією“, Цезар — „своєю фортуною“, Наполеон — „своєю зіркою“.

Всяка акція вимагає сполученого зусилля інтелекту з інстинктом. Ми ж звичайно нехтуємо одним або другим боком. Переконаючись, що розум не в стані розв'язати всього питання життя, впадаємо в безчинність на зразок Багратіона з „Війни і Мира“, який „старався лишень надати тому, що творилось випадково або з необхідности, вираз актив, виконаних згідно з його наказом та намірам. Тішимо себе тенденціями до найменших зусиль.

Але розуму та інстинкту для інтелектуальної еліти — за мало, треба, щоб вона посідала ще авторитет. Запитали раз маршала Петена, що в чині видається йому найтруднішим? „Наказувати“, відповів він, бо справді втручання людської волі в біг подій має щось божесько дивного. Еліта мусить полишати на всіх душах свою живу печать, волю, одушевляти їх, збільшувати ефект дисципліни при допомозі морального вмовлення, кристалізувати навкруги себе все, що жевріє в цих душах як віра та потенція.

Але чим є ці риси, якщо не самою особистістю, її джерелом та потугою? Потужні особистості не вкладаються в поверхові рамки нашого ялового виображення. Треба ще чогось іншого, щоб у нашій суспільності відбувся перелом, як він відбувся в німецькій на користь не „клерків“ (Ж. Бенди), а на користь культу, що об'єднує, звеличує все національне. Треба відмолодити ідеал, спираючись на вивчення минувшини, створити волеву еліту, а ферментом для неї може бути лишень характер, чеснота важкої

доби. (Charles de Gaulle, Le fil de l'épée, Paris. Berger-Lev-gault, 1932).

Характер надає акції певної виразності. „Далекий від того, щоб критися за гієрархією, ховатися за текстами, він має пристрасть хотіння, є жадним рішення. Він обіймає акцію з гордістю господаря. Коротко, — переможець, який знаходить унутрі свій пал та точку опори; грач, який шукає не так виграної, як успіху та виплачує свої борги власним грошем, людина характеру робить акцію шляхотною; без неї мертве невідлиницьке завдання, з нею — божеська гра героя“.

Тільки з характеру народжується вищий первень, творча доля, божественна точка вміння щось підприїняти. Як талант полишає на артистичному творі відрубну печать виразу, так характер залишає на первнях чину свій властивий динамізм.

М. П.

Золотий вік

(Marées: Das goldene Zeitalter, Ölgemälde.

Спинився лет часу — закликали хвилі —
У сумерку вовтузиться живло —
Немає райдуги на небосхилі —
Злучила сутінь все: — добро та зло.

Позірна у просторах рівновага:
Заснув вітрець — дрімає океан —
Зараза, боротьба, жага, відвага
Завмерлі сплять, мов вигаслий вулкан.

В півсутінках куняють сірі тіні,
Мов привиди — безкровні опирі.
Це люд безвольний — нагі манекіни
Юрбою вкрив ліси та пустирі.

Старе і молоде чекає манни,
Мов раб-єврей на згарищах пустель —
Над всім кружляє чорний дух нірвани,
Та мертвий місяць вигляда з-за скель.

В бючках створінь потух вогонь у крові —
Вкриває старість личка немовлят
Усіх давлять незримії окови...
У гробі камянім живучі — сплять.

Простір і час здрімнулися на хвилю —
Не розрізняє противенств живло,
Ні бур, ні райдуги на небосхилі.
Убила тиша все: — добро та зло.

Г. Зімжель

Як утримуються суспільні форми.*)

В цьому нарисі я хочу дослідити специфічні форми, які ми зберігаються громадянства як такі. Під громадянством я не розумію лише зібрання осіб сполучених в одній політичній спільноті. Я бачу громадянство всюди, де люди знаходяться в чинних взаєминах і творять спільноту постійну чи переходячу. В кожній з таких спільнот повстає явище властиве так само життю індивіда; кожної хвили кожна така людська група є об'єктом нападу сил внутрішніх чи зовнішніх, якікоби опанувалиб цю групу, її розсаджають. Але тим деструктивним силам завжди протистають сили консервуючі, які запевнюють внутрішню єдність громади й утримують в зв'язку її складники.

В цьому випадку ми бачимо, оскільки оправданим є представляти громаду—як своєрідну спільноту, відмінну від її індивідуальних складників. Тому що енергії, які запевняють її сталість, не мають нічого спільного з інстинктом самозбереження індивідів. Вона уживає до того зовсім відмінних засобів. Так що дуже часто життя індивідів лишається непорушним і проспекує в той час, як життя групи підупадає. І навпаки. Ці факти більш ніж що інше управняють до погляду на громаду, як на істоту, що має своє автономне існування, яка веде згідно з власними законами, власне життя незалежно від життя своїх складників.

Ми переконаємося в цьому спостерігаючи внутрішній зміст її, еволюцію мови і моралі, церкви і права, політичної і соціальної організації. Всі ці феномени протиставлені одиницям панують над останніми і не залежні від умов, яким підлягає життя індивідів. Хоч група, оскільки вона вже існує своїми зусиллями для самосхоронення, вказує нам на життєву енергію і на силу опору, які немовби походять з якогось єдиного джерела, в дійсності вони є ніщо інше, як наслідок або ліпше сказати—вислідна окремих відмінних феноменів соціальної натури. І то є власне феномени за якими треба шукати.

I

Факт, який вказує найбільш яскраво на проблему тягlosti властивої громадським групам є той, що вони лишаються

*) Унята в наукову форму, стаття знаного соціолога порушує багато найдражливіших питань сучасного суспільно-політичного життя (маси і проводу, повстання і розкладу еліт, суспільних організмів і пр.)

тими самими в той час, як їх складники міняються, або зникають. Ми кажемо, що це та сама держава, та сама армія, те саме товариство, які існують сьогодні й існували десятки, а може і сотки років тому; між тим поміж сучасними складниками тих груп, немає ні одного, який бувби той самий як колись. Ми маємо тут справу з одним з тих випадків, коли розположення річей в часі представляє цікаву аналогію з їх розположення в просторі. Факт, що окремі осібники знаходяться один коло другого, тим самим зовнішні один до другого, не стоїть на перешкоді до створення громадської спільноти; психічна єдність людей тріумфує над їх відокремленням в просторі. Так само відмежування часове поколінь не перешкадає тому, що їх послідовність створює в нашій уяві, безпереривну цілість.

У істот відмежованих простором єдність повстає з взаємних ділань і протиділань, тому що єдність цілого означає ніщо інше як зв'язок поміж складниками, який можемо осягти через взаємне співділання сучасних собі сил. Але коли цілість складається з складників, що відділені часом, то єдність не може повстати в такий спосіб, тому що поміж цими складниками немає обопільності ділань; старші можуть ділати на тих, що з'являються по них, але останні не можуть ділати на перших. Тому факт, що громадська спільнота зберігається незалежно від постійної зміни індивідів, залишається проблемою, яку треба розв'язати, навіть тоді, коли генеза тої спільноти є вже зясована.

Коли ми роздумуємо над причинами сталости громадських спільнот, то перше, що приходить нам на думку є сталість землі, на якій ці спільноти живуть. Спільноти не лише державна, але і міська і багато інших є обумовлена перш над усе територією; бо остання являється сталою підставою громадянства, якого склад все змінюється. Але в дійсності сталість місця не спричиняється сама по собі до сталости громадської спільноти; тому що коли населення є вигнане, або обернене в рабство якимсь завойовником, ми кажемо, що держава змінилась, хоча територія лишилась та сама. Отже спільнота, про яку тут іде мова є чисто психологічна — і в дійсності вона творить вже спільноту територіальну, а ніяк не походить від останньої. Коли ця остання вже існує, вона в свою чергу стає одною з підпор спільноти психологічної, допомагає їй втриматись. Але потрібно ще багато інших умов. Доказом чого є те, що багато груп не потребує цієї матеріальної бази (маленькі спільноти, як родина, які лишаються цілковито самими собою, змінюючи місце осідку, міжнародні об'єднання — літераторів, мистців і вчених, або торговельні товариства, які поширюються по цілім світі).

Зрештою, ця перша умова лише формально забезпечує існування групи на протязі часу. Чинник далеко більше важ-

ний є зв'язок фізіологічний поміж поколіннями. Є це ланцюг, що вяже осібників завдяки родинним зв'язкам. Звичайно, спільність крові не завжди вистарчає, щоби забезпечити на довгий час єдність колективного життя; часто потрібно є, щоби вона доповнювалась територіальною спільністю. Соціальна спільнота жидів, не зважаючи на їх фізіологічну і релігійну єдність, дуже ослабла після їх розсіяння; вона ніколи не відновлялась полишаючи випадки, коли одна група жидів зіставала довший час зв'язана з якоюсь територією.

Але з другого боку, всюди там де інші зв'язки пірвані, фізіологічний зв'язок являється останнім пристановищем соціальної тяглости.

Цей чинник є ще дуже важний, бо покоління не змінюються за один раз. Те, що в кожний мент нові приходні складають ще меншість залоги у відношенні до тих, що склали вже громадянство у попередню добу, — дозволяє громадській групі лишатись тою самою, незалежно від того, що за довгий період часу її особистий склад цілковито змінється.

Ця тяглість є особливо важною там, де вона має під собою фізіологічну підставу поколінь. Але не менш важною й там, де фізіологічної тяглости бракує цілком. Візьмім католицьке духовенство. Тяглість тут походить від того, що завжди лишається вистарчаюча кількісь старих активних членів, які уводять нових.

Ця тяглість є дуже важливою — бо від неї походить стабільність таких груп як наприклад урядництва; вона утримує, незалежно від індивідуальних змін, незмінним той об'єктивний дух, який є підставовою прикметою урядництва. В усіх випадках на місце фізіологічної підстави соціальної тяглости, приходять підстава психологічна*)

Це поступове і повільне оновлення громадської групи, обумовлює її безсмертність і ця безсмертність є дуже важливим соціологічним феноменом. Збереження соціальної спільноти протягом необмеженого теоретично часу, дає їй вартість безмежно вищу за вартість індивіда. Ціле життя індивіда є зорганізоване так щоби закінчитися в певний час і до певної міри, кожна особа розпочинає своє існування сама від себе. Натомість існування громадянства не є апіорно замкнене в певний протяг часу; воно немовби вічне і тому громадянство може розпоряджати такими силами й досвідом, які його піднімають дуже високо над одиницями з їх вічними розпочинаннями.

Особиста роля одиниці відходить на другий план згідно з функціями, які вона повинні як представник й продовжувач

*) Велику вагу „психологічної підстави“ в сформуванні і в розвитку еліт підкреслили Шпенглер. В цій „психологічній підставі“ бачить він причину високої справності англійської аристократії і фрідрихівської пруської старшинської касті.

групи, бо громадська група наражається на тим більші небезпеки, чим більше вона залежна від переходячого існування своїх членів. Навпаки, чим більше індивід є істотою безособовою й анонімною, тим більше він є здібний зайняти місце іншого і забезпечити таким чином безперервне існування збірної особи. Це є той цінний привілей, який дав можливість в час війни двох Рож, громадам побороти панування Вищої Палати. В дійсності бій, в якому знищена була половина шляхти відібрав одночасно палаті лордів половину її могутності, тому що остання була звязана з певною кількістю окремих осіб. В протилежність цьому громади були забезпечені від такої причини ослаблення; вони натомість розпоряджали певного рода безсмертністю завдяки нівеляції своїх членів і мусіли вкінці захопити владу. Та сама обставина дає групам перевагу в їх боротьбі з окремими особами. Можна сказати, що Індійська Компанія, щоби утвердити своє панування над тубільцями користалась тими самими засобами, що і Великий Могол. Лише вона мала ту перевагу над всіми іншими завойовниками Індії, що її не можна було замордувати.

II

З попереднього ясно, чому в протилежних випадках, тобто коли громадське життя є тісно звязане з життям особи, що керує й панує над даною групою, необхідні є спеціальні установи, аби вона могла втриматись. Про небезпеки, які повстають для збереження спільноти при цій формі правління повчає нас найліпша історія кожного *interregnum*.

Але ці небезпеки є тим більші чим більше є зосереджені в руках правителя функції, при допомозі яких що хвилини відновлюється колективна єдність. Ось чому не грає великої ролі коли правління хвилює переривається там, де панування правителя є лише номінальним, де він панує, але не править; навпаки, у рою бджіл повстає цілковитий нелад з хвилиною, коли його позбавити королеви. Не треба звичайно це королівання утотожнювати з правлінням в людській громаді, тому що королева не видає наказів у властивому розумінні.

Однак королева являється осередком активності рою; перебуваючи весь час в постійному контакті з робітницями, вона є в курсі всього, що робиться в її королівстві і це дає громаді бджіл свідомість її єдності. Але ця свідомість зникає як лише осередок, якому свідомість ця завдячує своє існування, зникає.

Політичні громади пробували уникнути тих різних небезпек, в першу чергу небезпеки *interregnum*, проголошуючи засаду, що король не вмирає. В той час, як в першу добу середньовіччя королівський мир вмирав разом з королем, в згаданій засаді знайшло своє втілення стремління громади до самозбереження. І дійсно цей принцип, що „король не вмирає“ мав в собі важну з соціологічного погляду ідею—що король не-

являється королем як індивідом. Навпаки його особистість як така не грає великої ролі. Вона має значіння лише як втілення абстрактної засади володарства, такоїж вічної, як група, на якій чолі вона стоїть. Ця остання проєктує своє безсмерття на особу короля, який в свою чергу змінює її тим, що її символізує.

Найпростіший спосіб виявлення тягlosti групи в тягlosti влади є спадкова передача найвищої гідності. Але оскільки організація групи є непевною і слабою, функції провідника вимагають сильно окреслених особистих якостей.*) Так грецький король в героїчну добу не мусів лише бути хоробрим, мудрим і красномовним; від нього вимагалось, щоби він був добрим атлетом і навіть в міру можливості, дуже добрим хліборобом, теслею і будівничим човнів. Загальною засадою є, що там де громада не є ще стабілізована, вона у власнім інтересі дбає про те, щоби владу одержував хтось лише після успішної боротьби зі своїми суперниками. Але там, де форми громадської організації є вже усталені і дефінітивні, міркування особистої вартості правителя відходять на другий план**).

III.

Інший засіб для об'єктивізації певної соціальної спільноти є втілення у неособовім предметі, який її символізує. Роль таких символів є тоді особливо важною, коли поза увагою, вони посідають дійсну вартість, завдяки чому вони можуть, до певної міри, бути осередками, з якими в'яжуться матеріальні інтереси індивідів. Тоді головним завданням для збереження спільноти є охоронити це спільне добро від руїни, більш менш так само як охороняється засада особистої влади тим, що проголошується безсмертність короля. Цього досягають найчастіше тим, що добра товариства, які мусять бути вічними, проголошуються непозбавальними. Так само як скороминучості природи особи, відпо-

*) Це пояснює, чому в моменти революцій (коли „організація групи є непевною“) — з'являються диктатори, люди великої „особистої якості“. Колиж в такі моменти на чолі групи стоять люди без тих „особистих якостей“, лише оперті на засаді легітимуму — то вони збо падають (Микола II), або мусять спертися на диктатора (Віктор-Емануель II). Це спостереження рішає й питання вартості монархічної засади при ліквідації більшовизму на Україні.

Редакція.

**) Цим пояснюється, чому монархи не придатні для періодів, коли „форма громадської організації не усталена“. Цим пояснюється бонапартизм або „отаманія“ (якою м. и. була і Хмельниччина), форма неминуча і корисна в такі часи, коли громада „у власнім інтересі“ віддає владу над собою здібнішому і такому, що її здобуде „в боротьбі“ з суперниками. З цієї точки погляду Зимеля — має слушність не засада легітимізму при утворенні влади на Вел. Україні, а засада „бонапартизму“.

Редакція

відає скороминучість його майна, так само тягlosti громадської групи відповідає непозбувальність спільного маєтку. Зокрема добра церковних корпорацій довго лишались подібні до печери льва, куди кожний може увійти, але ніхто не може вийти. Вічність їх посістей символізувала вічність засади, яка їх лучила. Додайте до того, що ці добра завжди були земельними маєтностями. Земельні маєтності в протилежність до рухомого майна, а особливо до гроша, відрізняються своєю стабільністю („мертва рука“).

В тойже час завдяки своєму обмеженні в просторі вони були тою непорушною точкою, ниткою, котрою об'єднувались всі співвласники, котрих лучила як відданість спільній справі, так і їх інтереси. Таким чином „мертва рука“ була не лише джерелом матеріальних прибутків, одночасно це є геніальний засіб, щоби скріпити колективу єдність й забезпечити її тяглість.

Тої самої об'єктивності, яку дають „мертва рука“ і фідейкоміси колективним добрам, визволюючи їх зпід самоволі одиниць, намагаються, іншими засобами досягнути сучасні асоціації. Так багато з них зв'язують своїх членів тим, що останні виходячи з товариства втрачають право на те, що вони внесли до спільної каси. Це має бути доказом, що сфера суспільних інтересів є відмінна від інтересів осібників, що суспільна група живе власним життям, що вона дефінітивно присвоює собі засоби які вона раз одержала, й пориває раз на завжди зв'язок тих засобів з їх попередніми власниками. Вона так само не може звернути тих засобів як організм який перетравив якусь їжу не може її звернути тим, від кого він її одержав. Такий спосіб поступовання не лише безпосередньо сприяв скороченню громадянства, але допомагає досягненню тої цілі тим, що підживлює в уяві своїх членів ідею суспільної єдності, яка є вища як інтереси осіб і від них незалежною.

Ту саму соціологічну техніку, ще більш досконалу бачимо ми в іншій засаді, яку приймають деякі товариства: взаї розв'язання заборонений є поділ спільного майна поміж членами, лише майно це мусить бути передане іншому товариству, яке переслідує подібну ціль. В цей спосіб не лише забезпечується фізичне існування певної групи, але й ідея якою живе ця група, знаходить своє продовження в групі, яка наслідуює майно і тим самим забезпечує собі тяглість.

IV.

Ми розглянули випадки, коли громадські форми щоби втриматись, шукають свого втілення в особі або в річі. Розглянемо тепер, що робиться, коли ці форми спираються на організ більшої кількості осіб. У цьому випадку єдність групи об'єктивується у групіж. Так релігійна спільнота знаходить своє втілення в клері; політична спільнота в адміністрації або в армії (залежно від того чи ходить про її внутрішнє життя чи про зносини з зовнішнім

світом); армія в свою чергу в старшинському корпусі, кожне стає товариство в своєму виділі, кожне тимчасове об'єднання в його бюрі, кожна політична партія в її парламентарній репрезентації.

Уконститування тих органів, є вислідом соціологічного поділу праці. Відносини поміж окремими особами, які є підставою громадського життя і яких спеціальна форма визначає властивість групи, відбуваються примітивно, безпосередньо від особи до особи. Єдність чину повстає тоді з безпосереднього обміну думок поміж учасниками й взаїмного пристосовання інтересів. Релігійна єдність повстає з потреби кожного ісповідувати певне вірування, а військова організація з властивого кожній здоровій людині бажання захистити себе, або нападати на когось; публична справедливість з негайних присудів зібраного натовпу; політична субординація з особистої вищости одної особи над іншими; господарська гармонія від прямого обміну поміж продуцентами. Але в скорому часі ці функції, замість того щоби їх особи заінтересовані самотійно виконували, стали спеціальним завданням визначених до того груп.

Кожна особа, замість того щоби впливати безпосередньо на інших робить це через ті органи. Так кляса комерсантів, після того як вона повстала, являється автономною реальністю, яка, всупереч непостійности індивідів, виконує в певний спосіб свою роллю посередника поміж продуцентами. Корпус урядовців ще виразніше уявляє собою об'єктивну форму, де окремі особи лише переходять і яка зводить на ніщо їх особистости.

Так само уряд перебирає на себе колективно виконання матеріальних зобов'язань поміж різними частинами громадянства і в той же час за посередництва спеціальних чинників він змушує все громадянство до виконання фіскальних зобов'язань. Так само церква являється неособовим організмом, якого функції виконують священники, які однак не є творцями церкви. Те що в основі своїй полягало просто в міжособових взаєминах уособлюється в спеціальних органах, які існують самі через себе. Вони репрезентують ідеї і сили, які утримують групу в тій чи іншій окресленій формі і, концентруючи ті сили, вони переводять ту форму зі стану чисто функціонального до стану субстанціональної дійсности. Життєві сили одиниці часто звертаються до цього засобу, щоби ліпше служити своєму збереженню й розвитку; ці сили собі створюють якийсь фіктивний об'єкт, від якого вони в певний спосіб вертаються до суб'єкту, з якого походять. Так само в деяких війнах, ми бачимо, що воюючи зав'язували союз, але наперед багато сил нашого ества має потребу проєктуватися, перебути певну метаморфозу, об'єктивуватися, щоби досягти найвищого ступеня свого впливу. Ті зрізничковані органи, що їх творить суспільство часто є такого самого походження.

Якеж значіння мають ці органи для схоронення громадських груп? Це дається показати на прикладі. Упадок старих цехів в Німеччині наступив почасти для того, що вони не зуміли створити тих органів. Вони лишилися ідентичними до загальної суми своїх членів, вони не зуміли створити понад індивіда об'єктивної організації, в якій втілюваласьби збірна єдність. Що правда вони мали представників, наділених особливими повноваженнями, але це представництво мало занадто вузько особистий характер; то були певні просто особи, яким доручали виконання функцій найбільш необхідних для збірного існування. Немає сумніву, деколи траплялося, що ці делегації перетворились пізніше в постійні органи публичного життя; але в основі такого перетворення не було. Єдність групи лишалася залежною від відносин між учасниками; вона ані не втілювалась в уряді, якого ідея панувалаб над поколіннями покликаними по черзі ту ідею заступати, ані в спеціальних органах, які виконуючи окремі завдання супроти спільноти, звільнилиб принаймні від тих завдань загаль працюючих. Отже небезпеки, які з такого положення повстають можуть бути так класифіковані:

Там, де існують диференційовані органи, суспільне тіло є більш рухливе. Там, де при переведенні якоїсь справи правного, політичного або адміністративного характеру, воно мусить збиратись у своїй цілості, його ділання є дуже обтяжене і то подвійно. Спочатку в чисто матеріальному розумінні. — Бож дійсно для того, щоби якась група мала ділати збірно, передусім потрібно, щоби вона зібралася; трудність, а часто неможливість таких зборів перешкаджає тисячі рішень, або відтягає їх до того моменту, коли вони вже є спізнені. Колиж припустимо, що ця чисто зовнішня трудність фізичного зосередження є подолана, тоді повстає трудність зосередження морального. Яким чином в такій великій масі учасників дійти до якогось рішення? Коли рухається натовп, його рухи є обтяжені різного рода сумнівами, і застереженнями, що походять з розбіжності інтересів одиниць, або з їх байдужности. Навпаки, суспільний орган може позбутися всіх тих труднощів, тому що він є створений в спеціальній цілі і складається з відносно обмеженої кількості осіб; тим самим він сприяє схороненню групи, бо завдяки йому суспільна акція є більш скоро і предизна. До таких труднощів мусить бути віднесена нездібність натовпу до чину, навіть у випадках коли той чин не вимагає ані знання, ані особливих якостей. В багатьох випадках наступає потреба заступити велику кількість осіб — меншістю, бо менша група, лише тому, що вона менша і цілком незалежно від всякої якісної вищости, має більшу свободу рухів, легше може зібратись і з більшою точністю ділати.

По друге коли досягнення кожної окремої громадської справи потягає за собою участь цілої ще не зріжничкованої групи, не можуть не повставати внутрішні тертя; бо апіорно всі складники групи мають однакову вартість й однаковий вплив, і тому прийти до спільного вирішення для них неможливе. Типовим є для цього положення в громаді, коли навіть більшість не може накинати своєї волі, де кожний опозиціонер має право, накладаючи своє вето, унеможливити всяке спільне рішення, чи відтягтись від його виконання особисто. В цій небезпеці, яка при цьому стані загрожує внутрішню єдність групи, створення спеціальних органів допомагає двояко. Поперше корпус урядовців, або комісія розпоряджатиме більшим фаховим знанням як натовп і тим самим можна уникнути терть і конфліктів, які мають своїм джерелом некомпетентію. Чин є завжди більше послідовний, коли розуміння положення не залишає місця для вагань у виконавця. Але є ще інша перевага, звязана щоправда з чертою, на яку менше звертають увагу.

Коли, завдяки відсутності об'єктивності часто загал не може діяти одноставно, то причиною того не завжди є некомпетентія. Спільній акції загалу стає часто на перешкоді поділ його на партії. Цей поділ починається від кількох підставових питань, поширюється потім на інші, які втягуються з попередніми і тоді погодити погляди стає принципово неможливе. Таким чином політичні партії творять противні табори в питаннях релігійних, естетичних і т. і., незалежно від того, що їх противенства на цьому полі не стоять в жаднім звязку з причинами їх підставових розходжень. Боротьба партій має своїм наслідком страшне розбиття сил. Це розбиття припиняється коли замість того, щоб усі справи віддавати на непевний осуд натовпу, розв'язується їх покликаними до того органами.

Нарешті третя перевага такого способу організації полягає на найліпшій керівництві колективними силами.

І дійсно натовп в його способах чину, не може ніколи стати понад дуже низьким інтелектуальним рівнем, бо точка, в якій здібасться найбільше інтелігенції, не може лежати багато вище тої, де зупиняються найбільше обмежені. Кажуть, що хто може найбільше, може і найменше; але не навпаки і тому не найвищі, лише найнижчі складники надають тон загалою. Щоправда це правило не відноситься до інтензивності чуттєвого життя, бо в зібраному натовпі повстає якесь подібне до збірної нервовості, взаємне переекзальтовання індивідів, яке може тимчасово підняти збірну пристрасність понад пересічну пристрасність окремих осіб. Але чи почування так зміцнені є корисні, чи є вони мудрі чи божевільні? Це цілком інше питання. Більш чи менш розумні рішення прий-

няті в стані масового афекту, не можуть перевищувати пересічної, де більш обдаровані зустрічаються з найменш здібними.

Сполучення індивідів може щоправда збільшити могутність почуття й волі, але не можливість порозуміння. Без сумніву, коли громадянство для самозбереження не потребує нічого іншого як лише ділання й протиділання поміж особами, вистарчає, щоби кожна окрема індивідуальність дала те все, що вона дати може. Але справа мається цілком інакше коли всі мусять діяти як один. Там розходилося про рух молекулів, тут про рух в масі; в першій випадку не було ані можливим ані потрібним, щоби індивідами давали себе репрезентувати, в другій ця репрезентація стає можлива і бажана. Коли велика група хоче сама безпосередно керувати своїми справами, необхідним є, щоби кожен її член розумів і до певної міри апробував засоби акції, якими група керується; тим самим ці засади засуджені на певну тривіальність. Лише коли питання має розв'язувати організація з обмеженою кількістю осіб, талант може себе проявляти; оскільки найліпші рішення, з огляду на те, що потрібні для них здібности і кваліфікації є властиві лише незначній меншості, для того щоб перейти у більшім зібранні потребують боротьби, остільки легко переходять вони у здіференціювані органи*).

Всі ці незручности взяті разом, не лише можуть віддати громадянство, в якім немає здіференційованих органів, на поталу руйнуючим силам, які в собі носить кожна громадська група; позатим вони відразу ставлять його на нижчий ступінь в його боротьбі з могутніми особистостями. Це є те, що загубило ці старі німецькі корпорації, вони не в стані були боротися з особистою владою, яка підчас або після середніх віків повстала в осередку країни або на периферії. Вони зникли, бо їм бракувало того, що лише індивідуальні сили зорганізовані в громадських органах, можуть запевнити громадянству — тобто швидкість в рішеннях, абсолютне зосередження всіх розумових сил, і та вища інтелігенція, на яку є здібні лише особистости чи то під впливом амбіції чи почуття відвічальности.**)

Важним є однак для збереження груп, щоби ці органи не стали цілковито автономними. Треба щоби вони завжди відчували, хочаби глухо, чим вони в дійсності є; треба щоби вони знали, що в кінцевім результаті вони представляють ніщо інше

*) З другої сторони, в обмеженім колі організаторів, заздрість часто повбавляє впливу талантів, в той час, коли юрба легко дає себе вести геніяльному провідникові.

**) М. п. на успішности революції на Наддніпрянщині згубливо відбилася эта слаба „здіференційованість органів“ влади, їх „демократичність“, самовільна залежність від хитливої маси, страх самостійних рішень і пр.

як реалізовані абстракції; що лише індивідуальні взаємоділяння наповнюють їх конкретним змістом, що вони є лиш формою, під якою в практиці організувались ці первісні сили в тягу свого розвитку. Все, що вони виявляють, це є спосіб, в який первісні спільноти-групи урухомлюють свої сховані енергії, коли ці досягають найбільшу активність. Оскільки отже різничкуючись, вони відриваються від загалу, їх діяльність веде не до збереження, лиш до руйнації.

Дві головні причини до такої трансформації можуть привести. По перше, коли орган кладе натиск на своє особисте життя; якщо він менше прив'язується до громадського інтересу як до свого власного, тоді його зусилля до самозбереження мусять увійти в натуральне протиставлення до стремлень громадянства. До цього антагонізму дає нам приклад бюрократія, приклад щоправда відносно нешкідливий, але характеристичний. Бюра, ці необхідні органи кожної поширеної адміністрації, входять часто в колізію з різноманітними потребами суспільного життя і то з багатьох причин.*) Перше компетенція бюр не може охопити всі індивідуальні випадки, навіть ті, що належать до їх ресортів. Далі, існує часто страшна диспропорція поміж часом, який потрібний, щоби пустити в рух урядову машину і нагальністю заходів, яких треба вжити. Оскільки отже орган, який функціонує так тяжко, до того ще забуває свою роль органу і уявляє себе самоціллю, тоді повстає не лише різниця, але пряме протиставлення поміж інтересами органу і громадянства.**). Частина може втриматись лише коштом цілості і навпаки. Можна в цім випадку порівняти бюрократичну форму до льогічних форм порозуміння. Останні є для реального пізнання те саме, що перша для адміністрації держави; це є знаряддя, яке має організувати висліди досвіду, але яке якраз тому не сміє відірватися від тих вислідів, бо інакше воно тратить цілу рацію існування. Коли льогіка тратить зв'язок з матерією фактів, якої вона є лише схематичним висловом, претендує з себе самої витягти самовистарчаючу науку, тоді концепція, яку вона творить мусить суперечити реальному положенню.***). Сама вона є лише засобом до пізнання річей; оскільки отже вона, забуваючи свою роль засоба, — хоче сама з себе створити закінчену

*) В цім одна з причин кризи галицького партійництва („еліта“, „авторитет“) Як на це вказувалося в статтях цього журналу ЛНВ. Редакція

**) Знову відноситься до нашої партійної бюрократії. Редакція

***). В цім причина кризи і розкладу більшовизму і соціалізму (включаючи до нього і наш радикалізм) Редакція

систему знання, вона стає перешкодою на шляху научного поступу; так само як бюрократія, коли тратить розуміння свого дійсного призначення, став тягарем для громадянства, якого вона є органом.

Навіть саме право не завжди може оминати цієї надмірної кристалізації. Первісно воно є ніщо інше як форма взаємоділянь поміж індивідами. Потім виникла необхідність в організації спеціальної класи, яка мала б накидати правні норми. Але хоч і корисна і навіть необхідна, ця подвійна організація криє в собі для громадянства поважну небезпеку; зафіксовання такого систему може стати у противенстві до щораз зростаючого ускладнення відносин поміж індивідами і з більш змінливими потребами громадянства. Можуть виникнути випадки коли громадянство для самозбереження потребує зміни правних норм; тоді повстають ці фалшиві положення, яких висловом є відомі формули „*Fiat iustitia pereat mundus*“, або „*summum ius, summa iniuria*“. Для того щоби забезпечити праву гнучкість, яка необхідна для його ролі органу, дається судді певного рода свободу в інтерпретації й приміненні законів; і на межі тої свободи лежать випадки, де треба рішучо вибирати поміж ратунком права і ратунком держави. Ми пригадуємо тут цей випадок лише тому, щоби на новому прикладі показати, як соціальний орган унепрехомлюється в своїй автономії і дивлячись на себе як на цілість, може стати небезпекою для цілоти.

Чи іде справа про бюрократію чи про юридичний формалізм, ця трансформація засобу в самоціль є тим більше небезпечна чим більше цей засіб видається корисним для громадянства.

Але щоби уникнути можливих противенств поміж групою та її органами не вистарчає лишити останнім лише обмежену незалежність; потрібно також, щоби в разі потреби вони відступили загальної функції, яку вони немовби від нього перebrали.

Еволюція громадських груп має в собі те особливе, що їх збереження вимагає деколи раптової редукції в же здіференційованих органів. Ця редукція в данім разі є в своїх наслідках відмінна від тої, яка наступає в органах живих істот в наслідок зміни умов їх життя, як атрофія очей у тварин, які перебувають довго в темному місці. В випадках цього рода — безпотрібність функції тягне за собою повільне зникання органу. В громадянстві навпаки, через те, що функція даного органу є потрібна, а орган є невистарчаючий, виникає потреба повороту до стану безпосередньої виміни ділянь і протиділянь між індивідами. Деколи громадянство є зорганізоване в той спосіб, що ту саму функцію поперемінно виконують первісні складники і здіференційовані органи. Так є в акційних товариствах, де технічні справи є доручені директорам, яких однак загальні збори мають право

звільнити і яким вони мають право наказати, вжити заходів, які директорам не прийшли на думку, або яких вони не мають права ужити самі від себе. Інші менші товариства, доручаючи президентові чи управі ведення справ, забезпечують собі можливість в разі потреби позбавити їх можливості далі виконувати свої функції. Всі революції при допомозі котрих певна політична група поважаючи свій уряд, ставляє легіслатуру і адміністрацію в безпосередню залежність від індивідуальних потягнень, є соціологічним феноменом того самого порядку.

Очевидним є, що подібні редукції не можуть повстати в деяких громадських групах. Коли ці групи є дуже великі або дуже складні, цей поворот правління до маси є цілком неможливий. Існування здіференційованих органів є факт, якого не дасться змінити; тут можна лише бажати, щоби вони були остільки гнучкими, щоби дозволяли заміну іншими особами тих, що в них знаходяться, вразі останні виявляться нездібними.*) Тим не менше існують громади, які вже досягли високий ступень розвитку і де, не дивлячись на це можна спостерегти факти подібної регресивної еволюції, але лише як переходову міру і в той час як виробляється нова організація. Так наприклад єпископальна церква в Північній Америці, не мала на кінці останнього століття священників. Матірня церква в Англії, яка одна мала висвячувати їх, відмовлялася це робити з оглядів політичних. Тоді конечна потреба й небезпека цілковитого розпорошення змусили вірних вивязатися самим з такого положення. В році 1784 вони визначили делегатів - священників і світських, які на своїх зборах уконстатували найвищу церкву — центральний й керуючий орган над всіма окремими церквами. Сучасний історик так описує це: „Це було видовисько дійсно дивне і яке не має аналогічних в історії християнства, ці збори людей, що змушені необхідністю утворили з самих себе духовну спільноту. В усіх інших випадках — спільнота єпископів творила спільноту вірних; кожний слідував за громадою, головою котрої був священник“. В такий спосіб союз вірних, який до того часу знаходив в єпископальній організації певного рода незалежний субстрат, повернув до своїх первісних форм. Складники знов перебрали

*) Що „існування здіференційованих органів“ суспільности чи групи „не дасться усунути“ — зрозуміння цього факту бракувало м. и. анархістичній Драгоманівщині і „свободолюбному“ народництву (М. Грушевський — його представник в історіографії), негуючам, як елемент „наси́льства“, всі атрибути конечного в організованих суспільствах при-
Редакція

силу, яку вони видали з себе, а яка тепер мов вертала до них ззовні*)

Цей випадок є остільки цікавий, що священник свою властивість до утримання єдності вірних одержує через посвячення — отже з джерела, яке немовби знаходиться зовні і понад всіми соціальними функціями. Але факт, що це джерело могло бути заступлене чисто громадським засобом, вказує ясно звідки вона являлась в дійсності. Легкість, з якою ці люди зуміли заступити таку стару організацію, присвоюючи собі соціальні сили, завдяки котрим вона колись powstała, щоби знову її урухомити, являється просто прикладом надзвичайного політичного і релігійного здоровля народу. Навпаки багато громадських організацій упало лише тому, що відносини поміж їх первісними силами і спеціальними органами, що з них вийшли, втратили ту гнучкість, щоби маса могла вразі заникну або виродження органів, перебрати знову на себе виконання їх функцій.

V.

Здиференційовані органи являються, немовби субстратами, що сприяють організації суспільної групи. Але якщо подивитись на це не з точки погляду органу, лише з погляду його функції, в якій спосіб інстинкт самозбереження групи впливає на активність тих органів? — то це було б цілком инше питання. Чи ту активність проявляє нездиференційована маса індивідів, чи спеціальні органи, в тім випадку справа другорядна. Тут важна загальна форма і ритм, згідно з яким відбуваються життєві процеси в громадянстві. Бачимо тут два головні випадки. Громадська група може себе зберегти або консервуючи цупко свої раз окреслені форми, протиставляючи руйнуючим їй силам ніби фізичний опір і зберігає в найрізномродніших обставинах, той самий внутрішній уклад. Вона може однак осягти те саме, змінюючи форми своєї організації, і пристосовуючись завдяки такій гнучкості до обставин. Ця подвійність поступовання відповідає, без сумніву, якомусь загальному законові, тому що аналогії до нього знаходимо навіть у фізичному світі. Приглянемось отже до тих двох способів суспільного самозбереження.

Спосіб чисто консервативний знаходить собі примінення найбільше в громадянствах, які складаються з відмінних елементів і які є під сталою загрозою ворожих сил. В цім випадку кожне потрясання, звідкіляб воно не прийшло, ховає в собі небезпеку, треба уникати навіть найбільш корисних

*) Подібним явищем є хоча б українська автокефальна церква на Україні, яку її противники там наївно обвинувачують в самозванстві.

змін, оскільки останні можуть викликати якебудь замішання. Так наприклад така складна держава як стара Австрія, з вічно несталою рівновагою, мусіла бути дуже консервативною, тому що кожна зміна могла там викликати шкоди, які годі було направити. Загалом такого способу мусять триматися великі політичні організації, де складники дуже відмінні; хіба що ця відмінність (гетерогенність) навпаки, завдяки гармонійному поділові праці поміж ними, сприяє внутрішній єдності.

Той самий консерватизм виступає тоді, коли якась громадська форма пережила себе, втратила сенс свого існування, а її складники є готові вступити до інших громадських сполучень. Форми групи стоять в тісному звязку з кількістю складників і структура, що відповідає громадській організації з певним обмеженим складом, тратить свою вартість, коли цей склад збільшується. Але ці внутрішні трансформації і ціла праця, потрібна для асиміляції нових членів, потребують великої витрати сил. Групи, що втратили ціле своє значіння, тих сил вже не посідають; всю решту своїх сил вони потребують на те, щоби охоронити свою форму від зовнішніх і внутрішніх небезпек. Ось чому нпр. німецькі корпорації в середніх віках заборонили самі собі приймати нових членів. То було зроблене не лише тому, щоби зафіксувати кількісні розміри групи, обмежуючи останню до існуючих вже членів і їх нащадків, а ще і тому, щоб уникнути тих структуральних змін, які є звязані з кількісним поширенням і які група, що втратила рацію існування, перенести не є в стані. Коли якабудь асоціація знайдеться в подібному стані, інстинкт самозбереження наказує їй зробитися вузько-консервативно*).

Ми приходимо тепер до розгляду випадків, коли навпаки якнайбільша гнучність громадських форм є передумовою їх тяглости. Це буває наприклад з меншими гуртками, які існують в лоні більшої громадської форми, існування яких є лише толероване, якщо навіть цей гурт, щоби зберегти себе, не мусить уживати незаконних засобів. Лише за поміччю надзвичайної еластичности подібні групи можуть, схороняючи свою внутрішню спаяність, знаходитися постійно в стані оборони, або навіть, при нагоді, переходити з оборони в наступ і навпаки. Вони мусять вміти втиснутися в кожную щілину, поширюватися й зменшуватися згідно з обставинами і як флісід прибирати всі можливі форми. Так наприклад різні підпольні товариства змовників або злочинців мусять вміти постійно ділитися і працювати окремими групами. В такий спосіб такі групи здібні утриматися і то з такою постійністю, як наприклад цигани, що казали про себе: „Нема сенсу нас вішати, тому що ми не умремо ніколи“. Теж саме

*) Такий є теперішній стан комуністичної партії в Росії, яка висунула гасло — затіснення організації.

кажуть відносно жидів. Рухливість соціальних форм не раз може бути умовою їх сталости.

Якщо тепер пошукаємо, в яким звязку стоять два згадані протилежні способи в загальними формами громадської організації, то побачимо цілий ряд противенств. Відомо, що існування групи є часто звязане з існуванням певної класи і то в такій мірі, що група не може втриматися, якщо не втримається ця класа, з усіма своїми специфічними властивостями; цю роль відіграє деколи найвища класа, деколи найбільш численна, деколи нарешті класа посередня. І ось в двох перших випадках потрібна не порушність громадських форм, в третьому випадку натомість, потрібна їх еластичність.

Аристократія є загалом консервативна. Вона не може тривати довго, якщо не окреслить різко — свій кількісний склад і спосіб організації. Кожна спроба заворушення мусіла б порушити ту виняткову і рідку пропорцію, яка згідно нашій гіпотезі існує поміж якостями індивідів і їх положенням в громадянстві. Але в дійсності головною причиною революції завше в усіх аристократіях буває те, що така абсолютна справедливість у розподілі влади ніколи не зустрічається. Коли якась меншість являється суверенною, то своє панування вона завдячує завжди цілком иншим засадам, аніж тій ідеальній пропорційності, яку ми припустили. В таких обставинах правляча класа має всі підстави уникати всяких новаторств, бо вони пробуджують справедливі, чи які справедливиими видаються, претенсії тих клас, якими правлять і які можуть потягти за собою не лише зміну осіб, але те, що нас у нашій досліді найбільше цікавить, зміну устрою. Вже сам факт, що не раз особисте панування бувало змінене за помічю маси, вказує на те, що в такийже спосіб може бути зліквідований самий принцип аристократії.

Таким чином найліпший спосіб для аристократичної конституції утриматись, полягає — в урухомленні себе, оскільки це лише можливе. Це відноситься не лише до політичних груп, але так само до релігійних асоціацій і до фамілійних і світських товариств, які приймають аристократичну форму. Всюди де встановлюється аристократичний лад, є необхідний суворий консерватизм і то не лише, щоби певні особи могли втриматись при владі, але для збереження самої аристократичної засади. На це вказує виразно історія реформістських рухів в аристократичних конституціях. Коли аристократичне суспільство намагається пристосуватись до нових соціальних сил і нового суспільного ідеалу, коли воно наприклад полегшує умови ви зиску нижчих клас, регламентуючи привілеї законом, то всі ці реформи, оскільки вони переводяться добровільно, мають своєю кінцевою ціллю навіть не ті зміни які вони за собою потягають, лише стабілізацію існуючих інституцій, які самі залишаються без

змін*). Зменшення аристократичних привілеїв є лише засобом до рятунку існуючого ладу в його цілості. Але коли вже справи зайшли так далеко, то звичайно такі уступки не вистарчають. Кожні реформи підкреслюють нові недомогання існуючого ладу, які вимагають реформ і нарешті рух, який мав утримати існуючий лад, веде, як по похилій площі, до руїни цілої системи. У цьому випадку єдиний шлях рятунку, оскільки все нові претенсії не можна змусити до мовчанки, це радикальна реакція і відкликання вже навіть переведених реформ. Загальне замішання, на яке наражається аристократія, погоджуючись на модифікації свого устрою, вказує, що скрайна непорушність є для неї найліпший хліб до оборони.

Наколи яскравою ціхою форми групи є не панування меншости, лише самоуправа більшости, то й тоді радикальна стабілізація запевняє групі певніше існування. Це виходить вже з того, що маси, які творять постійну громадську спільноту — мають виразно консервативну психіку. Тим вони відрізняються від тимчасових груп, які повстають з людських збіговись. Ці останні навпаки проявляють у своїх нахилах і рішеннях якнайбільшу рухливість: при найменшому впливі — вони переходять від одної крайности до другої.

Суспільнаж рівновага, яка полягає на масах, дуже тяжко може бути порушена. Звідси цей ратуючий маси інстинкт, який їх змушує, щоби охоронити суспільну єдність від впливу змінних обставин, до схоронення існуючих форм, замість того, щоби ці форми пристосовувати до кожної зміни середовища.

В політичних громадянствах згаданому висліді сприяє те, що громадянства, які мають підставою найчисленнішу клясу і де рівність індивідів найбільш досконала, звичайно мають хліборобський характер.

Цілком інакше, коли панує середня кляса і від неї залежить суспільна форма. Це впливає з особливої власливості цієї кляси; лише вона має межу, як вищу так і нищу, вона одержує весь час нові складники, як з нищої так і з вищої кляси і так само сама віддає одній і другій свої складники. Завдяки цьому для неї утворюється характеристичний стан постійного хитання, і для того, щоби утриматись, вона потребує великого уміня змінятись, улягати зовнішнім обставинам. Лише при цій умові вона може керувати загалом і передбачувати його неминучі рухи, схоронюючи непорушною, незалежно від змін, які вона мусить переходити, підставу власної форми і сили.

Такого роду суспільству є властива тяглість. Воно не посідає ані абсолютної рівности індивідів, не знає вона рівнож поділу суспільства на дві частини — вищу і нижчу. Се-

*) Це є випадок „українізаційної“ політики рос. більшовизму, яка мала зовсім иншу, а не ту декларативну ціль, в яку вірили наївні „малороси“.

редня кляса приносить з собою цілком новий суспільний складник. Це не є лише третя кляса, додана до двох інших, яка різниться від них так, як вони одна від другої лише степенем. Її відмінна риса, це те, що вона знаходиться в стані постійного обміну з двома іншими клясами і що ця постійна флюктуація зтирає клясові межі і заступає їх тяглими переходами.

Бо дійсно, тяглисть збірного життя полягає не в тому, що окремі шаблі суспільної драбини є наближені один до другого, лише в тому, що окремі особи можуть пересуватись з гори на долину по цій драбині.

Лише при цій умові не буде поміж клясами порожнечі. Потрібним є, аби індивідуальні існування могли послідовно переходити через найвищі і найнижчі положення — тоді лише долина і гора суспільної ієрархії є дійсно пов'язані поміж собою. Легко побачити, що подібне явище має місце і в середині самої середньої кляси; чи то йде про погляди, виховання, масток, функції, — умовини є сталі і тяглі лише тому, що та сама особа може їх легко змінити.

Це є причини того, що суспільству, в якому плянуючу роль відіграв середня кляса, властива є велика гнучкість; складаючись з таких змінливих складників, для нього є легше втриматись, примінюючись до змін середовища, аніж лишаючись непорушним. З другого боку можна довести, що група, в якій соціальні становища є численні і зближені до себе, мусять лишатись гнучкою і змінливою, якщо не хоче, щоби в її внутрі повстали поважні заломання. Там, де соціальні становища дуже різнородні, можливості для одиниці побачити себе на властивому місці є далеко більш обмежені, аніж в суспільстві з системою різко окреслених кляс і де, внаслідок того, кожний є замкнений в певну групу, в середині котрої він може свobodно рухатись. В останнім випадку, де суспільство є поділене на певну невелику кількість різко відділених соц. становищ, кожний з правила, заздалегідь виховується відповідно до того відтинку, в який він має пізніше вступити. Оскільки окремі суспільні кола є досить широкі і вимагають від своїх членів лиш досить загальних цінностей, то дідичність виховання, приклад, вистарчають, щоби бути вже з гори прийнятим до того чи іншого кола. В такий спосіб витворюється вже заздалегідь гармонія поміж прикметами особи і суспільними умовами. Там же, де завдяки існуванню середньої групи, існує ціла гамма різних соціальних становищ, ці самі сили не можуть вже з тою самою певністю наперед означити прикмети одиниці.

Гармонія, що в першій випадку вже заздалегідь витворювалась, мусять тепер бути знайдена а posteriori і при помочі досвіду, тому потрібне, щоби кожний індивід міг

полишити своє становище в суспільстві, якщо воно йому не відповідає і щоби перехід на нове місце, до якого він є здібний, був завжди можливий. В наслідок цього в данім випадку, для збереження групи є необхідним, щоби межі поміж окремими класами могли легко пересуватись, бути постійно направлявані, щоби соціальні становища не були зафіксовані. Лише в цей спосіб кожний може знайтися на тім становищі, яке відповідає його якостям. Тому громадянство, в якому панує середня класа, мусить послуговуватись для свого збереження, протилежними засобами аніж громадянство аристократичне.

VI

В попередньому ми студіювали змінливість суспільних груп, як їх засіб примінятися до вимог життя; вона полягає в пристосованні, щоби запобігти руїні. Але повстає питання, чи ця здібність переходити через відмінні, навіть протилежні, положення, допомогла збереженню групи лише як засіб реагувати на зміни середовища, чи є вона так само засадою внутрішнього устрою групи?

І дійсно, абстрагуючи від зовнішніх обставин, здоров'я суспільного тіла, взяте як звичайний розвиток його внутрішніх енергій, чи не вимагає воно безнастанних змін в поведінці, постійної змінливості форм? Вже індивіди не можуть зберегти себе не змінюючись; вони підтримують своє життя не через непорушну рівновагу між внутрішнім і зовнішнім, але здані на безнастанний рух, який змушує їх переходити від ділання до відчущання і навпаки, від одної їх форми до другої.

В рівній мірі не є виключене, що сили, від яких залежить внутрішній зв'язок у громадянстві, потребують змінатись, щоби зберегти своє ділання на свідомість. Ми часто можемо зауважити, коли суспільна єдність є занадто сильно зв'язана з певним громадським ладом; це настає тоді, коли лад тріває довго без змін. Досить в цьому разі, щоби якесь зовнішнє потрясіння захитало цей лад, щоби була загрожена і суспільна єдність. Наприклад, коли мораль є занадто тісно зв'язана з певною релігійною концепцією, вільнодумство, руйнуючи релігію, загрожує й моралі. Так само родинні зв'язки терплять, коли бідна родина раптово збогачується чи богата бідніє. Так само занепадає національна єдність, коли вільна держава тратить свою свободу (вистарчає пригадати Атенців в македонській добі); або коли, навпаки, деспотичний лад раптово уступає місце свободі, як це часто буває в наслідок революції. Видається отже, що певна змінливість не дає груп зсолідаризуватися відразу з деякими спеціальними формами. Часто зміни, через які переходить громадська група, її імунізують; багато частин її мо-

же відпасти, але головний життєвий нерв лишається здоровим.

Правда, нам видається, що лише мир і гармонія інтересів допомагає схороненню єдності групи; кожне протиставлення немовби ховає в собі небезпеку і що на поборошення його безплідно зуживаються сили, які моглиб бути зужиті на діло позитивної організації.

А між тим протилежна думка має в собі більше підстави. Громадянство зацікавлене в тому, щоб мир і війна чергувались в повнім ритмі. Це має слушність як у відношенні до зовнішніх війн, за якими наступає доба миру поміж державами, як рівнож до війн внутрішніх, партійних конфліктів, всякого роду опозицій, які повстають підчас стану внутрішньої гармонії і згоди; *) ціла різниця полягає лише в тому, що в першій випадку ми бачимо чергування явищ, в другій вони відбуваються одночасово.

Але ціль, до якої стремиться, є та сама, лише засоби, якими вона досягається, відмінні. Боротьба проти ворожої сили дає групі живе почуття єдності і потребу боронити її. Спільне протиставлення проти третього, ділає як об'єднуючий чинник і то далеко в більшій мірі, як спільний союз з третім; це є факт, який оправдується майже без винятку.

Немає групи родинної, релігійної, господарської, чи політичної, яка не потребувала такого цементу. Ясніша свідомість своєї єдності, яка повстає завдяки боротьбі, зміцнює цю єдність і навпаки. Можна сказати, що для нас, людей, яким є властиве розуміння різниць, почуття гармонії і єдності може зміцнитись лише через контраст з протилежним почуттям.

Але протиставлення, що ділять складники одної і тої самої групи, можуть мати такі самі наслідки; вони більше підкреслюють її єдність, тому що, розтягаючи суспільні зв'язки, вони їх роблять більш помітними. Щоправда, таким способом можна цілковито пірвати ці зв'язки, але оскільки ця остаточна межа не переступлена, усі конфлікти, які виростають на тлі громадської солідарності, зміцнюють цю солідарність, незалежно від того, чи діючі особи є свідомі того чи ні. Так, боротьба, яку ведуть між собою різні частини громадянства, має часто, як наслідки, законодавчі міри, які мають покласти кінець цій боротьбі, і які, хоч і повстали з егоїзму і війни, дають спільноті більш живу свідомість її єдності і солідарності.

Вкінці бажання запобігти протиставленням і зм'якшити їх наслідки, веде до союзів, до господарських і інших конвенцій,

*) Пригадка для наших противників в таборі півінтелігенції, які воюють з „голою негатиєю“ в партійнім житті.

які, хоч і зроджені з антагонізмів, сприяють в позитивний спосіб звязкові цілості.

Цю подвійну функцію опозиції, в залежності від того, чи вона скерована нзовні чи внутрі, знаходимо в найбільш інтимних відносинах одиниць і вона має в собі всі ціхи соціольогічного феномену; бо і окремі особи мусять протиставитись одна другій, щоби лишитись зеднаними. З боротьби родиться єдність.

В такий спосіб ми вертаємо до вихідної точки цих розважань. Факт, що опозиція може сприяти збереженню групи, є найбільш яскравий приклад тої корисности, яку уявляє собою для того збереження загалом — суспільна змінливість.

Є в людській природі, що контрасти взаємно себе обуславлюють. Якщо змінливість є так потрібна для збереження групи, то не лише тому, що в нижчій закінченій фазі, єдність протиставляється тим переходячим змінам, але тому, що в цілому ряді тих трансформацій, які ніколи не є ті самі в усіх випадках, вона сама повторюється без змін.

Завдяки цьому додатні сторони змінливости, які були вичислені вище, можуть бути збережені, без того, щоби ці зміни загрожували самій засаді єдности.

Хоч акції, протиакції, єдність і опозиція людей, завжди з'являються з певним конкретним змістом, як і їх форма, — всеж таки, лиш ізолюючи цю форму (в дорозі абстракції) від її кожночасного змісту, можна покласти підвалини науці про суспільність, соціольогії.

Це й старалися ми довести на темі, вибраній для цієї студії.

Р. Завадович

Народження візій

Народження золотосяйних візій
Покажу вам у пеленах сонету —
Колиска їх зі шовку і заліза
Обеднаних думок химерним сплетом.

У сфері творчих зеднань і колізій
Їх ембріон жадав свого лету,
Щоб космос духа думкою прорізав
І в темінь серця сплив вогнем планети.

Дистих матерії і духових субстанцій,
Дует пера і творчого горіння
Голублять такт у молодому танці.

Уся могутність щастя і терпіння
У чаші уст як солод і полин:
Напій безсмертний животворних вин.

Українська людність в Польщі в світлі перепису

з дня 9. XII. 1931 р.

Вступ. Загальний перепис людности в Польщі з дня 9. XII. 1931 р. pozwalaє нам здати собі справу з цілого ряду демографічних явищ, які зайшли в останніх десятиліттях на наших землях, що належать до Польщі, як число людности і її розміщення, проблема урбанізації, та, що важніше, можемо виробити собі картину еволюції людности, порівняти її розвиток перед війною з повоєнним, прослідити темпо урбанізації, вкінці порівняти розвиток людности на тих землях з розвитком інших країн, в першій мірі інших українських земель.

Головний Статистичний Уряд в Варшаві опублікував досі такі висліди перепису: число мешканців після повітів і міст, а навість громад та поділ людности поодиноких повітів на польську і непольську. Не маємо наміру займатися в цій розвідці національною структурою наших земель, хочемо лише пізнати число людности, її рух і урбанізацію. Писати про нац. структуру наших етнографічно земель трудно: раз що не маємо ще повної картини їх національних відносин з причини виріжнення лише польської і непольської людности, по друге тому, що навіть ці висліди, які опубліковано, змушують нас дивитися на національну статистику тих земель після останнього перепису ще з більшою обережністю й критицизмом, як ми дивилися на висліди перепису з 1921 р. Коли однак іде про числа цілої людности, є вони цілком певні, не мають цих браків, які мали числа з 1921 р.: в неповний рік по закінченні війни людність улягала ще сильній флюктуації.

Поодинокі демографічні проблеми мусимо окремо розглянути для Галичини, окремо для півн.-західних земель, не лише ізза зовсім іншого процесу руху людности в цих двох областях, але й ізза різниці матеріялів: на території Галичини переведжено перед війною перепис людности (як в цілій Австро-Угорщині) — часто, бо в роках 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 і 1910, на півн.-зах. землях, (як в цілій Росії) — лише в р. 1897 і тому не можемо точніше порівнювати руху людности, чи урбанізації перед і по війні і ряд питань, на які можемо відповісти, є далеко скромніший.

I. Величина території і число людности. Величину національно-української території в Польщі і її

¹⁾ V. B. Wiadomości Statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego Rok X. Warszawa 1932.

людність подається у нас ріжно, часто доволі фантастично, хоча обі величини легко обчислити. Українська національно територія Галичини є точно означена М. Кордубою²⁾ і цю величину й ми приймаємо. В склад півн.-західних земель входить ціле волинське воєвідство, переважна частина поліського, частина любельського і частина повіту Більськ, який належить до білостоцького воєвідства. За границю між українською і білоруською територією на Поліссі уважаємо межу української і білоруської мови, визначену точно лінгвістами і етнографами³⁾, з волинського воєв. уважаємо за національно-українські ці частини Холмщини і Підляша, де перед війною, та вже по царським указі толеранційним і переході осіб з православ'я на римо-католицизм, мали більшість православні себто українці; число православних подає проф. Францев⁴⁾. В цих границях представляється територія і людність українських національно земель в Польщі такі:

	територія в км. кв.	людність в 1000	людність міська в %	густота людности
I. Галичина	54.580	5.760	22 $\frac{1}{2}$	100
а) воєв. львівське	20.060	2.317	30	116
б) „ тернопільське	16.330	1.603	16	98
в) „ станиславівськ.	16.910	1.476	20	87
г) „ краків. (Лемків.)	1.280	64	11	50
II. Північно-західні землі	80.070	3 890	13	49
а) Волинь	35.730	2 085	12	58
б) Полісся	31 200	1.007	14	32
в) воєв. люблінське	9.620	680	13	71
г) повіт Бізьск	3.520	118	18	33
Усі нац.-українські землі в Польщі	134.650	9.350	18 $\frac{1}{2}$	70

Ця територія відповідає так під оглядом величини, як і числа мешканців середнім країнам Європи. Творить вона 35% простору Польщі, а мешкає на ній 29% всего її населення. В порівнанні з цілою етнографічно українською територією в Європі, творять згадані землі 18% під оглядом простору, 19% під оглядом числа людности; в порівнанні з етнографічно-українською територією в її максимальних границях, себто разом зі східною частиною північного Підкавказзя і давними 4-ма північними повітами б. чернігівської Губернії оба числа обнижуються до 15% і 17%.

II. Лю д н і с т ь Г а л и ч и н и. Розвиток людности Галичини представлявся в останніх трох десятиліттях⁵⁾ так:

1900—1910	+1.03%,	1921—1931	+1.38%,
1910—1921	+0.85%,	1910—1931	+0.02%,

²⁾ Мирон Кордуба: Територія і населення України. Відень 1918.

³⁾ Іван Зілинський: Карта українських говірів. Варшава 1933.

⁴⁾ В. А. Францев: Карты русского и православного населения Холмской Руси. Варшава 1909.

⁵⁾ Числа відносяться до Східної Галичини в межах апеляційного суду, себто також з польською частиною повітів: Ярослав, Перемишль, Сянік, та без Лемківщини і кількох сіл пов. Березів.

В розвитку людности Галичини в ХХ. ст. можна легко вирізнити три фази: передвоєнну зі середнім приростом людности, воєнну зі сильним убутком і повоєнну, знову з середнім приростом. Правдоподібно число людности в 1921 р. було дещо більше, чим виказане переписом і правдоподібно воєнні страти були менші, як зазначені в таблиці, а повоєнний приріст дещо менший, однак три різні фази розвитку людности з певністю виступають. Розглянемо рух людности в цих трьох фазах окремо.

а) Рух людности в передвоєнній добі. Пересічний річний приріст людности Галичини перед війною був середній і виказував, як видно з нище поміщеної таблиці, тенденцію сталого зменшування:

час	природний приріст	дійсний приріст	білянс мандрівок
1880—1890	1'09	1'14	+4'5
1890—1900	1'51	1'11	—26'5%
1900—1910	1'56	1'03	—33'8%

Однак цей дійсний приріст був лише частиною природного, бо Галичина була країною чимраз більшої еміграції. І хоч природний приріст улягав стало збільшенню, завдяки зменшенню смертності, то рівночасно збільшується темпо еміграції, яка 1880—1890 рр. була ще менша чим імміграція, в слідуєчому негативний білянс мандрівок обхопив вже $\frac{1}{4}$, а в останньому $\frac{1}{3}$ природного приросту. Галичина, а також Буковина і Закарпаття були задля свого аграрного перенаселення тими частинами нашої етнографічної території, які достарчали найбільшого контінгенту емігрантів; Галичина стратила наслідком мандрівок в 1890—1900 рр. 389.000 населення. Та рівночасно Галичина була і країною імміграції, а саме до міст, до нафтового басену, а подекуди навіть на села іммігрували поляки з заходу. Подібне явище находимо і на Великій Україні, з якої вправді рік річно їхали сотки тисяч Українців до Азії, та рівночасно була і є Україна тереном імміграції для Росіян, які поселялися по містах і в донецькому промисловому районі. Якаж була причина цього аномального явища, що Українці емігрували зі своєї території, а інші іммігрували, що збільшувало відсоток національних меншин? Українське населення не любило міст, воліло їхати аж за море шукати для себе місця там серед подібних умовин, чим шукати на Україні, але в містах. Через це не наступила українізація міст і урбанізація українців, через те міста — осередки матеріальних і духових цінностей залишилися не нашими. В Галичині природний приріст українців і поляків за час 1900—1910 був майже той сам, а дійсний приріст поляків (себто римо-кат.) виносив 19'4, українців (гр.-кат.) лише 8'9%; українці наслідком мандрівок тратили 45% природного приросту, поляки емігрували слабо, рівночасно

іммігрували і білянс їх мандрівок був позитивний, бо дійсний приріст перевищав о 12% природний. Сильна еміграція українців перед війною була дуже великим лихом для нашого стану посідання.

Представлений тут приріст людности не був усягда однаковий. Інший був приріст села, інший міста, інший ріжних частин краю. Найсильніший був приріст в цих повітах, які мали найсильніші атракційні точки в горах, в яких був найсильніший природний приріст. Коли в часі 1900—1910 приросла ціла людність Галичини о 10·8%, приріст Львова виносив 28·9%, повіту Львів — 26·2%, Дрогобича — 28·1%. Найнижчий приріст виступав в тих смугах, де була найсильніша еміграція. Жадного приросту не було на Лемківщині, яка цілий свій сильний природний приріст слала до Америки; слабкий (2·7%) виказують повіти, які сусідують з західною Галичиною, Покуття і східне Поділля, серед якого борщівський повіт не виказав жадного приросту людности, а заліщицький навіть 0·9% убутку; усі ці околиці є аграрно перенаселені, які не мають жадних умовин для розвитку промислу чи торгівлі. На 51 східно галицьких повітів лише 7 повітів і місто Львів мали в 1880—1910 рр. дійсний приріст сильніший від природного, себто виказували перевагу імміграції над еміграцією (Львів, Станиславів, Перемишль, Дрогобич, Турка, Коломия, Стрий) і це все повіти зі значнішими міськими осередками. В часі 1900—1910 найшлися вже лише 3 повіти без дефіцитового білянсу мандрівок (Львів, Дрогобич, Турка).

Вже з наведених прикладів видно, що процес урбанізації, так характеристичний для нашої доби, обхопив і Галичину, хоч слабше як країни середньої і західної Європи, бо не було в Галичині головної підстави для урбанізації — промислу. Однак хоч приріст міст був сильніший, як сіл, також села виказують доволі сильний приріст, якого не стрічаємо ні в середній, ні в західній Європі, де ціла надвишка сільської людности йде до міста. Приріст людности міст (у відсотках) за передвоєнне 30-ліття бачимо зі слідууючої табелі, в якій поділено міста на класи за кількістю людности (в тисячах)

роки:	100	приріст в %		нижче 5 усі міста				села цілий край
		20-100	5-20					
1880—1890	16·6	23·1	11·8	6·6	13·6	11·7	12·0	
1890—1900	25·0	23·8	7·7	7·6	14·0	11·2	11·7	
1900—1910	28·9	22·4	13·9	3·2	16·9	8·5	10·8	
1880—1910	87·8	88·4	35·3	18·4	51·4	35·9	38·6	

Урбанізація поступала за передвоєнне десятиліття невпинно. Приріст села є за кожне десятиліття менший, приріст міст більший. Темпо урбанізації росте: в 1880—1890 був ріст міст лише о 16% більший, як ріст сіл; в наступному десятиліті вже о 25%, в останньому навіть о 99%. Памя-

таймо однак, що навіть в останньому десятилітті був приріст села дуже високий в порівнанні з країнами західної і середньої Європи. Приріст міст неоднаковий. Чим більше місто, тим швидше росте. Сильний приріст виказують лише міста, які мають більше як 20.000 мешканців. Міста з 5 20.000 мешканців мають такий приріст, як села, а дрібні місточка менші від 5.000 приросту майже не мають, пропорціонально тратять людність; дрібні ці оселі лишилися за розвитком промислу, а не стали важнішими осередками торгівлі, їхнє християнське, переважно хліборобське населення лишалося на місці, жидівське покидало місточка і переносилося до міст середніх і великих.

Не можемо входити в подробиці росту поодиноких міст, підчеркнемо лише, що найбільший приріст мали міста на залізничному шляху Перемишль—Львів—Чернівці, з інших Дрогобич і Стрий в зв'язку з розвитком нафтового промислу. З більших міст зріс за 30-ліття Львів о 88%, Перемишль о 145%, Коломия о 85%, Дрогобич о 90%, Тернопіль о 31%, Станиславів о 79%, Стрий о 145%, Ярослав о 93%, Самбір о 49%, Броди зменшилися о 20%. З менших міст сильно ріс Сянік (109%), Турка (80%), Сколе (86%), Тустановиці (112%). Мертвим містом від десятків літ були Броди, колись одно з найбільших міст і осередок торгівлі з Україною. Загалом на 100 осіб Галичини мешкало в містах в р. 1910—194, в р. 1880 лише 18'8 м.

В порівнанні з іншими етнографічно нашими землями Галичина мала найменший приріст. За 14 літ 1900—1914 зроста людність Галичини о 14%, Закарпаття о 20%, півн.-західних земель о 26%, Наддніпрянщини (в границях теперішньої У.С.Р.Р.) також о 26%, а лише одної Буковини о 12%. З причини аграрного перенаселення і зв'язаної з ним еміграції Галичина мала відносно слабкий приріст і тому уділ її в людності цілої України зменшився за час 1900—1914.

б) Доба війни. Світова війна завдала тяжкі втрати Галичині, цивільна людність гинула наслідком епідемій, евакуацій, тощо. На підставі польського перепису мала людність Східної Галичини зменшитися за час 1910—1921 о 89%, Західної о 4%. Коли візьмемо під увагу, що до 1914 р. приріст людності був нормальний, втрати ці збільшуються для нашої території до 12%. Це правдоподібно за великий відсоток з причини неточности перепису з 1921 р., але не багато відбігає від дійсности. Усі повіти — видно з порівняння перепису 1921 р. з переписом 1910 р. втратили людність крім міста Львова, який мимо війни зріс о 6%. Найменші втрати понесли гірські околиці та західні окраїни, де боєва лінія переходила лише через короткий час, найбільші терени... боєвого фронту з часу всесвітньої війни 1915—1917.

в) Повоєнна доба. По війні умовини руху людності улягли зміні в порівнанні з передвоєнним часом. Пере-

сичний річний природний приріст Галичини за десятиліття 1921—1931 виносить 1'40, перед війною виносив він 1'56. Цей приріст виказує тенденцію до обнизки і так для р. 1931 кофіцент приросту виносить лише 11'6. В порівнанні з передвоєнним десятиліттям смертельність улягла зменшенню, але ще більшому плодючність населення. За 1921—1931 виносила річна плодючість 3'39‰, смертність 1'99‰, на рік 1931 ці числа є 2'96‰ і 1'80‰. Можливо, що числа для десятиліття є дещо за високі задля правдоподібно замалого числа людности з 1921 р. Числа на р. 1931 і 1932 є певні. Природний приріст Галичини є вже не високий, але середний. Як перед війною має Галичина найменший природний приріст з усіх етнографічно українських земель⁷⁾. Має вона також менший приріст, як пересічний всеї Польщі і то не так задля малого числа уродин, як великої смертельности. В останніх роках в ряді повітів — спеціально в Тернопільщині — видно сильне обниження уродин. Як перед війною так і тепер найбільший природний приріст виказують гори, найменший Поділля, спеціально його східна частина, де в ряді повітів чимраз більше закорінюєся система двох дітей.

Дійсний приріст є менший як природний. В світлі урядової статистики виносив він річно пересічно за 1921—1931, 1'31‰ себто був лише о 7‰ менший як природний. І хоч ці числа не зовсім певні, ясною стає нам инша картина руху людности як перед війною. Хоч природний приріст є менший як давніше, однак дійсний є більший задля сильного припинення еміграції. Білянс мандрівок, який давав аж 33‰ страт, тепер дав їх лише 7‰. Коли перед війною лише чотири повіти мали позитивний білянс мандрівок, тепер є їх аж 12, хоч якраз ці числа урядової статистики мають в собі деякі непевности. Розуміємо справді, що білянс мандрівок був позитивний для Львова і для дрогибицького повіту, та не розуміємо чому для Надвірної (48‰) або Долини (31‰) або Богородчан (17‰), які не були хіба атракцією для імміграції, радше це хіба статистики.

Не маємо наміру ставляти тут складного й важного питання, яким шляхом ішла еволюція національного стану посідання за повосне десятиліття (розроблення цієї kwestії лишаємо для окремої статті). Зазначимо лише: з поодиноких складників руху людности, природний приріст греко-католиків згідно з урядовою статистикою переважно менший як римо-католиків в Галичині, а стало менший як римо-като-

⁷⁾ Пересічний річний природний приріст Польщі в часі 1921-1931 — 1'62 (уродини 3'39 смерти 1'62), за рік 1931 — 1'48 уродини 3'03, смерти 1'55). Природний приріст України за рік 1927 виносить 2'25 (уродини 4'05, смерти 1'78).

ликів в цілій Польщі⁸⁾ з причини значної смертності нашого населення. Українці виказують більшу плідність, але ще більшу смертність. Однак різниці ці невеликі. За це еміграція як і перед війною охопила нашу людність сильніше як польську, яка крім цього дорогою колонізації тут і там поселялася в Галичині. Завдяки припиненню комунікації наші страти через мандрівку перестали мати місце. До поборення ще друге лихо — велика смертність.

г) Стан людности в 1931 р. в порівнанні з 1910 р. Спеціальний інтерес має порівняння теперішнього стану людности в Галичині з передвоєнним з 1910 р., далеко більший, як порівняння з 1921 р. і задля браку повної точности в переписі з 1921 р. і тому, що в моменті цього перепису не була ще покінчена флюктуація людности спричинена війною.

В р. 1931 було людности Галичини⁹⁾ о 4·7% більше, як в р. 1910, себто стан з р. 1931 відповідає правдоподібному числу людности з початку війни, а воєнні страти повоненний розвиток загоїв. Загальна картина розміщення людности тепер є подібна, як перед війною, та наступили деякі пересування. Є ряд повітів, яких людність сильно приросла, є цілі смуги краю, які не осягнули передвоєнного стану населення. Суцільною смугою з сильним приростом 5—10% є гори, повіт Лісько має навіть приріст 12%, а Надвірна 16%. Цей сильний приріст завдячують гори сильному природному приростові, який тепер мусить залишитися переважно в краю з причини обмеження еміграції. Крім гір виказує сильний приріст людности львівський повіт, який разом з Львовом зріс о 29% — це найвищий приріст в Галичині — і дрогобицький повіт з його нафтовим басеном (+12%). З інших повітів сильніший приріст виказують повіти Бібрка (+9%), Калуш (+8%), Перемишляни (+8%). Смугою, яка має ще тепер менше людности, як перед війною є східне Поділля, близько кордону. І так повіт Копичинці має на 14% менше, як в 1910 р., сусідний повіт Збараж стратив 7% людности, Теревовля 7%, Чортків 5%, Снятин 5%, Скалат 2½%, Заліщики 1½%. Є це суцільна полоса, яка вже перед війною мала низький природний і дійсний приріст людности, де виступає сильна еміграція і яка понесла сильні страти в часі так всесвітньої, як і інших війн, вкінці пограничне положення не сприяє розвиткові торгівлі і урбанізації.

⁸⁾ Число уродин у гр-кат. за рік 1931 = 33·9‰, смертей 20·9‰, природний приріст = 13·06, числа для римо-кат.: 31·3‰, 15·8, і 15·5‰, для православних: 34·1‰, 15·2‰, і 18·9‰.

⁹⁾ Перепис з 1931 р. подає для поодиноких повітів і міст лише число самої цивільної людности без військових; перепис з р. 1910 — і людність цивільну і військову. Для точности в нашому порівнанні узяли лише цивільне населення.

Як представляється теперішній стан урбанізації в Галичині? Тут живе тепер 1.211.000 міської людности, що творить $22\frac{1}{2}\%$ населення. Галичина має одно велике місто, Львів з 316.000 мешканців, 9 міст середних з 20—100.000 мешканців¹⁰⁾, 16 малих міст з 10—20.000., 32 місточка з 5—10.000 мешк. і 44 місточка, яких людність є нижча від 5.000. Приріст міст різної величини і сіл видно з слідувочної таблиці:

величина міст

—100.000	20—50.000	10—20.000	5—10.000	5.000	міста	села	разом
приріст в %							
4·3	6·6	4·9	7·3	—6·8	11·7	2·9	9·5

Картина урбанізації подібна, як перед війною, але різкіша. Приріст міст є сильніший, як сіл, однак лише Львів виказує сильний приріст. Характеристичним явищем є упадок дрібних місточок, які перед війною тратили справді свій природних приріст, але виказували ще дрібний дійсний приріст, а тепер виказують сильний упадок, зазначений також в безглядних числах. Інший приріст, як перед війною, виказують міста середньої величини. Тоді мали вони такий приріст, як Львів, тепер много слабший, лише один великий Борислав має доволі сильний ріст населення, сильніший від Львова, бо 72% ; коли його вилучимо з 9 середних міст, виказують вони ледви $0\cdot7\%$ приросту, себто зглядний убуток. Міста середньої величини розложені переважно на Підкарпатті на перехрещенні двох важних комунікаційних шляхів півздовжнього підгірського і поперечних карпатських. Ці другі звязували перед війною Галичину з рештою держави, в склад якої вона входила, а рух на них був жвавий, тепер він ослаб з причини нових політичних кордонів. Відбулося це на розвиту міст; лише положені на заході Перемишль¹¹⁾ і Самбір приросли перший о 10% , другий о 9% , Дрогобич стратив 6% людности, Стрий зискав 3% , Станиславів 2% , а Коломия замкнена границею з двох сторін впала о цілих 19% . Характеристичний є упадок Дрогобича, який сильно ріс перед війною, його ролю перебрав тепер „Великий Борислав“ утворений з Борислава, Тустановиць і частини околичних громад. З інших середних міст приріс Тернопіль о 7% а Ярослав о 16% .

Менші міста виказують ріжний темп росту. Сильно росте Сянік (43%), чим раз більше значіння має Чортків, який з прилученням сусідних громад зріс з 5.200 на 18.300

¹⁰⁾ Середні міста Галичини мали в 1931 р. мешканців в тисячах: Станиславів 60, Перемишль 51, Борислав 42, Тернопіль 36, Коломия 33, Дрогобич 33, Стрий 31, Ярослав 22, Самбір 22.

¹¹⁾ Числа передвоєнні міст без війська; якщо би ми узгляднили військову залого показалосяб, що Перемишль і Ярослав мають менше мешканців, як перед війною.

мешканців, Ходорів зріс о 73%, Борщів о 21%. Найбільше число міст має ріст подібний до пересічного, та є міста, які тратять людність. Мертвим містом є Броди, які мають о 29% менше людности, як в 1910 р., а о 37% менше, як в р. 1880; упало воно і передвійною, а пересунення границі унеможливило торгівлю з закордоном. Менші страти поніс Снятин (11%) також з причини прикордонного положення, знищений війною Бучач (28%), Збараж (23%), Кути (19%), Белз (18%), майже всі місточка нище 5.000 мешканців; найсильніші страти поніс Гусятин (55%) задля положення над границею з С.С.Р.Р. з перенесенням осередка повіту до Копичинець, Підволочиска, які з цієї самої причини стратили 30% і Заліщики відтяти румунським кордоном (24%).

З усіх міст Галичини виразний ріст має лише Львів і Борислав, усі інші міста разом узяті приросли лише о 1'2%, себто слабше, як села. Причиною цього слабого росту міст є брак або невикористання джерел енергії, а в звязку з цим брак індустріалізації, замкнення краю новими кордонами на півдні і півд.-сході, припинення торгівлі з Надніпрящиною. Сильніший ріст міст відбувається в границях Польщі лише на території етнографічної Польщі, яка має вигідне комунікаційне положення і джерела енергії (вугілля).

III. Північно-західні землі. Про рух людности на північно-західних землях перед війною не маємо так точних відомостей, як для Галичини. Природний приріст був на них більший, як в Галичині, еміграція була слаба і тому темпо приросту майже в двоє більше. (в Галичині прироста людність за час 1900—1914 о 14%, на півн.-західних землях о 26%).

Війна змінила тут стан людности сильніше, як в Галичині, не так задля безпосередних воєнних ділань, як задля примусової евакуації частини людности російською владою. Коли населення Галичини зменшилося за час 1914—1920 о 13%, страта півн.-західних земель виносила аж 47%, себто половину людности. Евакуація змінила часово національне обличчя Холмщини і Підляшшя, з яких українську людність переважно виселено до Росії. З закінченням війни зачали виселенці вертати до своїх осель і через ряд літ тривав урегульований мировим трактатом Польщі з Росією поворот рапатріантів. Вже по даті перепису, себто по 1921 р. зареєстровано поворот 540.000 виселенців, майже виключно білорусинів і українців. Через рапатріацію збільшилося населення Волині о 3'3%, Холмщини о 5%, а Полісся о 12% (деяких повітів сильніше прим. берестейського аж о 25%). Однак до сьогодні не відзискали ще північно-західні землі вповні страт, спричинених виселенням: коли в Галичині в р. 1931 вже о 1% більше людей, як в моменті вибуху війни, тут ще о 10% менше, мимо повороту виселенців і сильного природного приросту.

За час 1921—1931 р., росте людність північно-західних земель дуже хутко, сильний тут природний приріст, дуже слаба еміграція, сильна рапатріяція. Найбільші тут плодючість і природний приріст з усіх етнографічно українських земель, а також найбільший в Польщі, як видно з сліду-ючих чисел, які подають середний річний приріст за 1921—1931 рр.:

	уродини	смерти	природ. пр.	дійсний пр	білянс мандр.
Волянн	3:80	1:63	2:17	2:73	+29%
Полісся	4:29	1:82	2:47	4:09	+66%
Холмщина	3:40	1:48	1:92	2:89	+41%
Півн.-зах. землі	3:85	1:68	2:17	3:07	+41%

Сильну плодючість пояснюємо поворотом виселенців, які на-ходилися в силі віку, а малу смертність значним відсотком виселенців серед яких сильна смертність виступала вже в часі мандрівки, коли померли слабші одиниці, а залишилися сильніші. Тому то природний а також дійсний приріст є назагал пропорціональний до величини рапатріяції.

Завдяки цим процесам є приріст північно-західних земель дуже сильний, найсильніший на Поліссі, де і уділ рапатріяції найсильніший. Білянс мандрівок усюди позитивний, знова найсильніший для Полісся. Процес урбанізації поступив дуже слабо; міського елементу тут менше, як в інших частинах українських земель. Брак джерел енергії, далека віддаль від важних шляхів, примітивізм господарського жит-тя не були сприятливими чинниками для розвитку міст. Лише 14% людности живе на Холмщині і Підляшшу в містах, 12% на Волині, а на Поліссі 14%. Нема тут ні одного біль-шого міста від 50.000, сім має людности вище 20.000¹²⁾, дев'ять міст має 10—20.000 мешканців, дев'ять від 5—10.000 а п'ятнацять понижче 5.000. Процес урбанізації за останнє десятиліття не поступив зовсім вперед: приріст міст такий самий, як сіл. Міста приростають хаотично: міста з 20—50.000 мешканців приросли за 10 літ о 42%; з 10—20.000 мешк. — о 24%; з 5—10.000 мешк. — о 36%, а менші — о 21%. Брак сильнішого приросту міст виступає по причині рапатріяції, яка збільшила головню людність сіл. Ніщо дивного, що на Волині, де рапатріяція була слаба, приріст міст біль-ший як сіл (міста приросли о 36%, села о 32%), на По-ліссі відворотно (приріст міст 35%, сіл 54%). З міст Волині найбільший приріст має Володимир, який приріс о 102·5%, і Луцьк (53%) і на Поліссі найбільший приріст має Берестя (64%). Подібно, як в Галичині так і тут прикордонні міста не виказують росту, одинокими містами, які не мають при-росту є Остріг (+2·6%) і Корець (—20%), оба положені над самим кордоном.

IV, Висновки. Укр.етнографічні землі в Польщі скла-даються з двох областей о відміннім розвитку людности: Га-

¹²⁾ Число мешканців в тисячах: Берестя 48, Рівне 41, Луцьк 33, Пинськ 32, Холм 29, Ковель 28, Володимир 25.

личини і півн.-західних земель. Галичина є країною середнього приросту, найменшого на всій етнографічно-укр. території меншого, як в Польщі, не так задля слабкої плодючості, як сильної смертності. По війні, яка принесла 12% страт в людності природний приріст є ще нижчий, як перед війною, але ослабла також еміграція і завдяки цьому дійсний приріст вищий, як перед війною. Північно-західні землі є країною сильного природного і дійсного приросту, слабкої еміграції. Війна спричинила катастрофальний убуток людності, але поворот виселенців і сильний природний приріст дуже скоро гоїть ці втрати. В повоєнному десятилітті був приріст півн.-західних земель $2\frac{1}{2}$ разів більший, як Галичини.

Поступ урбанізації дуже слабкий, слабший по війні. Найбільше ростуть більші і промислові міста. Зміна кордонів задержала розвиток міст, головню в Галичині. Урбанізація Галичини є дещо більша, півн.-зах. земель слабша, як на інших етнографічно-українських землях.

В останнім десятилітті Галичина виказує слабший приріст, півн.-зах. землі сильніший, чим інші етнограф. українські землі, а також ціла Польща. За час 1921—1931 приросла людність цілої Польщі о 18'9%, зах.-українських земель о 22'2%, цебто роля українських земель в Польщі збільшилася. Відбулося це лише завдяки ростові півн.-зах. земель. Рівночасно наступило пересунення точки на Волинь. Людність Галичини творила в 1921 р. 64% всієї людності українських земель в Польщі, в 1931 р. лише 60%. На 100 українців в Польщі мешкало в 1921 р. 60 в Галичині, а 40 на півн.-зах. землях, в 1931 р. лише 56. Роля півн.-зах. земель збільшується а в звязку з тим повинна кріпшати національна праця на цих землях.

Н.

Без присвяти

Les êtres, ceux que je ne desire ou
n'admire pas m'ennuient.

Henry de Montherlant.
(„Mors et vita“)

Блиском очей свавільним і дитинним;
Тим, що самотна ти — навіть в юрбі;
Що на устах твоїх, позірно штивних,
Іскриться сміх (а часом глум терпкий) —
Всім близька ти мені.

Що осуду Катонів чеснотливих,
Жадніх сензацій — не злякалась ти;
Що в першуж нашу ніч на самоті,
Ти келих без вагань пережила
З солодкою отрутою на дні;

Що ти знайшла в душі щось так безмежно сильне,
Сильніше за добро і зло, чесноту й гріх,
— Було в тім все таке відмінне,
Був гест. Був виклик! Ну й хвиловий лік
На мою втому й сплін...

Інакша ти — серед нудних облич...
Я думаю нераз (в безсонну ніч),
Що біля тебе й автор „Mors et vita“
Свою нудьгу потрафивби забити.

А. Ленчик

Франко проти Драгоманова

Наш журнал так само, як ЛНВ. від 1922 р. завжди критично ставився до Івана Франка, признаючи рівночасно його величезний інтелект. Не приймали ми в нім: його раціоналізму („розум без віри основ“), не приймали його гуманітаризму ні матеріалізму, чуже нам було подекуди негативне відношення Франка до Шевченка (до того, що було суттю Кобзаря); чужа підстава (не завжди усвідомлена) його життєвої мудрости: бажання увільнитися від того, що він називав „життя дикий вир“.

Але Франко був — повторяємо — за великий інтелект і за великий поет, щоби не відчуті темних боків свого світогляду. Ось для чого знаходимо у нього гіркий, позичений у „Вертера“ висказ — „Будь мужчиною і — не йди за мною“!.. Ось чому він мусів нарешті збунтуватися й проти свого „злого духа“ — М. Драгоманова.

Зробив він це останнє м. и. в блискучій статті — „Суспільно-політичні погляди Драгоманова“ (ЛНВ, 1906, т. 35), — яку реферуємо тут з огляду на її цікавість і актуальність, як і на те, що її св. домо промовчують сучасні епігони драгоманівщини, спускаючись навіть до закиду, що їх власний апостол, Ів. Франко — коли писав оту критику на Драгоманова, був просто... несповна розуму.

Зачинає свою критику Франко її усправедливленням: „аби це ім'я (Драгоманова — А. Л.) перестало бути з одного боку синонімом усякої політичної та соціальної деструкції, а з другого боку якоюсь нетикальною догмою, виразом найвищої мудрости, що не зносить критик, випередила свій вік і без ніяких поправок може служити путівною зіркою для необмеженого числа далеких поколінь“.

Ідеологія Драгоманова виросла, пише Франко, на духовім підложжю російського лібералізму. Очевидно, й впливів національного руху тих часів, але ці впливи не були такі сильні як перші. Напр. Шевченка визнавав Драгоманів майже виключно як борця проти кріпацтва. Але „його

ширше національне значіння лишилося... в значній частині закриті й для Драгоманова“.

З тої мішанини національного народництва українського тих часів з російським лібералізмом і повстала наука Драгоманова, „отся мішанина двох ідейних кругів, не злучених в одну вищу, органічну цілість, — круга поступових європейських ідей (приспособаних до узасаднення українського національного руху — А. Л.) і круга спеціально російського хлопофільства“.

Згідно з отим примітивним „хлопофільством“, для Драгоманова „суспільність, це властиво тільки продуктивна, робуча, в нашім краю хлопська маса“. Є й інші верстви і то надзвичайно корисні для розвитку суспільности, але для Драгоманова то лише — „білороби“ (означення згідливе), які у нього, як і в більшості російських соціологів тої доби, — „ідентифікуються з експлоататорами і паяками народа... Оте мужикофільство було також основою соціалізму Драгоманова“... Спримітивзоване й спростачене — оте „мужикофільство“, що закидав Франко Драгоманову, покутує й досі в головах нашої соціалістично-радикальної „еліти“. Кожна ідеологія, яка підкреслює величезну вагу в суспільності проводу, яка цурається демагогії і схліблення юрбі, — уважається нашими „мужикофілами“ за ідеологію „білоробів“; кожна провідна верства, яка хоч трохи переростає інтелігенцією масу — уважається тою „елітою“ за „експлоататорів“.

В дальшій консеквенції зближується ця ідеологія до большевизму, для якого і селянин вже є „білоробом“ („буржуєм“). Власне для того радикальні наслідники Драгоманова мусіли — бодай на словах — прийняти соціалістичну доктрину, щоби нідин продуцент хлібороб не зміг жадної скиби землі — назвати своєю власною, бо власник — це „білороб“.

В драгоманівщині має свою основу і засадниче вороже (прикриті часом фразами) негативне відношення до держави, як типу організації, негативне відношення до всіх атрибутів тої організації. Драгоманів „основною одиницею і підвалиною своєї будови поклав громаду“, тому й назвав свій соціалізм „громадівством, себто організацією, опертою на автономії і федеративній злучці громад“. Тому перш, за все в майбутнім „щасливім“ устрою суспільности требаби „звести до мінімуму... тиск держави“, цебто той „тиск“, без якого — нема держави, ні взагалі жадної організованої групи. Основами для формування і реформування відносин між одиницею й громадами з одного боку, а — нацією чи державою з другого, — для Драгоманова „повинні бути поперед усього права чоловіка“ і абсолютна „воля громади“ робити що їй подобається. Так переносив Драгоманів основне завдання цілого су-

спільного устрою не на той „тиск“, не на те, що лучило в цілість групу чи нарід і дбало про їх існування, лише — на атом, на одиницю, на „права“ одиниці фізичної (людини) і суспільної (громади). Це є та „свобода“, яка звичайно кінчиться деспотизмом. У Драгоманова — в логічній консеквенції допровадила та „свобода“ до „права“ одиниці виступити з національного зв'язку („право“ на перекінчиство), на „право“ кожної громади і повіту на „самоозначіння“, — допровадила до анархізму, „безначальства“, як казав він.

„На тій точці — пише Франко — Драгоманів був невідродним росіянином, членом російської соціологічної школи, яка... все стояла на вірі в якусь містичну „волю народу“ і його вроджену інстинктовну здібність до досягнення „правди“ в суспільних відносинах, коли тільки не буде перешкаджати йому здеправована, збюрократизована інтелігенція“... В цім теж відбивалися погляди російського лібералізму, який думав, „зваливши теперішній державний і суспільний лад у Росії, віддати його спадщину в руки народньої маси і полишити їй до волі будову нового ладу“.

В українській справі — пише Франко — Драгоманів був тим, який „в ріжнонаціональних державах признає панування чи то духове та політичне верховодство одної нації, а потреби й жадання інших націй мірить потребами й інтересами цілої держави“... Для нього „національність це не більше як форма..., що повинна бути заповнена одним загальнолюдським... змістом“. Навіть в 1884 р., виробляючи проєкт російської конституції „він не поважився покласти національний принцип основою ідеальної російської конституції, а силкувався замаскувати його принципом областних автономій“, хоч відома йому конституційна практика в Австрії могла йому дати аж надто добре пізнати, що принцип областної автономії і національної не покривалися з собою. Навіть п'ять літ пізніше, під кінець свого життя, коли в австрійській Галичині висунали принцип національної автономії „без огляду на історичні привілеї і доконечної переміни великих ріжноплеменних держав на федерації рівноправних народностей зорганізованих не по басенам рік та хребтам гір..., а по теренах замешкалим сею чи тою народністю, — навіть тоді Драгоманів... виступив як критик, остерігаючи перед вибриками націоналізму, звертаючи увагу... на інтернаціональність усеї культури, а надаючи майже нічого для скріплення тої національної синтези, без якої культуртрегерство дуже легко перемінюється на винародовлення“.

„Демократ і республіканець, він занадто тісно розумів поняття суспільности, занадто низько ставив вагу і роль інтелігенції... не розумів яacobинського лібералізму, що кожному хоче диктувати форму, в якій має бути свобідний

і щасливий... Як політик, він до кінця життя лишився тим, чим був при виїзді з Росії — *gente Ucrainus, natione Russus*. Росія як політична цілість була дорога йому головню задля тих задатків духової культури, які бачив у ній. України без близького звязку з Росією він не міг уявити собі" — як зрештою і теперішні драгоманівці (антиклерикальні і склерикалізовані радикали і соціалісти).

"Надто вузьке розуміння нації як плебса не дозволяло йому ставити діло національного розвою так широко, як воно ставиться у нас нині" навіть хочби в царині чисто культурній. Про українську літературу писав він італійську статтю під заголовком — *Una litteratura plebea*, зачислав до тої літератури „те тільки, що написано на українській території мовою українського плебса“, що — завважає Франко — управнювало його виключити з тої літератури масу памяток письменства в мові церковно-словянській чи латинській старокнязівської чи литовськоруської доби. Тим способом література народу перемінялася на літературу верстви. (М. ин. відгомін цього погляду живе у епігонів Драгоманова, які визнають „літературою“ лише безграмотні „народні“ вірші, що їх присилають до радикальних редакцій сільські графомани.)

З теперішнім етапом розвою нашої національної думки не міг Франко в 1906 порівнювати теорії Драгоманова. Але й порівнюючи ці теорії напр. з ідеями такого поміркованого „націоналізму“ як С. Єфремова, він уважав, що цей останній був кроком наперед в порівнанні з „націоналізмом“ Драгоманова. Драгоманів думав, що справді вільними можуть бути „тільки маленькі держави“. Бо всякий примус, що йде з гори, відкидав, як „наси́льство“ над свобідною одиницею чи громадою. „Громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого, бути в ній чи не бути“ (звідци його „толерантне“ відношення до москвофільства). Свій суспільний ідеал Драгоманів називає „безначальством“, що і в назві і в ідеї покривається з анархізмом, якого — як відомо — є безліч гатунків. Як — при такій теорії — Драгоманів уявляв собі нормальне життя в суспільності — Франко не розуміє. Як зробити працю в такій громаді дійсно спільною, як організувати і як погодити вимоги продукції з найвищим законом „його суспільного ладу — абсолютною свободою кожної одиниці“ — на це Франко не знаходив відповіді у Драгоманова і тому цілком негативно ставився до драгоманівського соціалізму. Він казав, що драгоманівський соціалізм є „антисоціяльний, бо основує всю соціяльну будову на принципі повної свободи особистої волі, тобто принципі, який у крайній консеквенції рівнозначний з самоволею, отже з тим, що переважно роз'єднує людей, він рівночасно ігнорує всі ті принципи, що здружують людей, отже спільне замешкання, спільну мову, спільну

історію й традицію, ...без чого людська громада тратить характер суспільства, нації, а робиться с т а д о м. Ігноруючи ті основи елементарного суспільного життя, що від початків історії людства мусять обмежувати... вільну волю (самоволю) одиниці", писання Драгоманова виявляли лише „наївні міркування мужика, що не бачив світа і не потрафить піднятися думкою до розуміння вищої суспільної організації понад свою громаду або свій повіт і самотньою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою користь і приємність“.

Глибокі і жорстокі слова, тим більш жорстокі, що виходять від інтелігента, але — селянського сина. Орган радикалів часто обурюється на наш журнал за те, що називаємо його редакторів „радикальними Грицями“. Ніякої погорди до селянина в тім висказі нема, так само як нема його і в щойно наведених словах Франка, лише — оцінка отих редакторів, в яких досі живуть оті „наївні міркування мужика, що не бачить світа понад свій повіт“... Дуже влучно й глибоко підмітив Франко в отій ліберальній апотеозі „свободи індивіда“ — явище, яке щойно за наших часів привело до повного розкладу демократії — до ідентифікації бажання повної „свободи“ — з бажанням „користи і приємности“. Це якраз та „користь і приємність“, яка здеморалізувала німецьку соціалдемократію, яка знищила фінансову могутність не одної держави, в якій господарювали соціалісти, яка віддала неусвідомлені маси, виховані тими демагогами в підпорядкованні „нації“ і „політики“ — „соціалним здобуткам“, — на поталу чужих хлополапів; яка — на Україні — привела до капітуляції нашої інтелігенції перед большевизмом, який обіцяв „землю і волю“ — „корисність і приємність“, який вчив дивитися на громадські а особливо національні справи не з точки погляду цілості і жертв, а — одиниці і вигоди... Що зародки цієї хвороби вже в той час міг зауважити в драгоманівщині, сам демократ Франко, свідчить про незвичайну проникливість його осуду, про здібність живо реагувати на нові факти життя.

Про це саме свідчить друга увага про Драгоманова, про його „зовсім ненауковий демократизм“, по якому „український“ народ, це лише мужики та робітники, plebs, що говорить українською мовою. Колиб було можливе, щоб вся суспільність перенялася таким „демократизмом“, то над нами, як над нацією, булаб висипана могила... „В його (Драгоманова — А. Л.) духовім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історично кінцевого, нерозривного“. Нав'язуючи до цього розуміння Драгомановим народу як плебса, каже Франко, що колиб хтось звернувся за Австрії до нашого плебсу з ідеями близькими тому плебсові, („з розумними народолюбними і щирогуманними покликами до руського люду“) через голови його інтелігенції, протиставляючи його соціальні ідеали „буржуазним“ ідеалам

нації, то „хто знає, чи тепер в Східній Галичині булоб ще місце для... радикальної та національдемократичної... організації“... Те, що було лише в Галичині можливе, на Наддніпрянщині стало фактом. Власне через те, що майже всі партії там — заражені духом драгоманівщини — бачили в нації тільки плєбс, тільки соціяльну верству, підкреслюючи тільки примітивні домагання того плєбсу, що чудово використали большевики...

Ми навели тут статтю Франка, щоб показати, скільки в нім було ще творчої думки, як — навіть над могилою — затримав він здібність вчитися у життя і коригувати навіть власні застарілі погляди. Різка критика „хлопофільства“ і „прав чоловіка“ (з ущербком для прав нації), критика погляду на націю як лиш на „форму“ з „вселюдським змістом“, як на верству (plebs), критика „антисоціяльного соціалізму“, ідентифікація ліберально-соціялістичної „свободи“ з „самоволею“, підкреслення „органічного“ первня в понятті нації, — все те стояло в такій разячій суперечності з догмами Драгоманова й Драгоманівців — „мертвих, живих і ненароджених“, що дійсно тяжко зрозуміти, як драгоманівці можуть творити собі Франка по своєму образу і подобию.

Зреферували ми цю статтю отже і на те, щоби показати, яка прірва лежить між Іваном Франком і тими, які намагаються сховати свою малість в величі його тіні. Стаття Франка про Драгоманова (яку поручаємо уважно перестудіювати всім драгоманівцям) свідчить, що наші драгоманівці так само мають мало права реклямувати Франка для себе, як і ті — з иншого табору — які за його життя „виліміновували його з суспільности“, а тепер складають йому на труні фарисейські вінці.

Кінчаючи статтю пише Франко: „Ті „драгоманівці“, що з його імени роблять якогось фетиша, якого при всякій нагоді вільно тільки хвалити, а ніяк не вільно критикувати, роблять тим дуже лиху прислугу не лише нашому національному розвоєві, але також репутації „драгоманівської школи“... Оце, як то кажуть, попасти не в брову, а просто в око... Нездібні річево полемізувати з поглядами цієї статті Франка, а боячись, з другого боку, захитати авторитетом реклямованого для себе учителя виступом проти нього, наші драгоманівці кажуть, просто, що підчас писання тої статті Франко був... вже ненормальний. Думаємо, що безсторонній читач — коли вже шукатиме між спадщиною мертвого Франка і статтями живих ще драгоманівців якоїсь ненормальности, то з певністю знайде її не у Франка... *)

*) М. и. для вірного зрозуміння ідеології основоположників теперішнього радикалізму, поручаємо — окрім згаданої статті Франка прочитати його ж таки статтю про М. Павлика (ЛНВ, 1905, Т. 29).

Д.м. Донцов

Микола Хвильовий

Ecrire la vie d'un homme, ce n'est pas raconter ses faits et gestes, mais inventer son âme.

Написати життя людини, це не значить оповісти його факти і вчинки, лише віднайти її душу.

Joseph Delteil, „La Fayette“.

Якби не розв'язувати „загадки Хвильового“ й його наглої смерті, розв'язка буде проста. Загадка смерті в цім випадку була й загадкою життя. Хочби він навіть сам натиснув курок револьвера, зброю вложила йому до рук та сама „велитенська, фатальна“ сила — як він її звав — яка нищила його за життя яка забила Чупринку і Міхновського, звела в ранню могилу Шевченка і П. Грабовського, зробила божевільним Гоголя, поминаючи масу інших „незнаних вояків“ пера: — Москва.

Не большевизм яко такий, а Москва. Ота „психологічна Москва“, перед якою покійний шукав рятунку в „психологічній Європі“. Колись в полеміці зі мною, писав Хвильовий, що „коли треба буде“. „ми знайдемо місце“ таким добродіям „в штабі Духоніна“. Я відповів, що „не сі перспективи, що отвираються в Совдепії для ріжнодумців, найстрашніші. Найстрашніша та моральна смерть, яка жде там кожного, кому переконання або почуття самоповаги не дозволяє присягати на кожному букву ленінського Корану“.¹⁾

Не думав я тоді, що хутко матиму таку трагічну ілюстрацію того твердження; що між фізичною і моральною смертю — Хвильовий вибере першу, як менш страшну...

Так зрозуміла, смерть Хвильового переростає рамки трагедії одиниці, хочби й як видатної, переростає рамки літературних суперечок, чи українсько-большевицьких позовів. Цю трагедію треба умістити в ширші рамки далеко грізніших конфліктів, які назрівають не тільки на Україні.

Насамперед загадка Хвильового була та сама, яку даремне силкувалися розв'язати цілий ряд його попередників і сучасників. Дві компоненти склалися на наше літературне „відродження“ — соціальне визволення плебса (Марко Вовчок — як репрезентативна постать) і романтика народу, що нагло захотів „кайдани пірвати“, романтика стихійна, як сили природи, абсурдальна, що захлиснувалася в насолоді нагло відчуті молоді сили (Шевченко, Леся Українка, почасти Гоголь). Оті два первні — зєдналися у Хвильового. Його драма була в тім, що його романтика не відважилася — наперекір засвоєній догмі — знайти для себе своєї матеріальної під-

¹⁾ ЛНВ, 1926, кн. IV.

стави, а культ плебса — мав вже готову „романтичну“ клішу (made in Moscow), якої знову не міг прийняти поет.

Ось його романтичне „вірую“, з яким виступив в передмові до „Етюдів“:

„Я знаєте, належу до того мистецького напрямку, який сьогодні не в моді (вміти бути не в моді — в тім ціла натура Хвильового, натура борця, що прокладав власні стежки — Д. Д.). Я — пробачте за вольтеріанство — я.. романтик! Саме відси й іде розшарпанність і аворушливе шукання самого себе... Я до безумства люблю небо, траву, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи, все те, чим так пахне сумновитий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю ніжних жінок з добрими, розумними очима, і я страшно шкодую, що мені не судилося народитися шикарним як Леопард. І ще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі садки (садок вишневий коло хати), знаю як пахнуть майбутні гори нашої миргородської країни. Я вірю в „загріну комуну“, вірю так божевільно, що можна вмерти. Я — мрійник і з висоти свого незрівняного нахабства плюю на слинявий скепсис нашого віку. Ну, і так далі. Словом, хай живе життя! Хай живе безсмерне слово!“²⁾

В цій романтиці — був зародок всіх пізніших конфліктів. Бо була вона в таким самим розбраті з існуючою нудною дійсністю на Україні, як з дійсністю 3-ої республіки романтика другого трагічного оптиміста — Гі-де-Мопасана. Який теж скінчив тяжкою смертю і який лишив нам „кредо“, подібне до „вірую“ Хвильового:

„Мое звіряче тіло п'яніє від всіх насолод життя. Я люблю небо, як птах ліси, як гасаючий вовк скелі, як сарна глибоку траву.. Як вони — кохаю я землю. Я люблю звірчим та глибоким коханням... все, що живе... все: дні, ночі, річки, моря, хуртовини, ..ранішні зорі, погляд та тіло жінок... Радощі, що охоплюють мене, коли... я віддаюся брутальним силам світу.“³⁾

Коли зірвалися мов скаженні з ланцюгу, оті „брутальні сили світу“. коли вибухла світова війна, а потім революція проти царату, Хвильовий мав 23 роки. Що дивного, що його душею заволоділа романтика комунізму? Правда, він міг — як многі — опинитися й з другого боку барикади, там, де нова козаччина укладала воєнним шиком вози, щоби мушкетрами стрінути Месію зі Сходу. Там було багато таких самих „мрійників“, як Хвильовий. Але — на жаль — була там і „скепсис“, на яку він хотів „плювати“; а — головне — тої „божевільної віри“ — якої прагнув — спочатку таки було більше у сторонників північного Месії... („Ми ж „не фанатики“!). А зрештою, чи „традиції“ слов'янофільства (кирилометодіївців), спільної віри — „греко-восточної“, як і „восточного“ царя, а пізніше — восточного Риму, — до якого горнулися всі слов'яне і всі (тілом і душею) раби, — не тягли його в тім напрямку? Стати новим Лютером проти московського Риму — на те Хвильовий не мав сили, а може думав, як Куліш,

²⁾ М. Хвильовий, Етюди, 2 вид. ДВУ, 1929, т. I.

³⁾ Qui de Maupassan — Sur l'eau.

що його нарід, хоч таїв в собі безмежну силу, але „був bellua, був звір без голови“. І потягло то все до Клязьми та Москви“... Потяг і Микола Хвильовий.

Те, що сунуло з Півночі, то (для нього) „грімела, народжувалася молода епоха... Бігли вітри зі Сходу — сторожкі й трівожні. І тоді в аулах моєї голубої Савої стояв гул... Грімела повинь і бігли мутні води у невідому даль“.⁴⁾ За каламутними водами, що неслися у невідому даль, ввижалися йому обрії „загірної комуни“, як Гоголеві — щось величне на шляху, яким гонила російська Тройка.

Та так самісінько, як на автора „Мертвих душ“, напав на нього сумнів, на нього, що більш, як хто, прагнув віри. Як для Гоголя — „холодом“ і „метелицею“ віяло з далекої півночі на полудневого романтика. Він приймав чужого Месію, але щоб той не потолочив його „вишневих садків“ — коло хати, не коло колективістичної кошари. Він мріяв про „слобожанські полки“, про „шведські могили“, „кармазинові дзвони“ і „стеги“; він хотів революцію органічно випровадити з романтики своєї землі, не розумів її як відірвану схему. Комуністичну Україну уявляв собі як „архипеляг осель“. До української „контр-революції“ звертався з воєнним маніфестом, що „ми є ви, лиш з іншим змістом“, але все таки — „ви“, діти одного „контр-революційного“ чи „комуністичного“, але осілого народу... Москва цю формулу відкинула, бо осілість — це ідеал „буржуазії“. І так в нім зродився сумнів.

Романтика Хвильового, як і взагалі українська, могла ширяти високо, але виходила таки не з неба, а з грішної землі, овіяна її чаром, любов'ю до неї, надихана глибоким патріотизмом, все одно в яку барву закрашена. Як у французів — Ф. Р. Шатобріана, Ф. Берса, у Беранже — їх патріотизм міцно зв'язаний з природою „солодкої Франції“, як у Бареса з курганами його Льотрингії, („інстинктом землі“), як у Кіплінга, якого цілий патос є пересякнутий солоним запахом океана, — так в українців все щире й велике — випливало з міцного зв'язку з природою їх країни. Чи то у Гоголя, чи то в автора „Марка Проклятого“, чи в Рильського з його „Чумаками“ — над усіми думками панував степ, як море над думками англійців — тих півпиратів, півбудівничих імперії. Панував і над думками Хвильового той самий степ, його „голубая Савоя“, її „аули“, ціла романтика степу, так несправедливо і так глупо охрещена імям бандитизму червоними і чорними Хлестаковими інтернаціоналізму.

З географії випливала геополітика; минуле, сучасне й майбутнє своєї країни лучив степовик в одну синтезу — в синтезу воєнка, але й хлібороба водночас. Що Хвильовий до того хлібороба причепив етикетку червону, це справу не дуже зміняло. І якраз — цього ідеалу осілої раси, не знала

⁴⁾ „Слово“, передрук. в ЛНВ, II, 1925.

наступниця імперії Чингіз-Хана, — Москва. Психіка північних месіянців — була психікою кочовника, номада. З нічим, а тим менше з землею — не звязана, і патріотизму землі не розуміюча. „Голубая Савоя“, „садок вишневий“? — що це все було для кіннотчика „с раскосими і жадними глазами“? Пожаданий предмет здобичі, не культивувавши. Його смак був инший. Чингіз-Хан повчав своїх отаманів: „Ні, насолода і щастя людини є в тім, щоби згнобити ворогобного ворога, вирвати його з корінням, гонити переможеного поперед себе, відняти в нього те, чим він володіє, бачити в слезах очі тих, хто дорогий йому..., стискати в обіймах їх доньок і жінок“⁵⁾. „Вирвати з корінням“... Чи ж це й не була практика Москви? Чи це не був отой „вивод“? — „Вивод“ — звичайно примінюваний Москвою в завойованих нею землях, коли „выводили відтіля найбільш видатних і небезпечних в середину московської області, випробовуваний спосіб державної асиміляції, яка з корінням нищила місцевий сепаратизм“.⁶⁾ Отой „вивод“, оті традиції страшної старовини віджили на большевицькій Україні, їх бачив Хвильовий: „вирвати з корінням“, „відняти те, чим володів“ — ось був ідеал щастя номада, такий далекий від ідеалу того, хто сидів на землі. „Бачити в слезах очі тих, хто дорогий йому“... Тому, хоч і бачив Хвильовий в очах матери „дві хрустальні росинки“, але — обряд приступлення до нової номадської віри виконав, і — мати свою (хоч тільки в повісті) розстріляв. („Я — романтика“).⁷⁾ Бо була це — „єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни“.

Любов до степів і землі... Що знав про це татарин, який вчора гасав в монгольських пісках, нині під пекучим сонцем Туркистану, а завтра помчить проти Русичів, на їх поля? Якого підсоння і якої країни може він бути патріотом? Вони всі йому далекі, або — всі близькі, як тому Блокові в „Скинтах“, які люблять всі країни і народи, щоби з надмірної любови задусити їх в своїх „тяжоліх, медних“ лапах... „Росія — повсталала з мішанини народів, що довго були войовниками й кочовниками, і не зовсім ще забули таборове життя“. Столиця Росії — це „не була столиця народу, а штаб армії“. Країни не було, був володар, „одне слово того володаря в корінію є людину мов якесь дерево, вириває з рідного краю і кидав на край світу“.⁸⁾ Як ці номади могли допустити любов до того краю, до „архипелягу осель“, коли вона утрудняла оте „викорінення“?

Кочовник знає одне лиш привязання — не до землі, лише до свого володаря, до його організації. Коли він хоче зібрати в уяві в одно свій улус, в його думці встає лиш хан і той апарат, яким він тримає в руці підбиті народи. Його

⁵⁾ Др Еренжен Хара-Даван, „Чингіз Хан“. Белград. 1929, ст. 128-

⁶⁾ С. Платонов — Борис Іодунов.

⁷⁾ Передрук. в ЛНВ, ч. 7—8, 1926.

⁸⁾ Russland im J. 1839, von Marquis de Custine.

лиш він любить, та ще — „поезію“ руїни і гвалту, лет в нові простори.. Цеж хани замість спільного патріотизму, накинули на підбиті народи величезну сітку „ям“ (почтових стацій) від Києва до Каракорума, з залогами й з „ямщиками“, з „колокольчиками“ (дзвіночками), з їх безумним летом. Ось що вязало до купи татарський улус, не спільна мова, не культура, не природа, не земля, не садки. „Яма“ — „ямщик“ — це символи імперії Чингіз-Хана, Миколи І-го (з „фельдегерями“) і Сталіна. („партійні мандати“ і „командіровки“). Недурно ще Гоголеві ввижалися — як символ Росії — безмежні простори і „завіяні метелицею поштові стації“, недурно Росія в його уяві „розліталася“ як щось жадною ідеєю не звязане так, що її не можна було „зібрати в одну цілість“; що — як спомин „лишалися в голові тільки стації та шинки“ — оті накинута згори аркани, які вязали всі улуси хана в одну цілість, коли не було звязків внутрішніх — мови й патріотизму⁹⁾; не дурно символом Росії була для нього „Тройка“.

Чи не був продовженням цієї „тройки“, цих перегонів, отой цілий комунізм? Отой самий „колокольчик“ — „Однозвучно звеніт калакольчик і дорога пілітсья слегка“, „Гайда, тройка“, „Ямщик ліхой“, ціле оте — від татарських часів культивоване в літературі російській і в політиці упоєння циганською поезією, з ностальгією просторів, з „ухарством“ диких монгольських рейдів, щоби там, де ступить нога кочовника — не росла трава?

І коли ви читаєте напр. опис дійсно татарського рейду на сучасну нам Україну такого Бражньова, то навіть не національна ненависть прозирає звідти до тих „вишневих садків“ господарного гречкосія (так дорогих Хвильовому), а просто злоба розбишаки-кочовника до продуцента, яким він сам ніколи не потрафить бути.

Злоба північного варвара до сліпучого сонця і плодючої землі Богом благословенної країни, якої єдине в його очах призначіння — стати здобиччю номада, хвилевим пристанком для дальшого чвалу („Україна — пляцдарм світової революції“).

Чиж не брнить цей мотив в російській поезії і письменстві, у Пушкіна („богатство“ і „необозриміє поля“ Кочубея), у Ал. Толстого („край, где всьо абілем дишет“ — і де багато можна зрабувати), в Успенського і в інших? „Туда, туда несусь я всей душой“ — на Україну неслися Толстий, Горькі, а перед ними „байстроуки Єкатерины“, що на ній „сараною сіли“, а за ними — Муравьови, Скрипники. А партія, на яку молився Хвильовий — „потихеньку та полегеньку перетворювалася на звичайного собі „собірателя землі русской“ („Вальдшнепи“) — і не русскої... Як тут було не зродитися сумнівам?

Ці „собірателі“ — перекреслили його природу, його традиції, його романтику, перекреслили його поняття про життя,

⁹⁾ М. Гоголь. Вибрання места із перепіски з друзями, изд. „Нівн“, пол. собр. соч. т. VII.

світ, жінку.

Її він собі уявляв не так як наслідники Чингіз Хана: „стискати в обіймах доньок і жінок“ ворогів.. Хто читав Гоголя, той знає, що на це дозволяв кодекс звичаїв українського підсоння, але — не гвалтом проти волі. Хвильовий любить (як пише) „ніжних женщин“, — не „девіц-кавалеристів“ і „батальонерок“, не „вампів“. Коли ці останні задовго гасали йому на спині, філософ Хома, досить нечемно скидав їх в траву. Північного садизму не визнавав Хвильовий ні в політиці, ні в любови, але й не знижуючи еротики до полового апетиту, до „шклянки води“. Не зносив „парикмахерської пошлости“ в відношенні до жінки.

Коли його ідеал є Горпина, він її зве Бяною, „бо це прізвище романтичне“ („Сентиментальна історія“), як Гамсун, що зве свою любов видуманим ім'ям Ілялі („Голод“). Бянка або Марія, та „радісна Марія“ (в „Слові“), яка „кладе на моє чоло свої духмяні кучеряшки“, яка „пахне як юність, як безмежні дороги у прекрасний, невідомий край“, яка проганяє йому думки „про осінь“. Він не зносив ні північної розпачаності, ні аскези.

Цей аскези жадала від нього північ — і в письменстві, і в приватному житті і в політиці. Як для отця Матвея — злого духа Гоголя — все живе в авторі „Вечорів“ — було від чорта, було „поганською красою“, було чортівськими роскошами, тим, чого треба було виректися, коли хто хотів іти за московським Христом, — так і для большевицьких Матюх — ціла різнобарвність таланту Хвильового, цілий його розмах — було щось від „буржуазного“ люципера, чого треба виректися, щоб іти за червоним Месією. Але де міг в собі знайти аскезу той, хто виріс під полудневою спекою своєї гарячокрової й дитинної країни? За чорне було там небо і за яскраві зорі, яких не знала туманна Гіперборея. Під його підсонням могли родитися не протопопи Авакуми, а Магомети, фанатики, але на свій спосіб.

„Московська сила, фатальна, жорстока“ — ставляла свої домагання. Бути вічно на коні, дивитися на сльози своїх близьких, помагати наїзникам забирати те, що їм не належало; задусити в собі все, що допомагало його землі ставляти опір номадові — кріпкість зв'язків національних (патріотизм, прив'язання до свого, любов землі), чи родинних (мати, Марія), всі органічні зв'язки старого традиціями й культурою народу, недопустити до жадної своєї синтези. Синтеза була лиш одна — послух, послух доктрині, яка — ще не знати — чи була доктриною „загірної комуни“, чи — Івана Каліти...

Так зачався у нього перелім, який переходив свого часу й Куліш, коли кидав свої кепсько віршовані, але блискучі змістом памфлети в лице „обманщиці“ Москви; перелім, який переходив Гоголь, коли питався в листах до приятеля — „кому і чому ми жертвуємо усім“? Він перейшов до сатири на новий „центр всесоюзного міщанства“ (філістерства) — на витворе-

ний тим центром — побут, духову творчість, ідеали. Став опозиціоністом, бо люди його типу „не можуть бути не опозиціоністами. Бо дії вони приймали крізь призму свого романтичного уявлення про світ“ („Вальдшнепи“).

Цілий новий побут з'явився йому зненацька як одна безнадійна — „пошлость“, він задихався в „сірій, нудній й роздериротазівотній каззоніці“ новодекретованого раю. Його ентузіастично-одностороннє „Я“ — розкололося. А червоним прокураторам відповідав: „Коли ти революціонер, ти нераз розкоlesh своє „Я“. Колиж ти обиватель (філістр) і служиш... у якомусь департаменті, то хоч ти об'єктивно й маєш тенденцію бути царем природи, але суб'єктивно — ти гоголівський герой. Справа тільки в тому: чи бути тобі Акакієм Акакієвичем чи Держимордою. Тут маєш вибір!“¹⁰⁾ Така була ділема серед того „нового“ побуту — бути катом — або катованим. Для ідейного, не вимушеного ентузіазму, яким горів 24-літній Хвильовий — не лишилося місця. За яскраво вставав йому нерозгаданий конфлікт перед очима — міжкласовий чи міжнаціональний? Бо коли Росія лишилася — як і сто літ тому — країною Акакієвичів і Держиморд, — то чиж не є класовий первень підрядний супроти первня національного? А коли так, то „кому і чому“ жертвував він, борячись нібито в ім'я класової засади всіх трудівників, а в суті речі в ім'я наступників Іванів і Василів та інших „собірателів“ чужих земель?

Тоді не лиш „червоний побут“, а й партія стала перед ним в іншій світлі. „І рвати з нею не можна, — але і не рвати не можна“. Він бачив, що „з рохмаху (революційного) нічого не вийшло“: станув „на ідіотичнім роздоріжжі“ („Вальдшнепи“), „ішов у нікуди, без мисли, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх згорблених плечах“ („Я — романтика“). Тимчасовим виходом з цього „нікуди“ — як і для Гоголя — стала для нього сатира на новий побут, сатира на партійних Держиморд, сатира — зловна як Щедринівська і глибока — на всіх тих „сукиних синів“, які „зіли революцію“, які вдерли йому його ідеал з рук, сплюгавили його і заболочений, кинули під ноги банді експлуататорів звабливої ідеї.

Він відкидав і політичні, і соціальні („новий побут“) скрижалі „всесоюзного міщанства“ — в ім'я повноти людського „Я“, як він це сформулював в своїм романтичній маніфесті. Так само в ім'я цієї самої індивідуальності — зачав він офензиву проти капіталізації літератури. Знова, в тій капіталізації не було нічого для Росії нового. Партія — здійснювала лише заповіт покійного полковника Скалозуба (з „Горе от ума“), який хотів усім письменникам — дати, „фельдфебеля в Вольтери“, сформувати з них баталіони, щоб машеру-

¹⁰⁾ А. Лейтес і М. Яшек. Десять років української літератури, т. 2, ДВУ, Харків 1930, ст. 211.

вали де прикажуть. Отже і тут, як в області політично-соціальної і побутової, так і в духовій творчості, підкреслював Хвильовий момент індивідуальний — проти закону більшості і числа.

Ось як — під диктат з „центру“ — сформулював завдання совітської літератури противник Хвильового, провідник „просвітянства“ С. Пилипенко: в літературі гаслом має бути — „масовізм“. Що значить „масовізм“? Це значить, що „наші твори повинні бути масові, розраховані на широкі маси читачів, робітників і селян. Мають бути прості без упрости́тельства, художні без жадних цяцьковань, писатися простою мовою без вульгаризації й примітивізації“. Література — це „процес, де беруть участь цілі маси літературних сил від найвищих своєю кваліфікацією... до найнижчих, до художньої продукції робселькорів, учасників стінних газет і рукописних журналів. Вся ця літературна маса являється могутнім культурним чинником“. ¹¹⁾ Ось квадратура кола, з якої не міг не глузувати Хвильовий. Писати „просто“ і доступно для неписьменної маси і — водночас — по мистецьки! Дати архитвір для „найнижчих“, але — без примітивізації! — на цю геніяльну думку могли впасти лише ученики Л. Толстого (і деякі галицькі критики). Цеж Л. Толстого думки, що „більшість завше розуміла... те, що й ми вважаємо найвищим мистецтвом, як казку і народню пісню“. Цеж яснополянського мудрця думка, що „пісня баб (сільських) була правдивим мистецтвом“, а „соната Бетовена була лиш невдалою спробою мистецтва“; що форма мистецтва „повинна бути така, яка булаб доступна всім людям... простотою виразу“. ¹²⁾

Борючись за свободу індивідуальності і максимум її творчої могутності — Хвильовий знову на своїм шляху стрінув того самого ворога: Москву з її „більшістю“, всенівелюючу отару, як засаду не лиш політичного, але й духового життя, засаду, підтримувану на чужий приказа рідними Акакіями і Пилипенками. Вони хотіли продукувати письменників серіями, як трактори. „Письменники протестують проти права, яке собі застерігає революція, розпоряджати їх творчою снагою? Вони гадають, що письменство це справа приватна! Отже ні, воно завше було клясовою справою, колективною... Дурні або неуки є ті, що не розуміють того“. ¹³⁾ З капралями від літератури стрівуся недавно один письменник Заходу, і вони вирвали в нього такі слова: „Я людина Західної Європи. Я гордий на свою індивідуальність і гордий на свій інтелект... Для мене російське обожання маси як єдиного матеріалу для мистецької творчості є атавістична балаканина, витвір пересічності, яка з заздрости до генія, ки-

¹¹⁾ „Плужанин“, 1926, ч. 4—5.

¹²⁾ Л. Толстой — Что такое искусство.

¹³⁾ „Ізвестія“, 13. VI. 1931. ст. М. Горького.

дається на лоно голоти".¹⁴⁾ З тим самим запалом проти масовізму виступив і Хвильовий. Коли йому закинули, що описує виїмкових героїв і виїмкові переживання, він цинічно відповів: „А що ж оспівувати? Всяку сволоч... тільки тому, що вона зветься комуністами“? („Синій листопад“) (Як побачимо, цього йому — завше дрібязково мстива — „сволоч“ не подарувала). Він не був проти того, щоби будувати літературне відродження країни „на аморфній масі“, на „безграмотних“, на „графоманах“, рівнатися на некультурну масу. Черговим завданням є створити „ударну ідеологічну групу“. Його „ставка — на якість“, не на кількість. Бо „кожна кляса, в тому числі пролетарська, творить своє мистецтво через свою більш менш талановиту молодь і ніяк не всім загалом“.¹⁵⁾

А взорів — шукати в великій літературі окциденту. На неї „взяти курс“, і „у всякім разі не на московську. Се рішуче і без всяких застережень. Від російської літератури... українська література мусить як мога швидше тікати“. Бо російська література віками зморою тяжила над нашою психікою, привчаючи її „до рабського наслідування“. Але коли „ми беремо курс на західно-європейське письменство, то не з метою припрягати своє мистецтво до якогось нового заднього воза, а з метою освіжити його від задушливої атмосфери назадицтва“, щоб навчитися „горіти надзвичайним світлом“.¹⁶⁾ На ці мрії — червоний „департамент літературних дел“ відповів недвозначним ветою, і приказом — навернутися на „масовізм“... — спримітивізуватися й спростачитися.

„Масовізм“, який дусив його міліоновоголовою зморою однакових Акакієвичів — в новім побуті, — а в політиці — десятками тисячів нових „сабіратель“ чужої землі; який густою пеленою трійливих газів лягав на його „голубу Савою“; який вкладав йому в руки револьвер, щоб вбити свою матір, щоби засіяти пожовклим листям його „вишневих садків“ — його „безмежні дороги у прекрасний невідомий край“, — цей самий масовізм поклав свою тяжку лапу на найцінніше в людині, на що є гордий кожний європеець — на його творчу індивідуальність і творчий інтелект. Як міг він не збунтуватися проти того? Як міг він не пригадати затуманілим землякам своїм, що на вершини людської творчости, куди ведуть круті й небезпечні стежки, не йдеться роями і сотнями, лише одним, не демократично, лише аристократично? Як він міг не пригадати рідним „масовикам“, що культурною став нація не масовою муштрою, а добром, культивуванням сильніших і здібніших?

В наївній (такій малоросійській!) вірі в гасла інтернаціоналізму, прагнув він внести до прийнятої віри — деякі свої,

¹⁴⁾ L. O'Flaherty, Lügen über Russland, Berlin, ст. 220 і 25.

¹⁵⁾ М. Хвильовий — Думки проти течії, Аполлоґети писаризму.

¹⁶⁾ М. Хвильовий, там же.

„місцеві“ звичаї. Але Москва жартів не знала — питання суғубой чи трегубой алілуї — було грізним питанням життя і смерті. І — збентежений — питався він себе: „Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну“? Подібно, як А. Лісовий — „Хіба, щоб жилось краще, нам, селам треба вмерти“? Вони готові були до кривавих жертв на вівтарі революції, але чиж думали, що — для задокументування льюальности — мусять насамперед запхати ніж у груди власної країни, або — як казав Антоненко - Давидович — „стріляти в позавчорашнього самого себе“?

Такі питання привели Хвильового — спершу до не дуже рішучого — розриву з червоним Ісламом. Він став в опозицію: до червоного побуту (з Держимордами), до червоного Олімпу (з „сабірателями земель“), до червоної духової творчости (з „масовізмом“ і з „Скалозубами“). Але це було лиш — „проти“. В чім було його — „за“?

Було і „За“ — баламутне, але пересякнуте непохитною волею виявитися назверх. Це був „азиятський ренесанс“ — „епоха європейського відродження плюс незрівняне бадьорей радісне греко-римське мистецтво“. Це був ренесанс — під впливом комунізму — азійських народів і — України в першу чергу. Бо „лише пролетаріят утворить і відповідні умови до відродження молодих націй“. Вже оце підкреслене гасло звучало некомуністично. А ще менше — висновок з нього — „дерусифікація пролетаріяту“ на Україні, що відразу надавало антимосковське вістря його позитивній програмі. Пролетаріят — це місто. Він любив місто, але — не чууже. На Україні — „місто — велике, але не величне, забуло своє слобожанське народження“ („Редактор Карк“), відірвалося від свого ґрунту, до якого мусить повернути, щоби взяти провід нації, яка рветься до нового життя, бо в селянській класі („просвітянщина“) — зневірився „Я... кохаю город не так, як инші, тому що город — це Сервантес Сааведра Мігуель де, тому що в битві при Лепанто, тому що в полон до алжирських пиратів“ („Слово“) — тому, що розумів місто не як його колеги — як твір сатани, від якого тікати треба, тому, що лиш в місті родяться Сервантеси і инші генії духа; лиш воно є осередком політичної могутности („Лепанто“) і великих світовоїсторичних починів (Африка і взагалі заморські колонії Європи). Здобути це місто для нації, а тоді, під проводом нової (міської) класи: по перше — „ошарашити“ „по башке“ російського міщанина“; по друге — українізація „в результаті непереможної волі 30 міліонової нації“, щоби (пролетаріят чи нація?) могли „виконати свою історичну місію“, щоби зачати „горіти надзвичайним світлом“, по третє — „коли цього не розумів російський міщанин (цебто партія, бож большевицька Москва, — „центр всесоюзного міщанства“ — Д. Д.), то наше боеве завдання... допомогти йому“, його „нарешті переконати... що все одно йому прийдеться передати „бразди пра-

влення" у більш певні руки", що „все одно він скоро... примушений буде капітулювати“¹⁷⁾.

То вже було трохи виразніше. В тім брєніли нотки неінтернаціональної, лише — національної революції, „відродження молодих націй“. Це був бунт. Він і тепер за „червоне“, але „під червоним ми розуміємо ніщо інше, як символ боротьби“. Романтик застерігається, що в альгебраїчну формулу „боротьби“, він вложить свій конкретний зміст, не той, „дозволений цензурою“: „у свій час національні війни були революційним, червоним явищем в історії“¹⁸⁾ — тай тепер є в Азії, алеж „ми“ переходимо „азіатський ренесанс“, отже... На питання, чи це є месіянство, відповідає гордо, що так. Правда, не месіянство „гопаківсько-шароварницької неньки“, але й не „деревляної калуцької машутки“. Його „майбутній Атиля“ „повісить на гіляці“ не лише Мазепу, але — й Петра („Санаторійна зона“). Йому ще ввижаються „дикі замріяні степи, де гасає тривога і невідомість“, йому вчувається „далекий тупіт фантастичних коней“ („Заулок“)¹⁹⁾. Про як у революцію мріє цей фантаст? Про пролетарську? — Алеж її вже „зіли сукини сини“. Алеж він хоче „ошарашити „по башке“ совітського міщанина! Про жовто-блакитну? Він застерігається проти цього, але — є різні жовто-блакитні, є оті „шараварники“ („просвітяне“), але є й ті „справжні версальці“, як ті черниці, що їх вів на розстріл („Я — романтика“) його alter ego, з яких „жодна не промовила жодного слова“, які „були щирі фанатички“... Хто знає, що думає людина з „розколотим „Я“, людина, подібна до його „фантастичної країни, що в розльоті... раптом зупинилася над безумною кручею й задумалася“?

Неясне месіянство — азіатсько-європейське, перське, грецьке, союз з „центром всесоюзного міщанства“ — і боротьба з ним, пролетаріят — а водночас „відродження молоді нації“, „по башке“ тим, з ким ідеться в однім ряді, — все це було поплутане й неясне. Але всеж була в тім нова відповідь на старі питання — хто (зукраїнізований пролетаріят) і що (власне месіянство). На питання — як, теж знаходимо відповідь, радикальнішу, сміливішу і безмежно ширшу від тих відповідей, які намагалися дати „просвітяне“, з якими боровся. Ця відповідь була в однім слові — Європа.

Хвильовий від часу, як зачав писати, зраджував потяг до тої вимріяної й далекої Європи, до Іспанії, яка була його „весняною думкою“. Чому якраз Іспанія? Чи не тому, що рідне бачив в ній, з її такими Сірковатими Дон-Кіхотами і таким Диканськими Санчо-Пансами? Чи може любив у ній ту свійську, — не московську — „фанатичну віру“, яку мав в собі? А може в ній бачив другу Україну, яка (за Наполе-

¹⁷⁾ М. Хвильовий — Апольотети псаризму.

¹⁸⁾ „Думки проти течії“.

¹⁹⁾ Передруковано в ЛНВ, XII. 1925.

она) — не так як його Україна — зуміла дати відсіч Півночі? Чи ж не тої самої сили острої, сильної й барвистої, в противенство до нудної, хоч і велитенської, огидної йому сили Москви, — не шукав Гоголь в італійській Кампанії, в другій своїй вітчизні? Еспанія — найбільша світська, й Італія — найбільша духовна потуги середньовіччя — якраз вони, мов магнет, притягали обидві оті українські „розколоті“ душі: одну, що їй мерехтіли „в борах тіни середньовічних лицарів“ („Слово“) — залізних постатей, не знаючих ваги, і другу — що мріяла про „залізну силу ентузіязму“ тих самих віків (Гоголь — „О середніх веках“) ... Для одного середньовіччя було — „весняною думкою“, для другого — „прекрасною молодістю“. Для обох — чимсь безжурним, світлим, очайдушним і свобідним — всім, чому такою протилежністю була московська Північ. В обох сидів свій Тарас Бульба, але не Стенька Разин, скорше такий Уленшпігель з архитвору Декостера, з рубенсівсько-рембрандтівської епопеї флямандського народу, для якого сміх не був гріх, який не знав аскези і безумно кохав життя. Жан Кассу звиряється: „Люблю Еспанію, бо вона продукує маняків. Вона — резервуар пристрасних індивідуальностей“²⁰) ... За те любив її й Хвильовий, але й як символ Європи взагалі. Він нарікав, що „нема у нас північної жорстокости“, в тім бачив корінь трагедії своєї країни. Тут був він рупором своїх сучасників, з яких одні (Гадзінський) нарікали, що нема в нас „волі кричі“, другі (Коряк) що ми „адогматичні“, що нема у нас власного „хочу“ (Головко) і т. п. Власне все те, що бракувало його землякам, бачив Хвильовий в Європі, в європейській людині, щось, що — як рівновартне — мажна булоби протиставити (замість нікчемного „просвітництва“) — отій „північній жорстокости“, тій „московській силі — великій, велитенській, фатальній“ ...

Якуж Європу? Яку хоче: „минулу, сучасну, буржуазну, пролетарську, вічну, мінливу“, Європу як „ідеал громадської людини“, однакову протягом віків, що є „власністю всіх клас“. Європа — це „європейський інтелігент“, це „знайомий нам чорнокнижник із Віртембергу, що показав нам грандіозну цивілізацію і відкрив безмежні перспективи. Це — доктор Фавст, коли розуміти його як допитливий людський дух“, а „його соціальний сенс у його широкій та глибокій активності“ ... Оце й було те, що він звав „психологічною Європою“. Це було те, що бачив в Європі (хоч, правда, в її мчнулім) Достоєвський — „пристрасну віру в свій героїчний вчинок, в свою правду, в свою боротьбу“. Ту пристрасну віру прагнув Хвильовий застрикнути нашої „адогматичности“ і галушковій хитливости. Цим „фавстизмом“ думав забити у нас „дрібно-буржуазну скепсис“, привернути землякам „загублену в віках фанатичну віру в прекрасне далеке майбутнє“²¹).

²⁰) Nouvelles Litteraires, 14. V. 1932,

²¹) „Думки проти течії“, „Апология писаризму“.

Він твердить, що „історію робить не тільки економіка, але й живі люди“... Культові масовізму й ідеальних рецепт на спасення людськості й краю — протиставляє він смілим гестом — культ людини, коли хочете культ нідшівської надлюдини (він зве її „генієм“), яка видається надлюдиною не тому, що є завелика, а тому що „люди“, що її оточують — є пігмеї. Він цитує Плеханова: „велика людина бачить далі від інших і хоче сильніше. Вона, герой, ця страшна сила, — і є психологічна Європа, що на неї ми мусимо орієнтуватися“. А „коли — кінчить він несподівано — наші погляди в цьому випадку зійдуться з сподіванками нашої так дрібної буржуазії і навіть фашистів, то це зовсім не значить, що ми помиляємося“²²⁾... Давніше його дусила ота „московська сила“. Тепер на ту „велитенську силу“ — знайшов він протитоту — „страшну силу“ фавстівської європейської людини... До цієї людини підносив очі змучений Куліш, коли картаючи земляків, протиставляв їм Європу „князя Бісмарка і Льюїолі“, провідника „культуркампфу“ проти католицької церкви й основника ордену Єзуїтів нараз, — ту саму „психологічну Європу“, незалежну від доби й класу. Хвильовий казав глядіти на Європу своїм „просвітянам“, щоб навчилися у неї найважливішої річі — „дерзанія“ (зухвалої відваги). Гоголь любив за те захід, що він „не знає меж своїм стремлінням“, що ця прикмета є якраз „основанієм тих дерзких, сильних страстей, котримі ісполнені європейці“²³⁾. Наша нація терпить на культурне епігонство, „без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки.. малпувати. Він ніяк не може зрозуміти, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться — дерзати“²⁴⁾. Як це робиться, покаже йому лише доктор Фавст, Європа (хочби так само думали й фашисти з Шпенглером) де „так пристрасно вірять в свою правду“... Ті свої думки спеціально у „Вальдшнепах“, переніс Хвильовий із круга культурних ідей в круг ідей політичних.

Це було вже максимум того, що він міг сказати. Це була остання точка над і; був удар молотка, що трафляє цвях просто в голівку. Цим рішучо пірвав не лиш з партією, не лиш з Москвою, але й з Малоросією, з „просвітянщиною“. Як багато його попередників, спершу він думав вхати свою країну, „рідні“ елементи в рамки чужої синтези, дати їм чужу корону. Під крилами тої синтези — роздвітатимуть і свої цінності — свої „вишневі садки“, — в яких вродився Шевченко, „як геніяльний Леонтович в буряках могого степового краю“ („Слово“), свої Марії, свої, що бродять в борах, „середньовічні лицарі“, з яких потім повстане надзвичайний „азіят-

²²⁾ Там-жеж.

²³⁾ Н. Гоголь, О движеніи народов в конце V-го века.

²⁴⁾ Думки проти течії.

ський ренесанс". Але дійсність заглузувала з його химер. Показала, що є — одна ділема, або створити свою синтезу з своїх елементів, або — коли приймеш чужу — вона стопче твої сади, зашле Шевченка, розстріляє Марію й Леонтовича, „лицарям“ припечатає тавро бандитизму, з народа — зробить племя фелаків, мешканців улусу великого хана, оспалих, лінивих, покірних гоголівських Пацюків. Отоді власне зробив він своє відкриття — що перед заливом номадської Півночі — вратує його „голубу Савою“ — лише, коли вона віднайде в жилах запозичену в Європі „страшну силу“ міцної індивідуальності, яка — здвигне незломну гать отій „силі — великій, величезній, фатальній“. В якіб шати приманчивих ідеологій миб не вбиралися, нічого вони нам не допоможуть, коли теперішня людина вкладатиме в них свій убогий зміст. Це було розпачливе S. O. S. — його країни. Впротинність до своїх земляків, він висував постулат творчої меншости, якости характеру, постулат своєї власної національної ідеї (все одно, яка кляса ту ідею мала заступити), щоби не бігти за возом переможця-тріумфатора.

В цій точці Хвильовий зачеркнув спліт проблем, важних не тільки для своєї вітчизни, але й взагалі для Європи. Для пильного обсерватора совітської Росії большевики були „подібні до людей, які стало стоять під впливом якогось дурману; а цей дурман був жадоба крові, завойовницький шал величезної орди, яка співаючи, гукаючи, танцюючи і заводячи, прийшла з пустині“ — щоб знищити осілі народи. Прийшла з своєю „збабливою філософією, яка хоче змусити нас покласти зброю і без боротьби дати себе поковати“, коли люди Заходу обернуться в „розпещених, розмяклих джигунів“²⁵⁾. Що було перспективою для Європи ще недавно, стало фактом для вітчизни Хвильового. Звідци його удар на сполох. Це ширше уняв цей самий конфлікт знаний Еспанець Ортега і Гассе²⁶⁾, який виказує, що ціла цивілізація осілих народів білої раси не повстала механічно, лише „завдяки геніяльним зусиллям видатних людей“. Чи ця цивілізація утримається, „залежить від певних рідких чеснот людини, яких найменший брак дуже хутко захитає чудовою будівлею“... Ця пригадка була слушною й для будови „козацької країни“, яку — в иншій вигляді — хотів реставрувати Хвильовий: „історію творять люди“, не програми, ні „еволюція“, люди „рідких чеснот“. Ось на що клав натиск Хвильовий, звертаючись до земляків, допроваджуючи очевидно до пасії хмару кар'єристів всякого роду. Цим Хвильовий перевертав до гори ногами ціле психічне наставлення „малоросів“, які шукали спасення в „ідеї“ або „поступі“, і ніколи не гадали, що з тою желятиною замість характеру, яку вони мають, їм не допоможе жадна ідея. Цим поставив

²⁵⁾ L. O' Flaherty, Lügen über Russland.

²⁶⁾ José Ortega y Gasset, Aufstand d. Masse, розд. II.

перед нами проблему, яка хвилює цілий повоєнний світ європейський, проблему, яка розв'язується на наших очах в Італії і в Німеччині.

З ціми ідеями йшов він в літературу, в публіцистику. Скрізь вносячи жорстоку сатиру страшної дійсності, невтишиму тугу за новою людиною, протест і виклик. В стилі його творів, саркастичним, агресивним, вщерть налятін непохитним переконанням і маняцьким горінням, інтензивною думкою, кпинами зі снобів і філістрів, смілим відслоненням глибоких і трагічних проблем не лише нашої дійсності (людина й середовище, одиниця і загал, особисте і загальне, любов і насильство, романтика і реалізм); в стилі, що зраджував — мимо розхристаності — велику працю над собою, ніжну суворість і сувору ніжність — він був наскрізь дитиною свого часу і — свого народу. Бо мимо своїх гасел, мимо своєї — як на російську дійсність — великої відваги, Хвильовий мав в собі ще багато отої суто української безпомічної „ніжності“, більше з неврастенії Дмитрія, аніж певності й суворо-спокійного почуття вищості Аглаї (з „Вальдшнепів“)… Богато було в нім наїзності — оте „переконування“ московських „товаришів“, багато суперечностей — в союзі з Європою боротися за ідеали Москви, або в союзі з Москвою боротися за ідеали Європи, протестувати проти декретів в літературі і монополію, а жадати його для своєї групи, насаджувати „пролетарську“ доктрину в країні, яку сам узнавав за „дрібно-буржуазну, де куркуль завше був господарем становища“²⁷⁾, — але в усіх його взлетах і упадках чувся незвичайний талант, непогамований темперамент, а головню — безінтересовність, і глибина думки. Збувати постать Хвильового, як в однім львівському щоденнику — („хапаш за перо і чешеш хвейлетона“), — як когось, кому вистане принагідне газетне „тяп-ляп“ про його „сюжети бідно-невибагливі“, — для того потрібно не лише не мати поняття ні про Хвильового, ні про літературу; для того треба не мати поваги перед тою літературою, ні перед трагічним жестом письменника, що відійшов від нас.

Дивно булоби, колиб ота спритна й звинна публіцистична й літературна діяльність його не змобілізувала проти Хвильового тих, які згуртувались коло „центра федеративного міщанства“, — партію, Москву. Змобілізовано цілий червоний конклав, всіх партійних „начотчиків“ і — кинуто анатему. Він проповідує бунт? Але як сміє він „оспікувати абстрактне повстання, ідеалізувати історичну романтику“? Цеж значить „заохочувати дрібнобуржуазну стихію до активної боротьби проти диктатури пролетаряту“, час вже скінчити з „хаосом і стихією“! Пролетар — бу в бунтарем, тепер є він „свідомим членом організованого колективу“, тепер він „будівник“²⁸⁾… Як

²⁷⁾ Аполюгети писаризму.

²⁸⁾ І Кулик Шляхи Мистецтва, ч. 2, 1922.

смие він пропагувати „боротьбу двох культур“, коли „національна ворожнеча є пережиток старих відносин“²⁹⁾? Треба йти „не на розрив з сучасною російською культурою, а на співробітництво з нею“³⁰⁾. Щеж В. Белінський писав, що „коли на Україні зможе явитися великий поет, то не інакше, як під умовам, щоби він був російським поетом... сином Росії, що гаряче бере до серця її інтереси“. Тай тепер — на Україні потрібна „єдина організація пролетарських письменників, без огляду на те, якою мовою вони пишуть. У них єдина мета, єдине завдання“. „Надання напівграмотній Україні... месіаністичної ролі — все це молоденький запал, але не реальні продумані перспективи“^{31, 32)}. „Европейці (Хвильового) хочуть куркуля з Кобеляків витягти на європейський шлях... щоб куркуль — (Хвильовий говорить про пролетаріят — Д. Д.) — праву руку подав „європейцям“, а ліву — „азіятському ренесансові“... щоб лицем до Чорного моря став, а до Москви спиною“?! — репетував Затонський: не бувати цьому!³³⁾. Вони „хочуть себе, як „волевих людей“, „конквістадорів“... протиставити диктатурі пролетаріату“³⁴⁾. Хвильовий каже, що „комінтерн — одна справа, а Сухарьовка“³⁵⁾ — зовсім инша“? Власно що ні. Сухарьовка — це і є комінтерн, а иншого не буде! Ті ваші хохляцькі конквістадори — звичайні бандити, не на них „нам“ потрібно орієнтуватися, — на пролетаріят, і то російський, вчитися від російської літератури, „не відмежовуватися від фортеці міжнародної революції, Москви“. Не можна „кидати гасло розбрату“, (і Драгоманів вчив їти разом), треба щоб між українцями і росіянами існувала „одностійність усіх (sic!) думок“³⁶⁾. Щеж „гіпертрофія індивідуалізму“, „ніцшеанство“, апотеоз „сильних людей“. Куди взагалі веде ця пропаганда і ця література? Таж це шлях до „войовничого фашизму, таж „Хвильовий доходить до того, що, мовляв, за наших часів або комуніст мусить задушити в собі поета, або коли поет сильніший, — лізь у петлю, по есенінському“³⁷⁾ (фраза, особливо цікава в звязку з трагічним кінцем Хвильового). Перед ним поставили питання руба:

„Питання стоїть: або ми, комун. партія, (тобто Москва — Д. Д.) поведемо за собою весь процес створення українського господарства, української культури на основі спілки з иншими народами (тобто — на поводі Москви — Д. Д.), або ми не встигнемо, нас перехлюпне, залле націоналістичний потік, і бажання, настирливе домагання укра-

²⁹⁾ Вісти I. V. 1922.

³⁰⁾ Гринько, Комуніст, 1928 ч. 123.

³¹⁾ А. Лейтес і М. Яшек, цит. твір 230 ст.

³²⁾ П. Любченко, Комуніст I. 3. 1993.

³³⁾ В. Затонський — Національна проблема на Україні, ДВУ 1927

³⁴⁾ А. Лейтес і М. Яшек, цит. збірник, ст. 606. 715 і 293.

³⁵⁾ Сухарівська площа — найбільший ринок в Москві.

³⁶⁾ А. Хвилья, Ясного дорогою ДВУ, 1927.

³⁷⁾ В. Затонський, Націон. проблема на Україні, ДВУ 1927.

їнських фашистів з табору Донцових, дійде до свого льогічного, закономірного кінця. Тільки так може і повинна стояти перед нами справа³⁸⁾.

Така була ділема для „хвильовізму“, для Хвильовогож — як зауважено—або скапітулювати, або — „лізь у петлю“. Як бачимо червоний, „російський міщанин“ і не гадав комуб то не було уступати „бразди правління“, ставляв справу в площині нагої сили. Сподіванки мрійника про „загірню комуну“ з країни „вишневих садків“, „козацьких могил“ і „ніжних жінок“, який нагло задумав повести свою „голубу Савою“ шляхом вимріяної Іспанії з перемальованими на червоно лідарями Дон Кіхстами, з своїми Лепантами, з своїми Фавстами; який думав втримати залив його соняшної країни ордою понурих опричників, які не знали ні що є земля, родина, patria, органічні зв'язки, що є чорні ночі Полудня, його яскраві зорі і сміх; які вакпили його пролетаріят, як куркуля, коли він схотів усамотійнитися, вимагаючи лише сліпого послуху в „сабіранії“ чужих земель, — ці сподіванки зруйновано.

Спершу Хвильовий, — за прийнятим звичаєм — „покався“, потім — як легендарний Галілей, встав на ноги з криком — „а всеж таки крутиться“, знов впадаючи в ересь — потім відкликав її знову. Один з „дорогих товаришів“, полемізуючи з Хвильовим, писав: „констатуючи певні ідеологічні ухили“ у Хвильового і інших, „я аж ніяк не гадаю вигоїти їх організаційними заходами (хоч „посилка на Донбас“ і практикується в партії в таких випадках). А всеж ми вимагаємо від Хвильового „зв'язатись з робочими масами, не гнути кирпичи перед сількором і робкором“³⁹⁾... І ось — як доносить одна львівська большевицька газета — Хвильовий нагло „зацікавлюється соціальним будівництвом“, „кидає психологічну гру сюжетів і незвичайних ситуацій“, пише „оповідання“, як „Петро ..примусив свою корову працювати на користь колективу“ (Вісти 5. IV. 1933), бере „участь в письменницьких бригадах, стає кореспондентом“ (сількором?) „керує працею в заводських літгуртках, вростається в нову колективну працю“. Уявіть собі Гоголя, який викладає про „веру, царя і отечество“ миколаївським фельдфеблям, і ви зрозумієте положення, в якому опинився Хвильовий, до якого — за порадою Пилипенка — застосовано „організаційні заходи“ для випрошення „ухилів“... Візьмім все разом: „посилка на Донбас“, (як Шевченка — на Арал), з дуже правдоподібною заборонаю торкатися „психологічної гри сюжетів“ (подібне до заборони Шевченкові писати і малювати), порада „не гнути кирпичи перед сількором“ (як Шевченкові — не гнути кирпичи перед фельдфеблем), пригадаймо ділему — капітулювати або „лізти в петлю“, — і вихід, який „власновільно“ знайшов

³⁸⁾ А. Хв. Ясною дорогою, стаття „Марні надії ворогів“.

³⁹⁾ С. Пилипенко, Культура і Побут, 1926, чч. 9 і 11.

Хвильовий, перестане бути загадкою, так само як ні для кого не є загадкою передчасна смерть Шевченка. Тим більше, що ми не знаємо якого ще пониження жадала невблагана Москва від нього в переддень маніфестації „братньої згоди“ московських і українських письменників в Харкові.

На віру Аглаї („Вальдшнепів“) він не перейшов. Але стару — стратив цілковито...

„Сестро — говорю я далі. — Ти не знавеш, хто буде цезарем майбутньої імперії, світовий мільярдер, чи світовий чиновник?

І каже сестра крізь сльози:

...хіба ця думка і тебе тривожить?

Мене хилить. Я безумно хочу заснути. Сестра пестить мою голову. В кімнаті домовинна — така змертвіла тиша, і... раптом очі мої зупинилися: вони знайшли крапку:

— *Morituri te salutant!*...

як глядіатори, що вмирали для забави цезаря. („Сентиментальна історія“). „Мільярдера“ Хвильовий не приймав, „чиновника“ (хоч і совітського) — теж ні. Інша, що народжувалася, буржуазія, яка йшла і проти „мільярдера“ і проти „чиновника“, яка не знала „слинявого скепсису“, він її тільки прочував, не знав. Колиж невідклично зрозумів, що лише наємними глядіаторами є ті, що б'ються не за свою справу, а за справу нової імперії, нової Москви — став „морітурусом“. Його останній гест — зостанеться страшним моральним ударом для облудної політики Росії на Україні.

Р. С. Пишучи про Хвильового, не можна поминути мовчанкою ролі, відіграну в його житті „любезними земляками“. Насамперед — що з нього вперто хотіли зробити росіянина. Скрипники, Косьори й інші, що „по повеленню начальства“ стали українцями; де-хто з оточення гетьмана, що в 1918 р. перемалювався в український „защитний цвет“, — їх українства ніхто не запідозрював. Хвильовий — був непевний під тим оглядом... Думаю, що аналогію тут можна знайти у „тоже-малоросів“ передвоєнної доби, які визнавали „прекрасний язык Шевченка“, але — напр. Грушевського вже за українця не вважали і не вважали за українську — його „мову“ (конче в лапках!). Причина та сама — Грушевський (і тодішнє українство) був своїм психічним наставленням чимсь таким далеким тодішнім „малоросіянам“, що не могли його визнати за свого. Хвильовий — безкомпромісовим ставленням многих питань нашого життя і вдачею, був кимсь таким далеким сучасним „просвітянам“, що мимоволі шукали вони пояснення цієї „чужості“ і — знаходили. Бо дійсно говорив іншою мовою. Хоч, з другого боку, треба сказати, що до „нації“ Скрипників, Затонських і Хвиль — автор „Слова“ таки не належав...

За те й старалися вони йому як лиш могли уприємнювати життя. Своім способом. Озлоблені його сатирою на „халтурників“, нездібні до отвертої полеміки, вони вибрали догідніше для себе поле боротьби — денунціацію. Із себе виходили, щоби представити свою лояльність супроти „центру світової революції“ — Москви, і — тикали пальцями на Хвильового, як на людину, що перешкаджає — „і нам, і вам“. Денунціювали за те, що все носився з власними „Ванліте“ і не хотів пристати до жадних готових вже літературних клік і котерій, за те, що „кирпу дре“ перед непризнаними геніями; що був „фашистом“ (а легко собі уявити, що цей закид міг потягнути за собою в СССР!) Негідне цькування одної однісінької людини цілою зграєю газет і груп посунулося

до того, що бувші міністри Петлюри — обвинувачували його в „петлюрщині“, а ті, що донедавна ще були в найліпших відносинах з „емігрантщиною“, а тепер — за ціну посади партійного секретаря чи соціалістського редактора — відсахнулися від неї, — закидали йому тісний зв'язок з „емігрантськими центрами“. І всі — вимагали, щоб він або „покаявся“, або — щоб йому затулили рота чи ужили супроти нього „організаційних заходів“, щоб забрали, коли не з України, то бодай з Харкова чи з Києва. А ці доноси — сквапливо передруковувала з харківської української — московська преса, щоби нарешті, — виелімінувати його з активного життя і заслати в глуху діру, зробивши „робкором“. Москва — Москвою, але цей розділ з біографії Хвильового і його „любезних земляків“ теж не треба забувати.

—О—

Я. Правобережчя.

Затрування душ молоді, чи гіпохондрія?

(Відповідь на передовицю В. Целевича в „Діло“ ч. 154).

Зараховую себе до так званого „старшого громадянства“, бо вже сивина чуба припорошила. Однак, читаючи передовицю п. В. Целевича, як виразника ідеології, не можу зрозуміти того „старшого громадянства“, не знаю, чого п. Целевич, властиво хоче? На перший погляд, коли не вдумуватися глибоше в порушену п. Целевичем ділему та брати річі за „чубки“, як це робить автор передовиці „Треба протиділяти“, то видаються висновки ніби логічними. А якже! молодь не слухається поважного „олімпу“, не падає на вколішки перед „авторитетами“ (яких шукає й не знаходить!), випереджує їх, шукаючи в лябіннітї своїх світовідчувань нових доріг, що відповідають духові часу. Ї молодь „аморальна“ і „нечесна“ та, як на лихо, вся на загал!

Жахається автор, ледви не плаче, що не тільки так є в „відношенню до чужих“, а й до своїх, — не лише в інших ділянках, рівнож неоправима молодь на ґрунті громадському й в приватному житті! Тут п. Целевичеві стає до помочі „історія людства“ з „стичністю“, „лицарскістю“ та „романтизмом боротьби“.

По довшій аналізі „жахливого“ явища, чи то пак — тези, приходить авторові ствердити, що „виною промахи старшого громадянства“ і о, жаж! публіцистична діяльність п. Донцова, котрий проповідує відрубний, своєрідний український націоналізм — не подібний (на жаль хіба?) ні до гітлеризму, ні до фашизму, ні (додам) комунізму! Національний світогляд п. Донцова — це: „прикмети східної (азійської, бо п. Донцов каже орієнтуватися на Європу!) анархістичної псіхіки“... Це все чути з уст людини, котра належить до „авторитету національного проводу“ і признається, що „старше громадянство не знає духового корму“ молоді, в наслідок чого повстає „хаос“, зазримчений п. Донцовим та органами „Наш Прапор“ і „Новий Час“.

Аби не було „хаосу“ — треба булоб 25 літньому студентові, чи 20 літній студентці піти до татунця в директорським кабінеті, або вуйця, котрий сидить за касою в склепі і попросити благословення, чи можна прочитати ту чи иншу книжку. Перед зібранням студентської корпорації, якоїсь вечірки — треба булоб депешувати у всі кінці краю та вистосувати подання до „авторитету нац. проводу“, а потім — справоздання, бо якже інакше? А середньо-шкільна молодь, роблючи „домашні вправи“, якогось вірша напише, чи карикатуру намалює, — конечно мусить „педагогам, політикам і суспільним діячам“ показати, чи то не „революційна література“ і не донцовське вільнодумство?

В наступних своїх аргументах п. Целевич вбачає ало, що знаходяться й серед старшого громадянства одиниці незалежні від „авторитету нац. проводу“, ц. т. такі, що йдуть з духом часу, розуміють молодь, і вона їх, та не танцюють під дутку ріжних „політичних та гро-

мадських кол". Болить п. Целевича, що ті одиниці стоять ще на чолі преси — місячників. П. Донцову можна було приписати „нездоровий“, „східний анархізм“ (а як же!), але треба було щось і п. Тикторові закинути, та й вихопилось, як Пилип з конопель, що його пресові видавництва є „торговельним підприємством обрахованням на зиск“. Не відомо, чи „Діло“ хоче зиску, чи дефіциту? Не знаю, чи п. Целевич зрікається місячної платні, не хоче її взагалі? А з гонораром як? Певно теж кожна стаття дає зиск? При кінці передовиці „докази“, якими не всякий публіцист відважився б послуговуватись в поважній полеміці про поважне явище.

Де тут „пес закопаний“? Що й чому так не подобається п. Целевичові та чого він не розуміє? Не розуміє, що завше була й буде „війна між старими й молодими“, між „батьками й дітьми“. Там вона вирівняна, чим „старше громадянство“ є більш консервативне, чим менше розуміє воно молодь. Не розуміють, бо не вміють нею кермувати, впливати відповідно, — не ведуть, а плентаються в хвості. Молодь інстинктивно старається сама собі зарадити, роблячи часами помилки. З приязирством дивиться на нарікаючих мальконтентів, котрі вимагають собі біблійної пошани і „фіміаму“. Не може зрозуміти п. Целевич, який слід на душах нового покоління залишила світова війна і це вже видно з його історії. Ще до того нове покоління української нації „бачило“ невадлу спробу створити нове життя, оттого „старшого тепера громадянства“, а таке громадянство, котре історія „поклала на лопатки“, не може бути для нього авторитетом. Через ті психологічні чинники молодь ставиться критично навіть до добрих часами рад старших та шукає тих, якіб її розуміли, а головне вели, не гальмували своєю гіпохондрією.

Молоде покоління знає, що має вирішити не одно, чого не вдалося вирішити поважному громадянству. Не лякається воно зітхань і прикмет старших, на котрих дивиться поблажливо й зі співчуттям, та йде само своєю дорогою, бо немає його кому вести. Творють молоде покоління свою етику, етику ХХ віку, керується новою лицарськістю, є реальним і свідомо уникає „старечого“ романтизму, замінюючи його сучасним. Духовна їжа, якою б хотіло старе покоління годувати молоде це: „так робіть, як з діда-прадіда було“ — обов'язковими поклонами перед поважною лисиною, з благословення якої молоді вільно бути в просвіті, в хорі, в аматорським гуртку і всюди не омивати „цілування руць“. Коли цього нема, молоді „анархисти, неетичні, аморальні, нечесні“ і майже „революціонери“! Сучасне молоде покоління мусить не читати, а ковтати публіцистику, але не публіцистику п. Целевича. Неврастенічні й імпотентні сентенції гіпохондриків, претендуючих на провід, не задовольняють молоді. Не такого проводу вимагає, навіть благає, сучасне молоде покоління, лише такого, який родиться в інших здоровіших народів Заходу.

Щоби перекреслити хуторянську етику, слинявий романтизм і міщанську чесність „авторитетного проводу“, щоби поховати „старі цінності“ і творити нові.

Радивби п. Целевичові не „протиділати“ та не „вносити хаосу“, не затрувати душ нового покоління гіпохондрією, а добре його зрозуміти, — радіти, що воно инше від старших „поважних“ невдар. „Протиділати“ це значить не тільки не провадити молоді в бажаним для себе напрямку, кориснім для молоді, а завертати її назад поза себе. Хай голос незнаного автора, голос з народу, теж старшого громадянства, буде пересторогою, щоби те „старше громадянство“, яке репрезентує п. Целевич, не вдавало з себе патріархів і непомильних авторитетів та не претендувало, коли невдільне, на провід, а сміло з громадською мужністю це собі усвідомило.

М. Л.

З пресового фільму

Минулого місяця обдарувала галицька преса наш місячник особливою увагою. Відкрила по ним — гурганний вогонь, а спеціально по редакторів „Вістника“ (бо наші противники ніколи не борються з ідеями, лише з особами).

І так виступили Дзвони (ч. 5): — „Вістник і ідеологія Д. Донцова“, Гром. Голос — не опускав жадного числа, щоби не виступити на нашу адресу з властивою цьому „русько-хлонському“ органі інтелігенцією, потім Нова Зоря з гримливою статтею „Не можу мовчати“ (не вміти там де треба мовчати — знана хиба редактора Н. Зорі) і з серією геніальних артикулів — „Націоналізм Донцова“, де зводяться порахунки з усіма, хто, де, коли — в Європі і в Америці — зробив кривду християнському О. Назарукові. Дальше — Мета з „більшою (кількістю рядків) працею“ званого нашим читачам лицаря В. Кучабського і з статтею „Від ідеології до зоології“. Випад О. Назарука — підхопили його однодумці з большевицького Гарту („Свій про своїх, Нова Зоря про Донцова“), а за ним теж однодумці з Н. Зорею — большевицька Українська Думка. Ну, нарешті харківський Комуніст (ч. 91 — „Переклик інтервентів“). А на самім кінці — „діке Берта“, Діло, де в день зїзду Безп. Бльоку у Львові, п. В. Целевич (сходяча зізвізда УНДО) виступив проти редактора „Вістника“ (разом і проти іншої незалежної преси) під голосним заголовком — „Треба протиділати“. Стаття В. Целевича (яка зняйшла повне співчуття в „Хвилі“ і в „Газеті Поранній“, що її передрукували) — написана з сильним подразненням, яке треба взяти на рухунок неочікуваних наслідків вічного турне ундівського „Стар“у по провінції...

Як на один місяць — надзвичайний доказ уважливості наших противників. В таких випадках німці кажуть — Viel' Feind' — Viel' Ehr'. З огляду на спосіб полеміки наших противників — доведеться сказати: viel' Feind' — viel' Gemeinheit.

Цілість робить вражіння пекельного джез-бенду, де особливо пишсується редактор Н. Зорі: коли читати, що він пише, ніби бачиш перед собою найбільшого оркестрового фокусника — він верещить, тупотять ногами, стає на голову, сідає на клявіші і — в проміні кількох метрів — заплює довкола себе всіх і вся.

Що сталося?

Отже, Діло бе на сполох з причини „аморальности“ в нашім громадськім житті, а „одною з головних причин“ цієї аморальности і „духової кризи“ є „анормальні теорії Донцова“, ще й „анархічні“, яким „протиділати“ є найвищий час... Опріч згаданих вже газет, найбільшої похвали за цей відважний виступ ундівський Де Вал-ра дістав від редактора Н. Зорі, яка сподівається, що в особі В. Целевича нарешті „обізветься сумління найбільшого політичного табору в нашім краю“. З огляду на те, що редактор „Вістника“ „довгі літа“ учив галичан — „російського нігілізму“, що „той московський нігіліст виховав вже ціле покоління“ і взагалі ширить „язву“ та „моральну отруу“, яка здержала „наш цивілізаційний похід і перепинила наш духовий, політичний і літературний і взагалі культурний розвиток“, — не бачить Н. Зоря іншої ради, як розпочати „загальну й безпощадну боротьбу“ з тою „дурною й злочинною доктриною“. Бо „в огиднім шкідництві того московського нігіліста... не сумнівається вже ні один з визначніших умів сеї землі“ — а передусім, очевидно, її найвизначніший ум — др Осип Назарук...

Певно, начальство мусіло сказати талановитому саксофоністові з Н. Зорі, що самим темпераментом ніякої злочинної доктрини не побороти, що треба якісь аргументи висунути. А що редактор Н. Зорі свої аргументи висисає з свого таки пальця — той тепер — щоб не

довго думати — він сягнув до своєї бібліотеки, витягнув журнальчик Поступ за 1927 рік, і — „нічогож сумняшеся“ — передрукував з відті своєїж таки „статті“ під заголовком — „Націоналізм Донцова“, слушно комбінуючи, що читачі напевно їх тоді не читали то й не полапаються, що новий маніфест Н. Зорі проти „злочинної доктрини“ — це ніщо інше як стара підогріта печеня зперед шістьох літ... Чи „найвизначнішому (по Ярославі Осмомислі) умові“ галицької землі, редакторові Н. Зорі — забракло концепту, щоб написати щось нове, — не знаємо. Але перестерігаємо редакцію, щоб — забувшись і шукаючи натхнення в своїх стародавніх працях, др О. Назарук — часом не помилився і не прикрасив сторінок католицького часопису — своїми антиклерикальними виступами з часів як був радикалом. Або щоб свого протигетьманського маніфесту не передрукував. Скандал вийде.

Але й це ще не все: дещо — з браку концепту — взяв редактор Н. Зорі з Поступу, дещо — від Липинського з його славновісної передмови до збірника „Хліборобської України“, тої самої, за яку потім соромилися йогож таки однодумці. З тої передмови висуває др О. Назарук — в третє чи вже в четвертє — цілий ряд розторощуючих аргументів проти редактора „Вістника“, а саме: що його теорія не слухна, бо він не є — як безлично твердить — жадний Українець, лише Москаль; що його теорія не слухна, бо він зрадив своїх батьків і став соціалістом; що його теорія не слухна, бо він зрадив ес-деків; з незнаних причин покинув Україну і зрадив „Союз Визволення України“; потім — зрадив небіжку Австрію, зрадив ясновельможного пана гетьмана всієї України обох боків Дніпра, а звайшовши притулок на славній землі дра О. Назарука — зачав роздаровувати її всім і вся „забездурно“ (що особливо дра О. Назарука обурює), нарешті, (Н. Зоря, 8, V), в неймовірний спосіб накинувся на наших старих ц. к. радників і б. російських тайних совітників, що остаточно вивело з рівноваги льояліста з Н. Зорі, бо там де йде про ц. к. Австрію (з її радниками) і царську Росію (з советниками) — др О. Назарук жартів не знає. Бо влада є влада! Такий спис гріхів того потвора, спис, який — як два рази два чотири — доводить, що його „злочинна теорія“ нічого не варта.

Всі оті інкриміновані вчинки редактора „Вістника“ відкрив ще пок. В. Липинський, за ним повторив др О. Назарук, а за ним передрукували його однодумці з Гр. Гол. з больш. „Гарту“ і „Укр. Думка“, що не тільки про високість їх духової культури, але свідчить ще й про певну душевну спорідненість — аристократа-клясократа гетьманця і монархіста, був. радикала і теперішнього Дон-Базилія з Н. Зорі і товаришів з большевицьких та радикальних газет.

Наш журнал, всупереч до своїх противників, не любить зводити принципіальні спори до спорів особистях. Тому — відповідь на інсинуації Липинського і Назарука редактор „Вістника“ ще в 1927 році видрукував не в ЛНЗ (як міг би то зробити), лише — в Державній Думці, що виходила в Чехії. З огляду на те, що славна стаття Липинського безнастанно появляється друком в католицьких і большевицьких часописах Галичини — мусимо троха нище зайнятися нею, не для відповіді противникам (які пишуть в злій вірі), а — для вяснення нашим читачам. Самого Липинського за ту статтю не можна винуватити, бо він вже тоді зраджував обяви хороби, яка вплинула на його мовок. Що так було дійсно — ось лист, який в перше тут друкуємо і який дїстав від нього редактор ЛНЗ-ка ще сім літ тому:

До редакторів українського дневника „Свобода“

в Джерзи Ситі.

В числі 94 вашої газети з д. 23 квітня ц. р. ви написали, що я „агітую за закінченням самостійницьких стремлень та добровільним признанням приналежности України до російської імперії“.

Занадто добре знаю я вас, українські інтелігенти гади, щоб оця брехня ваша мене здивувала, або щоб я мав охоту її

спростовувати і з вами полемізувати. Брешіть далі. Чим більше такими брехнями ви будете запаскуджувати, вимижте презентоване українство, і чим більше своєю подлостю будете відганяти від нього всіх чесних українських людей, тим швидше впаде та галузь, на якій самі сидите і тим швидше згинете ви самі, злобою засліплені хамі.

12.V. 1926.

Копія. Такому-ж самому, як і редактори „Свободи“, пану Донцову до відома.

В. Липинський

Чи „засліплені злобою хами“ були редактори „Свободи“ і „такий самий“, як вони п. Донцов — чи хто інший — з цього листу так вже безсумніву не вдається установити... В кожному разі, згучи здавна В. Липинського, редактор ЛНВ — як своєму старому знакомому, порадив йому у відповіді, покинути Райхенау і зголоситися у Відні до якогось із знаних психіатрів. Не зрозумівши добрих інтенцій редактора ЛНВ. В. Липинський полишив цю раду без відповіді — і мабуть без виконання... Доказом тому є власне ота передмова до Хліб. України, яку тепер передрукують ново-зорянсько-большевицькі союзники, і яка своїм шляхотним стилем перевищила далеко аристократичний стиль згаданого листа. Про самі „закиди“ — пізніше, але тут звертаємо увагу читачів, з якого роду „полемістами“ доводилося і доводиться нам мати діло...

Ви їм кажете: — ваші теорії про „Три Руси“ і „Руський Схід“, про виправдання „федерації“ 1918 р. — це підігріта костомарівщина, і почуєте у відповідь:

— А ви є хам і гад!

Ви їм скажете, що викинути Франка, Шевченка і Лесю Українку і ставляти їх на індекс, є смішна річ і не принесе хісна Україні, і почуєте у відповідь:

— А ви про Україну не кажіть, бо ви не Українець, а просто скункс! І не чуєтеся, як — у млівіч — „дискусія“ зведеться з тем принципіальних і річевих — на теми: де ви родились, де женились, коли розвелись і хто були ваші батьки... І нагло побачите проти себе — не монархіста, ві клерикала, ні большевика, — а звичайнісіньку бабу Палажку Нечуя Левицького... Ви будете доводити, що наша „найбільша“ і „найліпша“ і „найавторитетніша“ партія не має ідеології, не має людей, не має програми, не знає що хоче — доводитимете з фактами і sine ira — а у відповідь почуєте гістеричний крик, що ви „профануєте“ народні святощі, „зневажливо“ ставитеся до старших, „аморально“ заховуєтеся і навіть карикатури на поважні авторитети малювати важитеся!... Так стара цюця Кльоця обгубується на підлітка, що не досить чемної вклонився: „та смарката! Що вона собі властиво думає? Навіть „цілую руку“ мені не сказала. То мені теперішнє виховання!“..

Поіритована Кльоця не розуміє, що авторитету не наказується, лише — здобувається. І коли „смарката“ готова замість поцілувати — вкусити цюцю Кльоцю — то видно, що цюця не потрафила збудити в ній пошанівки і любові... Цюця Кльоця (в данім разі в. п. В. Целевич) — не розуміє, що в подібних випадках — смішними є не „смаркати“, а — вона сама..

Деякі часописи з наших противників побачили — хоч і пізно — невідповідність таких метод полеміки. Мета (11.VI.) нарешті зорієнтувалася, що — „наша помилка, що ми статтю п. Кучабського помістили“, а „його помилка, що він її написав“, що для боротьби з якоюсь ідеєю методи Кучабських і Назаруків не вистарчають, та що треба здобутися на поважну аргументацію. Добре, що — бодай по десятих роках — „авторитети“ подумалися, що партії з претенсіями на провід повинні опріч баб Палажок, мати ще й світогляд. Ліпше пізно, як ніколи (як сказав Китаєць, що прибіг на стацію, коли поїзд вже відійшов). Лиш коли панове хочуть дійсної полеміки, хай собі засвоють кілька правил, а саме: 1) що для того, щоб писати, треба читати — читати відповідну літературу, а не лише, „Последнія Новости“ і концертні програми (ко-

ли сусід позичить) 2) що бездоказово декретувати з Олімпу шкідливість якоїсь доктрини — є сенс тільки тоді, коли еретика можете зараз таки спалити на кестриці або бодай його твори. Колиж це не йде, то мусите: не літати повторяти — „треба протиділати!“, „треба нещадно боротися!“ — а дійсно висунути якусь протитеорію, бо інакше — при тих ваших закличках і браку річевої полеміки — мимоволі запитувш себе: до кого ж ви властиво апелюєте? Кого собі кличете на поміч? ви, джентельмени, з чотирьох партій і з десятих часописей — ідучи на лицарську боротьбу проти одного? 3) нарешті треба уникати таких фортелів, за які — коли їх вживати в грі у карти — дістається свічником в голову. А до таких фортелів належить коли напр. п. Целевич — у Львові обвинувачує редактора „Вістника“ — в анархізмі, а в якімсь Самборі — фальшиво інтерпретуючи його книжку з перед 11-х літ — в якімсь „фільстві“, яке виключає отой „анархізм“. Ці фортели — негідні людини, яка хоче щоб її трактували поважно.

Дальше, коли ви знаєте (а ви це чудово знаєте!), що редактор „Вістника“ в практичнім громадським житті — ні над —, ні підземнім ніякої — але то буквально ніякої — участі не бере, то яким правом смієте ви приплутувати його імя безнастанно до всяких — немилых вам — фактів того життя? Коли емігрантські угруповання мають якихось приятелів чи політичних чи особистих, то панове Кучабські й Целевичі повинні знати, що серед них не було і нема редактора „Вістника“. Хтось десь сувороти якогось редактора удасться до аргументу фізичної сили... Хтось десь кине камінням... Хтось напише повість, яка не сподобається „визначним умам“ галицької землі — завше винен редактор „Вістника“! Треба вже з тим скінчити. На кожний випадок, застерігаємося тут, що якимини карами Господь не навістив ще Галичину з Людомерією, — трусом, потопом, вогнем чи мечем, — „Вістник“ за те не відповідатиме. Не відповідатиме ані за кінець світа, приповіджений на половину червня але потім пересунений на пізніше, ані за евентуальну затьму сонця чи мовків наших „визначних умів“, ані за те, що їм жовч розліється... Зовсім тих кар ні світові, ні їм не бажаємо. Спеціально що до Орляно Фуріозо з Н. Зорі — бажаємо, щоб він завчасу стримав розстрій своїх нервів (поки не пізно), і щоб — як найдовше лишився редактором своєї часописі, бо жадний инший його заступник не потрапивби репрезентований ним напярмок так теніально компрометувати. Для того не бажаємо й „ліквідації“ п. Целевича.

А тепер — до нудної і глупої „полеміки“, накинutoї нам Липинським, большевиками, Назаруком і комп: отже теорії редактора „Вістника“ — неслухай, бо — й Українцем він не є, бо родився в провінції, „що її московські кольоністи прозвали Новоросією“... Припустім, шановні джентельмени. А ось один з вас родився в провінції, що її прозвали „Юго-Западний край“, а другий — в провінції, яку назвали Малопольщею... Ну і що далше? Чи уявляєте ви собі, що нпр. таких „аргументів“ уживали в полеміці між собою скажім Лойд Джордж чи Сноуден? Чи не визирає зза тих наших „полемістів“ — знову ота сама баба Палажка?

Дальше редактор „Вістника“ — „зраджує московських революціонерів і стає українським ескеком“... Ні, московський революціонером редактор „Вістника“ ніколи не був. Були ними — натомість деякі найблищі співробітники наших противників (Липинського), теперішні гетьманці, а колись члени „Українського Союза Російської Соціалдемо. Партії“, створеної до боротьби з Україн. Соціалдемократією, (до якої й належав редактор „Вістника“, як і вся активна пердреволюційна молодь).

Що редактор „В-ка“ „невідомо з яких причин опинився закордоном“, — ні, це неправда, а Назарукам і Липинським це так само відомо, як і цілій наддніпрянській еміграції, яка мусіла в ті часи покидати свій край. Що цього не можуть зрозуміти Назарука — це інша річ: ці типи ніколи не зрозуміють, чого тодішня молодь мусіла покидати гралиці царату, чому мусіла з царатом боротися, чому мусіла сидіти в

царських тюрмах, бо вони самі вмюють сидіти лише на добре платних фотелях директорів чи редакторів і з них — циркати слиною на всіх, яких точкою чести є — не бути подібним до Назаруків... Не розумів той еміграції і Липинський. Бо трудно її було зрозуміти людині, яка українській „зрадницькій“ генерації 1905-8 рр. протиставляла таких людей як генерал Залеський, який „в імя реальної не фантастичної традиції політичної української — служив вірою і правдою державі російській“... Для того. для кого „служення державі російській“ є взором для українського патріота, для того всі ті, які в боротьбі з тою державою мусіли покидати край, завше покидатимуть його з невідомих і незрозумілих причин..

Що редактор „В-ка“ зрадив соціалъдемократію українську... Ні, лише за свій „націоналістичний ухил“, який тепер сказали, — ота соціалъдемократія видалила його зі своїх рядів, щоби потім — вступити на шлях, вказаний ним. Ріжниця отже між редактором „Вістника“, що пропагував програму сепаратизму від Росії і порозуміння з Центр. Державами ще в 1913 р. і іншими соціалістами, які ту програму практично засвоїли в 1917 році, була та, що перший — пропагував ту програму, коли за неї треба було собі лоба розбивати і наражуватися на виключення з партії, а другі — коли за це отримувалося міністерські посади... Що зрадив той самий редактор „Союз Визволення України“? Не зрадив, лише по двох чи трьох тижнях виступив з нього, бо уявляв собі його діяльність інакше, аніж викладання української абетки в таборах полонених чи висилання ігратуляційних депеш до цісаря Вільгельма... Що зрадив отой самий зрадник — Австрію, — то далєбї неправда! Що цілий „наш культурний розвиток — як пише Н. Зоря, спинив — „один одинокий московський нігіліст“ (цебто Д. Донцов), — це ще нехай! Але щоб той гетьманський нігіліст таки самотужки зрадив і повалив Австрію то таки zu stark! Її повалили Лойд Джордж, Клемансо, генерал Сарайль, але — біг-ме! — не редактор „Вістника“! Я розумію манію переслідування дра Назарука (що для нього — „сильнее кошки зверя нет“), — але що за сильно, то таки за сильно.

Тепер ідуть слідуєчі „зради“. Насамперід „зрада“ хліборобів-демократів, потім гетьмана, нарешті — заґравістів. Отже хліборобів-демократів (до яких редактор „Вістника“ належав разом з Міхновським, Шеметом і Липинським) — редактор „Вістника“ зрадив тоді, коли — закордоном вже — вони запропонували йому вступити до нової організації („хліборобів-державників“), в яких програмі було про „союз“ з Росією і про костомарівські „три Руси“... Цей програмі редактор „В-ка“ не поділяв, тому й до тих людей не приступив. В тім і була його „зрада“. До гетьманців редактор „В-ка“ не „вкручується“, як пише Липинський (а за ним Назаруки і большевики), а — його до співпраці запрошує гетьман, бо проти режиму ц. Ради — Д. Донцов ще перед гетьманщиною виступив. А знова пристав до гетьманства отой редактор не тоді, коли на це вже був пляцет укр. демократії, не щоб засісти на міністерських кріслах, а тоді коли за службу у гетьмана попадалося на списки проскрибованих. Щож до „вкручування“, то миб могли назвати імена деяких теперішніх гетьманців (зрештою милих і симпатичних людей), які в буквальнім сенсі слова вкручувалися до гетьмансько-німецьких кругів (очевидно щоб відразу зайняти міністерські посади), уживаючи для того м. і. протекції і — того самого редактора „Вістника“. (М. і. — коли вже згадувати ті часи — редактор „Вістника“ був той, який по розв'язанні корпусу Січових Стрільців — ввєднав січовикам авдієнцію у гетьмана, наслідком якої було реактивування корпусу)... Редактор „Вістника“ мав зрадити гетьмана і — навіть написав на нього памфлет (образу маєстату). „На другий день після упадку гетьманства (пише в своїх споминах гетьман), Донцов надрукував статтю, повну різких і несправедливих випадів проти мене, але я, пізнавши вже його, не був цим ні огірчений, ні здивований“... На це можемо відповісти: коли майже на другий день по торжественних

запевненнях не зрадити прапору незалежності, пан гетьман проголосив „федерацію“ з Росією, призиваючи нас боротися і за неї, віддаючи край в руки російських добровольців, — то тепер редактор „Вістника“, не пізнавши п. гетьмана, був тим і огірчений, і здивований... І очевидно, мусів від нього відійти. В тім була ота „зрада“. Щож до памфлету, то той, про який згадує гетьман, був написаний в Києві під час коли ще сильно стояла гетьманська влада і переданий до „Трибуни“, яка одначе його видрукувала щойно по упадку гетьмана. Але був ще й другий памфлет проти гетьманщини, — теж написаний під час облоги Києва Директорією і видрукований ще за існування гетьманщини — в київській „Раді“ з підписом автора.

Що редактор за той „пашквіль“ — як пишуть Назарук і большевики — „удостоївся високої посади“ в Директорії, неправда. Зараз по вступленні Директорії до Києва, отого гетьманського зрадника (по розв'язанні революційної ради комісарів) звільнено з посади комісара преси — і доручено ту „високу посаду“ (шефа преси) дрові О. Назарукові...

Аж нарешті прийшла зрада „Заграви“. Ні, редактор „Вістника“ не зрадив „Заграві“, зрадили її — загравісти, ті які тепер поклоняються тому, що десять літ тому відкидали і відкидають те, чому тоді поклонялися. Так отже виглядають оті „зради“: Донцов „зрадив“ хліборобів-демократів, тому що вони радикально змінили свою програму... „Зрадив“ гетьмана коли той прийняв програму Денікіна... „Зрадив“ загравістів, коли вони стали „діловцями“... І оті всі нісенітничі в десятій раз повторюють за хворим Липинським здорові (чи дійсно?) Назаруки і його підбрехачі радикали і большевики. Тим часом останнім вистарчить, замість до свого нового авторитету — монархіста В. Липинського, заглянути до Леніна в 1913 році і вони — в його статті з приводу студентського з'їзду й моєї програми сепаратизму, — побачилиби, що редактор „Вістника“ в своїх поглядах від того часу ані трошки не змінявся. З м і н и л и с я и н ш і. Щож до Назаруків, тож самі вони впадають в нелюдську лють, що Донцов свою „анормальну“ доктрину пропагує вже „довгі літа“ і „виховав ціле покоління“ — отже коли ту „анормальну“ доктрину проповідує „довгі літа“, аначить — довгі літа її не зміняє? Деж тут „зрада“ і — головне — де льотіка? Як то недобре, коли „визначні уми“, які повинні показувати приклад панування над собою, тратять цілковито владу над своїми нервами. Чи ці люди, які — замість солідної полеміки — кленуть як віденській фіякер (коли не дістане „трікельду“) — або як кандидат на посла, якого в останній момент скреслить партія з своєї лісти, — чи ці люди можуть вчяти молодь дисципліни і як кажуть англійці — „самоконтролі“?

А тепер отой „схід“. О, сходячі звізди з табору УНДО, о. неfortunні прелетенти, о, радикальні клерикали чи клерикальні радикали! — де є сенс в тім, що пишете? Теорія Донцова „вказує прикмети східної анархістичної психіки“? Що знаєте ви про схід? Що знаєте ви про захід? Ви, яких думка втиснута між Сяном і Збручем, які можете проковтнути сотки творів — і всеж сказати про себе словами Гайне (здається) — *da stehe ich ein armer Tor und bin so klug, als wie zuvor?* Хоч ви й є — як самі себе рекламуєте — „визначні уми“ (що зрештою кожний відразу побачить, прочитавши лиш пару ваших рядків) — але всеж це не звільняє вас від обов'язку дати бодай тинь доказу вашим твердженням. Де ця тинь? Отворіть інкриміновану книжку Донцова — прочитайте, на кого покликується він: чи Шопенгавері, Зіммелі, Ніцше, Шпенглері, Зомбарті, Сорелі, Діркгеймі, Майнеки, Корадіні, Емерсоні, Парето, Лебоні і Келені — зі сходу вони? Отворіть річнички ЛНБ-ка і книжки „Вістника“ — чи ті всі Смарзеві, Ібанезі, Беннеті, Бартлеті, Грінделі, Флягерти, Саролеї, Міхельси, Паппіні, Мерсе і пр. — є вони зі сходу? Вірю що сходячий звізді УНДО. п. В. Целевичеві як і клерикальному радикалові з Н. Зорі, вихованому на радикальних календарях і брошурках — легше кинути інсинуацію, аніж перечитати отих авторів, але всеж чи можна числити на те, що ваша читаюча публіка є аж так далеко менше за вас інтелігентна, що не зламає вас на подібних фокусах?

Схід? Схід є у Меті, яка уважає можливим становище, коли більшовизм „буде одинокою живою... політичною ідеєю“. Схід є в Н. Зорі (8. VI.), яка признає за більшовизмом певні „позитивні наслідки“, нпр. „його заінтересування економічними справами“ (так Н. Зоря називає очевидно вивлащення селян на Україні).

Схід? Схід є у вас, адораторів того сходу, які годують наше громадянство Зощенками і тому подібними російськими авторами. Схід — у вас, які захвалюєте церкву Тихона, протаставляючи її українській автокефальній. Схід — це теорія Липинського про єдність „трох Русий“, про „союз з європейським Сходом“. Схід — пане Целевич — це довголітня більшовикофільська або просто москофільська (Панейко) пропаганда органу, в яким ви пишете ваше „Треба протиділати“. Схід — це накладання з Йоффе і з Лапчинськими, — ось де є схід, ось хто мусить мати — „арикмети східної анархістичної психіки“, ті, кого до сходу тягне, ті хто тому сходові пропаганду робить, не той, хто з тою пропагандою систематично борється. Доказів, доказів, шановні Олімпійці, самих інсинуацій не вистане! Перестарілися методи бл. пам'яті бабусі Палажки!

А тепер „те, що найважніше“: хтож то „викликає серед громадянства хаос, впливає деморалізуючо на молодь і каже їй зневажливо ставитися до цілого національного табору“? Хто „дезорієнтує громадянство“?

Про Дона Базиля з Н. Зорі не потребуємо говорити, він сам говорить за себе (і трошки „Діло“ — от у тім протесті наддніпрянським проти його „полеміки“). Але хочете ви, пане Целевич, знати хто „підкопує авторитет національного проводу“? Передусім ви, пане Целевич і вам подібні. Ви, який виступає в тозі мораліста — який вчить етики суспільності, чи ви протестували, коли скажимо орган, в яким ви виступаєте, редагував редактор, що був рівночасно редактором більшовицьких „Нов. Шляхів“, отих що і проти церкви і проти національного проводу виступали? Ні, ви мовчали, як і всі ваші... Всі разом підкопуючи авторитет проводу.

Ви, які вбираєтеся в тогу мораліста, — чи протестували коли роками спливав більшовицький дурман в голови молоді й громадянства зі сторінок органу, в яким ви мечете ваші громи? Чи припинили ви ту пробільшовицьку пропаганду? Ні, ви мовчали і підкопували авторитет проводу.

Коли в вашій редакції (рецидив!) знайшовся ще один редактор, який тихцем писав в більшовицьких „Нов. Шляхах“, які нищили і провід, і церкву, і українство, — чи ви запротестували проти того бодай по факті? Ні, ви і вам подібні сиділи тихо і тим підкопували авторитет проводу... Підкопували той авторитет Назаруки, які лають давнє „Діло“ за антикаталицькі статті, написані ним-ж самими! („Діло“ 23. VI)

Чи тепер розумієте ви, що ніхто инший тільки ви і ваш табір були тим, які „викликували серед українського громадянства хаос“, які „деморалізуючо впливали на молодь“ і змушували її „зневажливо ставитися“ до вас. Чи ви зрозумієте тепер, що роздираючи ризи з обурення над мнимими сіячами хаосу, ви — по prostu лицемірите, бо про згадані факти не можете не знати... І що дивного, що коли суспільність бачучи це, зачинає задавати собі питання: чи дійсно цим людям ходить про моральне узгодження громадянства, чи тільки про затримання стану посідання своєї групи, тобто про мандати, про посади і пр? Бо дійсно в краю втворилося становище, що можна знегажати минуле України, виклинати її армію, ширити більшовизм, ставляти на індекс Шевченка, Франка, і волос вам з голови не впаде. Але яквєстіонуйте право ікції — бути проводом і вас роздеруть на кусники, уживаючи найганебніших способів „полеміки“... А вже найбільш згіршуюче вражіння робить те, що в обороні так званого „проводу“ виступають його вчорашні вороги, новопришлі, пп. Кузьмовичі. Назаруки, Целевичі і Кучабські, які ішли щоб той провід переробити... Вічно нова трагікомедія рутенських Валенродів.

Вя виступаєте в імені „цілого національного табору“. Звідки ця неоправдана претенсійність? ЛНВ, „Вістник“ — поза табором, „Наш Прапор“ — поза табором, „Новий Час“ — поза табором, „популярні і поширені випавництва“ — поза національним табором; ті, що малюють карикатури — поза національним табором. Шож то властиво є той табір? Ви пане Целевич plus Назарук та ще та большевицька преса, яка вашим виступам рекламу робить або в якій ваші приятелі співробітники чи співробітничать? Невже можна в подражненню дійти аж до такої втрати самокритики? В світі йде ревізія понять. Вальється монархія, паде соціялізм, никне парламентарна демократія, і в той час наш т. зв. „національний табір“ — займається перелицьовуванням старого монархізму (в російській інтерпретації), старого консерватизму (в ц. к. австрійській редакції) і наївної Драгоманівщини. І дивується, що трапляється впливи, що його місце займають нові ідеї і сили.

В однім нашій Ціцерони маєте рацію, а саме що людям, які розгубили почуття відповідальности, які не мають переконань, які заведбали справу виховання підростаючого покоління, які вміють воювати лиш інсинуаціями, які — замкнуті в загумінку ідей з перед війни — не встані зрозуміти нових течій, які нуртують в західноєвропейським громадянстві, ані потреб суспільности, — а є такі зарозумілі, що думають олімпійськими громами стримати поступ думки, — що тим людям дійсно треба протиділати.

—О—

Новий жидівський тижневик, що виходить в Варшаві під претенсійним заг. „Оріпжа“ містить в № 19 портрет „був. народного комісара“ Л. Троцького, а також зупиняється над „поворотом“ його в великій політичній статті під заг. „Дві п'ятилетки для Гітлера“, лякаючи світ „консолідацією комунізму“, яко відповіддю на „варварства німецькі“. „Оріпжа“ м. вниш. пише цілком в стилі „Ізвестій“:

„Пакт миру на десять літ то дві п'ятилетки для Гітлера...“

Одним слово — ізраїльські „боги прагнуть“. Парадоксально, але факт. Фаховим „паціфістам“ — Рах наразі не подобається. В цій жеж газеті „Оріпжа“, натрапляємо на вулканічні вибухи расового темпераменту. Радимо м. в. „Оріпжі“ більшого почуття міри і певної стриманости в словах, хочаб такої, якої дотримує „Оріпжа“ в відношенні до „комунізму“ й укоханого С.С.С.Р. (чи то Росії як куртуазійно пише цей симптоматичний часопис). Отож не варто уживати навіть для частини „Rusini“ такого окреслення, як „hajdamackie potójcy“, тим більш, що 25 мая ц. р. минуло лишень сім літ з дня смерті Петлюри, що його замордував совіцький агент під вимовним прізвиськом Шмуля Шварцбарда („новітнього Маковея“ — в опінії жидівських часописів 1926—27 років і пізніше).

—О—

„Культура Європи в огні!“... Бувший тарновчанин п. Собельзон (більш відомий під гучним псевдонімом Карл Радек) плаче в „Ізвестіях“ (№ 123 від 14. V.) над „загибеллю німецької культури“ з приводу відомого автодафе 11. V. ц. р. перед будинком Університету в Берліні. Щоб уявити собі висоту собельзонівського патетизму, досить навести цитати:

„Ватра та є вогонь, що вказує всьому світу границю, досягнуту людством... В корчах капіталізму гине те, що ще залишилося великого й вартісного в буржуазній культурі... Від ватри тої доноситься не запах спаленого паперу, а трупний дух німецької буржуазії...“

Шож то за рештки „великого і вартісного в буржуазній(?) культурі“? Ось реєстр: 1) Маркс, 2) Бронштайн, 3) Ленін, 4) Сталін, 5) Зіновєв, 6) Луначарський, 7) Ал. Коллонтаєва, а з „красного письменства“, окрім двох Ашів (Натана й Шаломона), двох Цвайгів (Арнольда й Стефана), Генріха (а не Томаса, як про це даремно кричить жид. преса) Манна, Ремарка, Барбюса, Рубінера(?) й Людвіга, — дослівно — 1) Федор Іладков 2) Ілля Еренбург і 3) М. Зоценко...

Оригінально представляє затурканій сов. авдиторії п. Собельзон „велике й вартісне в буржуазній культурі“.

Слідом за К. Радеком лодзинська газета „Głos Poranny“, подає реєстр спалених 11. V. книжок під темпераментним заголовком: „Kultura Europy na stosie“ (№ 129 від 11. V. 33). Дійсно бідна Європа! тільки й оборонців має що „Opinja“ „Izwestia“ і „Громад. Голос“.

Бібліографія

Уляна Кравченко: Мої цвіти. Нарис. Накладом Загальної Книгозбірні, 16^о, ст. 79, Коломия 1933.

У цій книжочці збрала авторка п'ятнацять своїх нарисів друкованих уперше по різних журналах та часописах (між ними два в ЛНВ 1931 і 1932 р.). Є це, сказати б, короткі ліричні монографії поодиноких квіток. Від звичайних „поезій у прозі“ відрізняються дуже здержливим ліризмом, здебільша навіть безособистим характером. Авторка говорить переважно тільки про свій предмет, а не про свої почування чи настрої, а коли навіть передає якісь психічні стани, то залюбки об'єктивізує їх.

Переживає їх „хтось“, якась „душа“, а не безпосередньо „я“. Здержливість як лірична так і здебільша стилістична вийшла нарисам на добро. Немає в них розливності, багатословності, зайвої балакучості, що ними авторка взагалі грішить у своїх віршах. Це хіба єдина книжка Уляни Кравченко ошадна на слова, що є прийнятною несподіванкою. Бо в останніх часах перемиська авторка починає щораз більше занепокоювати масовою продукцією довжезних віршів на кожну можливу нагоду. У Куликові святкують десятиліття місцевої школи — поема в. В Пацикові двадцятиліття жіночої бурси — поема готова. На Йордан маєте римований мотуз, на Вознесення ще довший. Захоронка влаштовує виставу — ось вам нова деклямаційка. Іменини дітях Х — житиця безконечних ямбів. Тільки скажіть, а тристарядковий вірш готовий а la minute. Якось ніхто не зверне уваги загально поважаній авторці, що це нищить її талант. У повені принагідних віршиків, віршів і віршилищ губиться її індивідуальність. А що вартує письменник без окремої індивідуальності! Оці слова диктує пошана для творчості письменниці. Хай іде шляхом „Моїх цвітів“, а не принагідних панегіриків. Бо „Мої цвіти“ є справді гарні.

Правда, є в останній збірці безліч так званих „кліш“, цебто загально вживаних, збаналізованих уже висловів, образів, фраз, порівнянь, тощо, напр. „Мандрівка за сонцем, що не вгасає, вічна.“ (ст. 231). Є невиважена мова — отже архаїзми: увізвали (ст. 197), уперве (ст. 197), кистю (ст. 252), відхіннє (ст. 230, м. б. відхання), галичанізма, напр. желізна (ст. 231), цвітуть (ст. 199, м. б. цвітуть) і багато інших слів. Є польська складня, напр. авторка кладе здебільша епітет по іменнику („крил орлиних“ ст. 252). У нашій мові буває навпаки — переважно епітет перед іменником.

Зате при всіх недостачах є в „Моїх цвітах“ щира невідфарбована поезія. Може найкраща в книжечок Уляни Кравченко.

М. Барський.

—О—

Кость Котко: Щоденник кількох міст. Книгоспілка, Харків, 1930 р. ст. 190.

Подорожування сьогодні дуже коштовна справа. Звиджувати чужі країни можуть тільки ті одиниці, що користуються підмогою влади, або ...є дуже багаті. Тому в нас майже немає описів мандрівок по чужих країнах. Світська влада висилала давніше письменників за кордом „по вражіння“. Ми мали нагоду бути на вечорі, на якому в Празі читали свої твори Тичина, Досвітній і В. Поліщук. Пізніше читали ми Поліщуків „описи“, в них автор „Європи на вулкані“ і „Розколу Європи“ з насолодою розповідав своїм читачам, що Чехи нічого иншого не роблять, тільки фільтрують своїм шлунком пиво. Тому з цікавістю брали ми до рук книгу Котка (це псевдонім Миколи Любченка) про Туреччину і з

приємністю стверджуємо, що автор поважно дивився на своє завдання.

Автор гуморист і має в е за собою кілька подібних описів. „Щоденник кількох міст“ — це в дійсності доповнене друге видання книги „Сонце за мінаретами (Книголюб, Харків, 1928. ст. 140), де зібрано враження з подорожі в 1927 році; другий раз відвідав Котко Туреччину в 1928 році і доповнив свою першу книгу новим матеріалом. Читача цікавить те, що впаде в очі совітському туристові, який хоче „побачити чуже, щоб оцінити своє“. Легкий гумор, часом навіть іронія, дозволяє авторові бути доволі об'єктивним. На самому вступі він явно заявляє, що „найголовнішого, робітничої Туреччини автор не бачив і не міг бачити. Автор вважав себе за лояльного гостя Турецької держави й тому не хотів втручатися до тих справ, де він аж ніяк не може погодитися з політикою уряду“.

Оцей „принциповий ухил“ Котка бачимо в цілій книзі, коли він все і всюди боїться шпигунів і провокаторів. Та він випростовує марксистську лінію ідеології і дивується що на залізничці в І.кляса, що на вулиці в „сила авт“, що „вулиці переповнені“, що в „ресторації танцюють чарлатона“ (хоч пізніше дізнається, що одна танцюристка навчилася його ще... в Москві!) і вкінці, горожанин герметично запломбованого „Радянського Союзу“, нарікає, що крім „квитків потрібні ще і візи на паспорт!“ Цікавий я, коли большевики внесли свої паспортні?

Автор щиро признає, що скрізь по закордонних большевицьких установах „доводилося уживати російської мови“, що про Україну „ніхто нічого не знав“, далекий і маленький „Ураївай“ популярніший між турками, ніж сусідня Україна, бож так записали автору національність, коли він подавав себе... за Українця. От тобі прекрасна українська „державність“ в рамках СССР!

Коли автор виїздив з готелю, побачив, що не крутяться коло нього ціла „черга“ льокаїв, як це було коло письменниці Сейфуліни. „А можливо, іронізує автор, що є певна різниця між письменниками російськими й українськими — навіть в уяві турецьких льокаїв“. Дя нас ясне це питання й без відповіді; гадаємо, що не буде його ставити в питаній формі і сам автор, коли висилає всіх „ображених українізацією“ студіювати оголошення турецьких патріотів з тов. „Тюркочагі“: „Любий Турку! При тобі мусять завжди бути зобов'язані говорити по турецькому“. Та чи можлива така пошана для рідної мови на Україні, де авторів словників уважають за шовіністичних контрреволюціонерів?!

Л. Луців.

—О—

О. Кобець: Над безоднею. Хроніка великої драми. В-во „Родина“, Львів 1933, 160. ч. I: Напередсній, ст. 112, ч. II: Земля дріжить, ст. 99.

Книгарський ринок порожній. Раз-у-раз виринає домагання нових книжок, у першу чергу дешевих видань для так званих широких кругів. Уже не висока ідея культурної праці, але звичайна потреба будня викинує нові видавництва. Це, очевидно зовсім правильне явище. В останніх місяцях одночасно народилися у Львові два нові цього типу підприємства й обидва почали свою діяльність від перекладів з російської мови. Чи це не характеристичне для нас? На Заході щось діється (ще й багато діється!), нові прізвища, нові ідеї, нові форми, там увійшло до залізного скарбу літератури безліч творів, що про них в нас ні чутки — а ми все повторюємо: Аверченко, Куврін, Зоценко, а в найкращому випадку Короленко. Усі вони мовляв. на-енко, отже такі близькі та рідні. Перекладати з російської мови легко, її знається, не то, що напр. англійська чи французька. Така „Нова Зоря“ від багатьох літ спеціалізується в безнадійно плиткій зоценківщині. Чи є до подумання рідвяне, або великедне число „Новой Зорі“ без Зоценка? Як це погодити з „западним католицизмом“, то вже редакційна тайна. По перекладах з російської йдуть передруки. Звичайно, авторові не треба платити. Він або далеко або вже не живе й з його твором можна робити, що завгодно. Найкраще, коли він сидять тихо й ні до чого не мішається.

Таким шляхом пішло свіжо народжене католицьке видавництво.

„Родина“ (бічна галузка „Мети“ для одних широких кругів). Найперше Короленко, а по ньому передруки. Кобець згинув на війні, а його спомини вийшли перед двома роками в Харкові. „Родина“ передруковує їх під новим заголовком і різними підзаголовками, при чому ані слівцем не згадано, що це передрук. Що більше, на початку коротка передмова якогось Артема Дніпровського (конче Артема і конче Дніпровського!), в якій дається до розуміння, що книжка появляється перший раз. Мовляв, ми віднайшли старий рукопис і т. д. Коли додати, що твір перейшов своєрідну „операцію“, що по ній не лишився навіть первісний заголовок („Записки полоненого“) і багато змін у самому тексті, то це має свою назву в правничому кодексі. Ну правда — Кобець не живе, протестувати не буде.

Сама книжка Кобця робить безперечно сильне вражіння. Є це записки сірого жовніра роблені от так собі без літературних претензій. Може тільки для себе. Історії мало, але подекуди пробивається. Вартісною прикметою є простий, ясний, незаплутаний стиль і зовсім чиста українська мова. Безсумнівний талант обсервації й оповідання. Місцями яскравий реалізм. Добрий темп подій, хоч без повістєвої фабули. От і все позитивне.

Та Кобець бачить війну з вузького, чисто особистого становища. Від сторони шлунка, власної вигоди й безпеки. До того додаймо „українську“ чутливість, так зване м'яке серце й залишки давнього „народолюбства“. Виходить кінець кінців чистокровний, а властиво безкровний, пацифізм і проповідування гуманності та „братерства“. Автор знайшов собі двох побратимів: Стаха й Антошка. При цьому такі вислови, як „ненажерний бог війни“ чи „очманіла в патріотичному чаді“ (правда, що під адресою царської Росії, ну але чи це не пахне червоною агіткою?) Для читачів „чулих“ на еротичні спонуки, є такі сцени, як насилування салдатами умово хворої жінки й нелітної дівчинки (при чому реалістична гра затовщених штанів салдата), згадки про гомосексуалізм тощо. Кожному своє, кожному до вподоби, що любити.

Кінчаючи скажемо: 90% пацифізму й м'якого серця + 5% святого обурення + 5% порнографії. Ось що приносить для морального оздоровлення наших родин католицьке видавництво!

М. Барський

О. Слободич. Як гасли вогні. Нарис історії української революції, V част. Доба диктатур. Вид. „Самоосвіта“ ч. 36, ст. 47, ціна 0'40 гр.

Широким колам суспільства відома крайня тенденційність згаданого видавництва. Ся книжочка не є з цього погляду винятком, хоча треба признати, вона має і деякі плюси. Помилково подана численність УГА в момент переходу Збруча.

З умов, на яких пропонували червоні москалі „допомогти“ Галичині, зроблено правильні висновки: що так „хотіли відділити Галичан від Наддніпрянців“, одначе не зазначено, що ті умови були майже тожні з тими, які були підписані потім з денікінцями. Цілком правильно вказано, що орієнтація на Москву (Денікіна) в уряді („диктатурі“) З. О. У. Н. Р. була одною з причин, що УГА без бою віддала Київ москалям, але дальше видно певну тенденцію звалити вину на якісь „обставини“. На ст. 17 повно такжже невдалих спроб „виправдати“ брак яскраві національної ідеї. Се зрештою зрозуміле: бо і автор зробив би не інакше, коли він в 1932 році ще думає, що вся біда в тому, що „ніхто в обох урядах не подбав, щоб наперід довідатися про становище Денікіна в українській справі“. З наведеного видно, що радикали ще досі не свідомі того, що взагалі не має потреби „розвідуватися“ про відношення до нас будь якого з московських урядів, бо немає підстав думати, щоб москалі були такимиже наївними в справах зв'язаних з інтересами їх нації, як видавці „Самоосвіти“. Цікаво, що автор бачить „большевиків“, „Денікіна“ і т. д. але не москалів! Переговори з Денікі-

ном представлено, як наслідок лише тифу, хоч в дійсності се були в великій мірі наслідки діяльності Панейка і тов., які поробили досить компромітуючі посушення, ще перед тим провадили агітацію за Росією і осягнули свої цілі ще до поширення в армії страшної пошести. Події перекручено і представлено в розрізі соціальному, в наслідок чого Болбочан став „представником українського панства“, а поява Скоропадського стала раптом „наслідком пропаганди чистого націоналізму“ (?). З Петрушевича і Петлюри зроблено „диктаторів“. Слободич навмисне не зауважає, що суть диктатури не в назві, і робить це лише для того, щоб скинути всю відповідальність за події... на форму влади! „Тоді — пише Слободич — за самостійну українську державу боролися лише соціалістичні партії“. Щоб довести се, Директорію зроблено „виключно самостійною“, Макаренка — соціалістом і т. д. Петлюру зроблено водночас і виразником соціалістичної політики і головним гальмом для праці тодішнього соціалістичного кабінету (який в дійсності скорше воливав на Петлюру, ніж навпаки). Звичайно-автор не забув виступити і в ролі жидівського адвоката, але не цілком вдалося, бо замість подати хоч пару доказів, що жида ставилися прихильно до українського руху, запевняє, що не лише вони винні. Думаю, що такий доказ, що хтось не лише сам вбивав, але на спілку з другими, зовсім не може бути підставою для звільнення від кари. Інша річ, що ми можемо поборювати погроми, як за сіб боротьби, але не про се ходить авторові.

Корисним треба вважати, що належно оцінено роль Панейка в історії укр. революції. Знаходимо протирічність в оцінці відношення УНР до Денікіна. Промовчано, що Панейко і Томішівський без дозволу голови делегації в імені уряду З. О. У. Н. Р. брали участь в нарадах над статутом автономії Галичини, подавали свої проекти автономії.

М. и. читаємо так: „Між галицьку армію розкинули денікінські агенти летючки... обіцували їй здвати під Росію не лиш В. Україну але й Галичину й Буковину та Підкарпатську Русь. Начальна Команда УГА вірила цьому всьому“. Хто уважно перечитає сей уривок, той здивується, що автора не вражає домагання з ректисязи незалежності, автора дивує лише легковірність! Дальше оповідається про те, як ген. Тарнавський не повідомляючи уряду, розпочав переговори з Денікіном всупереч забороні Петрушевича. Після цього п. Слободич робить висновок: „Ось до чого ведуть диктаторські звички“. Причому тут „диктаторство“? Петрушевич був таким „диктатором“, що його ніхто не слухав, а Тарнавський не був жадним. Цікаво, що умова була підписана через два тижні після розбиття червоними під Воронежем армії Денікіна! Кінчається книжочка слушною увагою, що треба знати „які були причини невдачі“. На жаль, автор зробив усе від нього залежне, щоб ті причини заховати і щоб ця книжочка не перешкоджала повторювати дітям помилки батьків. I. M.

Roger Tisserand, — *La vie d'un peuple. L'Ukraine, préface de René Pinon, 10 photogravures et 1 carte. Paris, Librairie orientale et américaine, 1933. p 298.*

Попри брошури й книжки, які трактують політичну історію України, — ось свого роду енциклопедія історії української культури. На тлі — менше більше — вже знаних перипетій нашої історії, автор старався зробити приступним для французької публіки своєрідну культуру досі ще мало званої нації. Щоби дати ясне поняття про — що так скажу — цивілізаційну відскачню українського народу, книжка широко розводить про початки української державності (князівська доба), про первісне християнство, норманські, візантійські і латинські — західно-європейські впливи. Детально оповідається про пам'ятки нашого письменства („Слово о полку Ігоря“, літописи), його дальший розвиток (Іван Вишенський, Самовидець, Грабянка, Сковорода, Шевченко), про культурні осягнення, (про народню творчість, мистецтво, музику). З політичної історії — підкреслені — крім князівського періоду — ще часи Хмельниччини і Мазепинщини. Коротко переповіджена політична боротьба по-

1917 р. Маркантне становище займає автор в справі українсько-російських повзів і претенсій Москви на первісну історію України. Для людини латинської культури — очевидно легко було зрозуміти історичне завдання нашого — середземного — як каже автор народу, народу осілого в боротьбі з різними номадами. Епізодом з цієї боротьби вважає автор і українсько-більшевицький конфлікт.

В книзі багато перекладів дум і поезій переложених панією Оксаною Токажевською і п. Шарлем Тіляком. На французьким книжковім ринку ця книжка заповнить велику прогалину. М. К.

Від Адміністрації

Тих, хто отримав книжки „Вістника“ просимо або вирівнати залежність, або вернути книжки. Дарових і оказових книжок не висилаємо. Заступникам, які не виявлялися зі своїх обов'язків, стримуємо з цим числом висилку місячника.

Незадоволених з наших „острих“ упімнень, просимо щоб уникнути останніх не передержувати книжок по два чи три місяці, лише або вирівнювати залежність або вертати книжки.

Американських передплатників, з огляду на великі страти видавництва в зв'язку зі зниженням курсу долара, просимо бодай за те, що не підносимо ціни журналу, як найскорше вирівнати залежності.

З огляду на велике запотребування 1 і 2 книжок, просимо тих, що не потребують комплекту, вернути нам ті книжки взаїну на інші або на рахунок дальшої передплати. Збираючим комплет, можемо слухати 1. і 2. кн.

Вп. Д-р Данило Кулик (Кути): прислані 5 зол. на фонд викінчення пам'ятника Ів. Франкові, передали ми Комітетові.

Вп. М. Примак (Аргентина) зібрані Вами 14 ар. пезетів на фонд „Вістника“ ужиємо на покриття коштів при висилці книжок до Аргентини до тих передплатників, які — хоч зголосилися — але передплати досі не прислали. На подані Вами адреси пішла 6-та книжка.

Ще раз зазначуємо, що бажаємо оперти наше видавництво на сталих передплатниках, а тому дрібні суми на прес. фонд просимо не збирати, але старатися про передплатників.

Вп. п. Ол. Стрижак (Відень), Всч. о. С. В. Савчук і Вп. Пані Ю. Бачинська (Вінніпер), В. Левицький і Теодор Хомишин (Буенос Айрес) — передплату отримали, книжки вислали.

Студ. Т-во „Січ“ в Іраці. Від Всч. о. Ал. Завадовича (Заболотівці) дістали 15 зл., які згідно з його бажанням записали на Вашу передплату.

Вже по видрукованні спису в ост. книзі журналу, звернули книжки: Кооператива „Віра“ Криве, Прив. Укр. Імнавія Кремянець, п. Вол. Паньків Львів, інж. Пилипчук Луцьк заплатив за післану книжку.

Наших заступників повідомляємо, що ми стримали висилку дальших книжок тим заповідженим передплатникам, які винні за три книжки.

Просимо подати нову адресу: Я. Марковського з Варшави, бо останню книжку пошта вернула, а передплата в заплачена.

Вп. М. Сироїдів (Канада) книжки вислали.

Вп. Ю. Романчук (Відень) рахунок і книжки вислано.

Вп. Всч. о. О. Малицький (Шляхтинці) — присланих для нас 10 зол. на адресу „Видавничої Спілки“ остання нам ще не передала. Просимо звернутися до неї (Зіморевича З).

Приєднуйте колективних передплатників для нашого журналу: бібліотеки, касина, Бесіди, Громади, Клуби, Кружки Рід. Школи, Союзи, Читальні, Кооперативи, Студентські й освітні Гуртки, спортові товариства і пр.

Присилайте адреси знайомих, які бажалиби стати нашими передплатниками.

Давайте оголошення до Вістника.

Поширїть круг читачів і передплатників „Вістника“ у відповідь на напади ворожої йому преси.

Ціна цієї VII—VIII подвійної книжки 4-40 зол. Наступна IX книжка за вересень вийде в кінці серпня.

Нові книжки

Р. Е. Параївський, б. суддя, — Правовий порадник, 1932, Коломия, вид-во „Рекорд“, ст. 830.

Андрій Чайківський, До слави, ч. 2, в-во Рекорд, Коломия 1932, ст. 255.

А. Чайківський, На Уходах, ч. 1 і 2, в-во Рекорд, Коломия 1932/3 ст. 346.

В. Вишнєвський, Недовішений опришок, ст. 32, Рекорд, Коломия.

В. Вишнєвський, Історія трьох голодранців, ст. 32, Рекорд.

О. Скалзуб, Сотниківна, істор. пєса, Рекорд, ст. 75.

Заборонені двері, араб. оповід. Рекорд, ст. 32.

Остан Дашко, Хто душий, опов. Рекорд, ст. 32.

Остан Дашко, Живий небіщик, ст. 32, Рекорд.

М. Б., Сорочинський ярмарок, комічна оперета, ст. 63, Рекорд.

Арк. Данко, Швєць Жердака або барон на літнєську, комедія, Рекорд, ст. 64.

В. Сурмач, Поворот небіщика з раю, іст. оповід., ст. 30 Рекорд.

В. Демчишин, Утрачені діти, істор. оповід., ст. 32, Рекорд.

В. Лялюк, Чорний козак, істор. оповід., ст. 34, Рекорд.

В. Александрович, Щасливе відкриття, істор. оповід., ст. 32, Рекорд.

Василь Радич, Максим Залізник, істор. роман, 2 ч. Львів, Укр. Бібліотека ч. 5, накл. Ів. Тиктора ст. 126.

о. Ісидор Долинський, духовний отець, літургіст і піснотворець, написав о. Др. Йосиф Боцян, єпископ луцький, 2 вид., зладив і доповнив о. Др. Йосиф Сліпий, Львів 1933, ст. 135.

В. Липинський, Релігія і церква в історії України, Львів 1933, накл. „Дружина“, вип. 2, ст. 131.

Надіслані журнали

Українське Слово, Ужгород ч. 10, Рідна Школа, Львів ч. 10.

Дажбог, Львів, ч. 5, 1933.

Виз, ч. 10, Львів.

Комар, ч. 10, Львів.

Дзвіночок, часопис для укр. дітей, Львів, ч. 20, 21—22.

Рідна Мова, науково-попул. місячник, Варшава, ч. 8.

Жіноча Доля, часопис для укр. жіноцтва, Коломия ч. 11, 12.

Українська Школа, часопис в-ва „Учит. Громада“ у Львові, ч. 3—5, 6—7.

Учительський Голос, орган Народов. Учит. Т-ва в Ужгороді, Мукачів ч. 5.

Нова Хата, журнал для плеканя домашньої культури, Львів, ч. 6.

Дзвони, ч. 5, Львів.

Сіляк, орган Союзу укр. евангеліків, Львів ч. 6.

Літопис Червоної Калини, Львів, ч. 6.

Місіонар Пр. Серця Ісусового, Жовква ч. 6.

Тризуб, тижневик, Париж, ч. 21—22, 23.

Життя і Знання Львів ч. 6.

Вогні, місячник для укр. молоді Львів, червень 1933.

Українське Юнацтво, ілюстров. журнал укр. молоді, ч. 2, Львів.

Кооперативна Республіка, Львів ч. 6.

Світ Дитини, Львів, червень.

Oldřich Zemek, Taras Ševčenko, Brno 1933 ст. 31

Przegląd Współczesny, Kraków, Nr. 133.

Biuletyn Polsko-Ukraiński, miesięcznik maj 1933, Warszawa.

Myśl Narodowa, tygodnik, Warszawa Nr. Nr. 24, 25, 26, 27.

Zet, sztuka, kultura, sprawy społeczne, Warszawa, Nr. 5, 6.

Ruch Słowiański, miesięcznik, Lwów, Nr. 5.

Звєтра, ежємєсячник утверждєнцєв, Париж № 3.

Горцы Кавказа, орган нар. партії Горцев Кавказа, Варшава, май 1933.

Linja, czasopismo awangardy literackiej, Nr. 1, 2, 4, 5, Kraków.

Wzrost Młodych, niezależny organ młodej inteligencji. Nr. 42, Warszawa.

Читайте!

Купуйте!

Передплатуйте!

НАШ ПРАПОР

ілюстрований популярний часопис, що виходить двічі в тиждень в четвер і в неділю

Адреса: Львів, Руська 18.

КОЖНИЙ ТОЧНИЙ ПЕРЕДПЛАТНИК „НАШОГО ПРАПОРУ“ дістає що місяця безплатно один том „Української Бібліотеки“ за надісланням 35 гр. за опакування і пересилку.

ПЕРЕДПЛАТА НА „НАШ ПРАПОР“

Річно 18 зол. Піврічно 9 зол. Чвертьрічно 4'50 зол. На два місяці 3 зол. Місячно 1'60 зол. За кордоном 3 ам. долари річно, або їх рівновартість в іншій валюті.

На пересилку томів „Української Бібліотеки“

слід додавати по 35 грошів у місяць, то є 4'20 золотих річно, 2'10 зол. піврічно, 1'05 чвертьрічно.

„Українська Бібліотека“

Періодичне видавництво кращих творів українського й світового письменства Виходить щомісячними випусками в обемі 8 аркушів (128 стор.) друку накладом Івана Тиктора.

Адреса: Львів, Руська 18.

„УКРАЇНСКА БІБЛІОТЕКА“

є найдешевшим видавництвом у своєму роді бо **цілорічна передплата** за 12 томів, обему 96 аркушів або 1356 сторін друку, виносить всього **9'60 зол.** Піврічна — 5 зол. Чвертьрічна — 2'60 зол. Для закордону 2 ам. долари.

МИСТЕЦТВО

квартальник

„Мистецтво“ — єдине мистецьке видання знайшло дуже прихильний відгук в західньо-європейській фаховій пресі.

„Мистецтво“ — дає повний огляд всеукраїнського мистецького життя, ведеться найкращими нашими фаховими силами при співучасті чужинних знавців мистецтва і мистців.

І річник за 1932 рік, найбільшого журнального формату з 200 ілюстраціями на гарнім пікрейдовім папері з особливими вкладками і полотняній оправі коштує 34 золотих.

Передплата на 1933 рік: Річно 15 зол., окреме число 4 зол.

Редакція: Львів, Бронівська 20. Адміністрація: Львів, Чарнецького 26. II.

„РІДНА МОВА“

Науково-популярний місячник присвячений вивченню української мови.

Редактор і видавець проф. Ів. Огієнко. Передплата в краю на рік 6 зол. за гран. 1 ам. дол. Адреса: Варшава ул. Стальова 25, т. 10. Конто чек. 27110.